

FEJEZETEK A SZLÁV NYELVTUDOMÁNYBÓL,
IRODALOMBÓL ÉS KULTÚRÁBÓL

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
SYMPOSIA SLAVICA

FEJEZETEK A SZLÁV NYELVTUDOMÁNYBÓL,
IRODALOMBÓL ÉS KULTÚRÁBÓL

Szerkesztette
Dudás Mária,
Menyhárt Krisztina

ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2019

A KIADVÁNY MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA
Budavári Bolgár Önkormányzat

SZAKMAI LEKTOROK

Lebovics Viktória

Pátrovics Péter

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ

Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője

Sorozatszerkesztő: Lukács István

A borítót tervezte: Sellyei Tamás Ottó

Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.

ISSN 1789-3976

ISBN 978-963-489-162-8

TARTALOM

Előszó	7
CSÁSZARI ÉVA Élettörténetek és kétnyelvűség	9
DUDÁS ELŐD 18. századi bácskai bunyevác szövegek nyelvi elemzése	21
DUDÁS MÁRIA Öröm és bánat kifejezése a magyar és bolgár frazeológiában	34
FEDOSZOV OLEG Földrajzi nevek és a frazeológia	44
ISTVÁN ANNA Régi magyar képversek szlovák vonatkozásai	53
JAKOVLJEVIĆ DRAGAN A szerb irodalomkritika kialakulása és sajátosságai a Habsburg Monarchia korában	65
JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA Az alkotói folyamat önreflexiója Karel Čapek válogatott műveiben	78
KISS SZEMÁN RÓBERT Régiségek és hamisítások a 19. század eleji szláv kultúrákban	91
LUKÁCS ISTVÁN Mesenovella a századelőn – Ivan Cankar és Balázs Béla	105
LUKÁCSNÉ BAJZEK MÁRIA A felsőszölnöki nyelvjárás szókincse	114

MANN JOLÁN	
„Repülünk Pannónia fölött”: Miroslav Krleža útirajzai	127
MENYHÁRT KRISZTINA	
Szűz Mária kultusza a bolgár és a magyar néphitben	138
PAVIČIĆ MLADEN	
Dominik Smole <i>Fekete napok és egy fehér nap</i> című regényéről ...	152
RÁGYANYSZKI GYÖRGY	
A biblikus cseh nyelvű liturgia mítosza a magyarországi szlovák evangélikus gyülekezetekben	164
URKOM ALEKSANDER	
Gazdasági terminológia a magyar-szerb lexikográfiában	175
VIG ISTVÁN	
Újszemponatok a horvát partikula meghatározásához	183
ZSILÁK MÁRIA	
A Várnai csata (1444) utóélete írott forrásokban és a szóbeliségben	194

ELŐSZÓ

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Szláv Filológiai Tanszéke 2016-ban olyan kezdeményezést indított el, amelynek célja a szlavisztika, a szláv nyelv- és irodalomtudományok, a szláv kultúra terjesztése Magyarország különböző régióiban. A tanszék egy konferenciasorozat keretében – *A tudomány mindenkié. Találkozások szláv kultúrákkal, irodalmakkal és nyelvekkel* címmel – minden évben tudományos ülést tart hazai nagyvárosokban.

A célok között szerepelt kiszakadni a főváros tudományos köréből és olyan városokba eljutni, ahol a bölcsészettudományok, a filológia nem játszanak kiemelkedő szerepet. A budapesti szlavisztika 2016-ban Pomázon, 2017-ben Keszthelyen, míg a 2018-as év során Kecskeméten tartotta meg soron következő konferenciáját. A rendezvénynek ez alkalommal a Bács-Kiskun Megyei Katona József Könyvtár adott otthont. A konferenciasorozat tematikáját kettősség jellemzi. Egyfelől a budapesti Szláv Filológiai Tanszék oktatóinak, kutatóinak tudományos munkásságát, kutatásait, eredményeit kívánja bemutatni, terjesztetni, másrésztől esetenként kapcsolódik az adott év jubileumi évfordulójához. A 2017-es konferencia meghatározó témája a reformáció 500. évfordulója volt.

A konferencia szervezését minden alkalommal a tanszék hat szláv (bolgár, cseh, horvát, szerb, szlovák, szlovén) szakjának egyike vállalja, lehetőséget teremtve ezzel a tanszék és a magyarországi kisebbségi szervezetek közötti együttműködés kialakítására. A 2018-as konferencia szervezési munkáit a bolgár szak oktatói vállalták bolgár kisebbségi intézmények támogatásával.

A konferencia szervezését és rendezését a Budavári Bolgár Önkormányzat, a Kecskeméti Bolgár Önkormányzat, valamint a Bács-Kiskun Megyei Katona József Könyvtár támogatta. Ezúton szeretnénk megköszönni ösztönző segítségüket.

A konferencia anyagából minden évben tudományos kötet kerül kiadásra. A jövőbeni célok közé tartozik az előadások közzététele elektronikus formában.

A kötetet kezükben tartók tanulmányokat olvashatnak szentek életéről magyar és bolgár viszonylatban, magyar és bolgár frazeológiáról, cseh irodalomról, a földrajzi nevek és a frazeológia kapcsolatáról, mesenovellákról, a horvát partikula meghatározásáról, horvát útirajzirodalomról, bunyevác szövegek nyelvezetéről, magyar-szerb lexikográfiáról, szerb irodalomkritikáról, szláv régiséghamisításról, magyar képversek szlovák vonatkozásairól, magyar-szlovák kétnyelvűségről, a várnai csatáról, a biblikus cseh liturgiáról, szlovén nyelvjárásokról, valamint magyar-szlovén irodalmi párhuzamokról.

Szerkesztők

ÉLETTÖRTÉNETEK ÉS KÉTNYELVŰSÉG

CSÁSZÁRI ÉVA

Abstract: The study demonstrates different types of communicational strategies (code-mixing, code-switching) arising from the manifestations of 38 bilingual (Slovak-Hungarian) informants in Bükkszentkereszt. The code-choosing, code switching, code-mixing are that kind of phenomena which can be examined mainly in bilingual medium.

There are several definitions for bilingualism: from the broadest to the strictest (minimal-maximum). We have presented and analyzed the speech strategies used by the bilingual speakers: different types of code-switching and forms of code-mixing.

The code-switching is basically the alternating use of two languages within a manifestation or conversation while code-mixing means that the elements of two languages make a unit from semantic, syntactic and prosodic point of view so norms regulate it.

Keywords: bilingualism, code-switching, code-mixing, Slovak dialect, sociolinguistics

A tanulmány bükkszentkeresztli adatközlők kétnyelvű (szlovák-magyar) megnyilvánulásain keresztül a kétnyelvűségből adódó kommunikációs stratégiák (kódkeveredés, kódváltás) különböző típusaival foglalkozik.

Bükkszentkereszt, 1940-ig Újhuta, a szlovák nyelvszigetek azon típusához tartozik, amely a Bükk-hegység egykori ipari településeit foglalja magába, tehát a mai Bükkszentlászlót, Répáshutát, Bükkszentkeresztet. Ehhez a csoporthoz hozzátartozik a ma már Miskolc város közigazgatási részeként létező Ómasa és Hámor (Alsó- és Felsőhámor) is, amely településeken már egyáltalán nem beszélik a szlovák nyelvet. A szóban forgó hegyvidéki települések lakossága felekezeti hovatartozás szempontjából, római katolikus. Gazdaságilag nem önellátó falvakról van szó, azaz a falu lakói nem tudták/tudják megtermelni maguknak a szükséges élelmiszereket és takarmányféléket. Nemzetiségi intézményeik fokozatosan épültek ki a múlt század második felétől. A szlovák nyelvet és a hagyományokat éppen ezért szüntőnösen őrizték meg.

Az 1755-ben alapított Bükkszentkereszt (egykori Újhuta) lakossága nem egy időben és nem egyazon területről telepedett le.

Ezt a sokszínűséget őrzi maga a szlovák nyelvjárás is, amely Király Péter megfogalmazásában az átmeneti típusú nyelvjárások közé tartozik: a helyi dialektus mindegyik szintjén egyaránt képviselve vannak – igaz nem azonos arányban – a nyugati, a keleti és középszlovák nyelvjárások elemei (KIRÁLY 2001: 225).

A nyelvjárás, a dialektus és a nyelv olyan fogalmak, amelyeket a szociolingvisztika óvatosan alkalmaz. A dialektust és a nyelvjárást gyakran állítják szembe a köznyelvvvel és előfordulhat az is, hogy a (köz)nyelv alárendelt változatának tekintik, ill. olyan szubstandard változatnak, amely „ki van rekesztve a tisztes társaságból”. Míg a dialektus, a nyelv, a stílus, a standard nyelv stb. ... megfogalmazások általában pozitív vagy negatív érzelmeket válthatnak ki, addig a kód semleges terminus. A kód tehát bármilyen rendszerre alkalmazható meghatározás, amelyet két vagy több ember kommunikáció céljából alkalmaz. A kódváltás, a kódváltás, a kódkeveredés olyan jelenségek, amelyeket főként kétnyelvű közegben vizsgálhatunk (WARD-HAUGH 2002: 78).

A kétnyelvűségnek számos meghatározása létezik: a legtágabbtól a legszigorúbbig. Éppen ezért megkülönböztetnek produktív-receptív, elsődleges-másodlagos, szerzett-tanult, korai-kései, aktív-passzív stb. kétnyelvűséget (BARTHA 1999: 34). A „tökéletes kétnyelvűség” vagy „kettős kétnyelvűség” az, amikor a beszélő mindkét nyelvet azonos szinten ismeri, sokkal ritkábban fordul elő, mint a kétnyelvűség többi fajtája (BARTHA 1999: 35).

A kétnyelvűség tágabb felfogásának legfőbb képviselői Diebold és Macnamara. Az egyik minimális meghatározás szerint kétnyelvűnek tekinthető az a személy is, aki a másik nyelven nem tud megnyilatkozni, de megérti mások beszédét, ill. annak egyes részleteit, a másik – Macnamarától származó – definíció szerint pedig „mindenki kétnyelvűnek tekinthető, aki a második nyelven a négy alapvető nyelvi készség (beszéd, megértés, olvasás, írás) egyikével rendelkezik első nyelvi készségei mellett” (BARTHA 1999: 36–37).

A tanulmány célja, hogy bemutassa és elemezze a kétnyelvű beszélők által alkalmazott beszédstratégiákat: a kódváltás különböző típusait és a kódkeveredés formáit.

A kódváltás lényegében egy megnyilatkozáson vagy társal-
gáson belül két nyelv váltakozó használata, míg a kódkeveredés
azt jelenti, hogy a két nyelv elemei jelentéstani, mondattani és
prozódiai szempontból is egységet alkotnak, azaz normák írják
elő. Stabil kétnyelvűségről akkor beszélhetünk, amikor az közös-
ség tagjai közel azonos szinten ismerik a két nyelvet (BORBÉLY
2001: 110). A helyi szlovák nyelvváltozatot legjobban a legidő-
sebb generáció képviselői beszélik, tehát az életkor és a nyelv-
tudás között fontos összefonódás van. Ezért az adatközlőimet
a legidősebb korosztályból választottam ki. Azt tűztem ki célul,
hogy minél nagyobb mennyiségű, jó minőségű, összefüggő ver-
nakuláris (szlovák nyelvű) anyagra tegyek szert. A vernakulá-
ris stílust éppen az jellemzi, hogy a beszélő részéről minimális
koncentrációt igényel, ezért ebben a megnyilatkozási módban
figyelhetjük meg a leghatározottabban és legrendszeresebben
az előforduló fonológiai és grammatikai jelenségeket (BORBÉLY
2001: 69).

Az adatgyűjtés 2018 szeptemberében zajlott Bükkszentke-
reszten, kötetlen, részben irányított beszélgetés formájában. Az
adatközlők (6 fő) átlagéletkora 90 év volt. A legidősebb akkor
94, a legfiatalabb 88 éves volt. Készségesen álltak rendelkezésre,
mindegyikükkel kivétel nélkül személyes ismeretségben, egy ré-
szükkel rokoni kapcsolatban is állók.

A kódváltás és a kódkeveredés tehát a kétnyelvű (esetleg
többnyelvű) beszélő beszédstratégiája. Kódváltás esetén el kell
különíteni a bázisnyelvet (befogadó nyelv, mátrix nyelv) a ven-
dégnyelvtől (befogadott nyelv, beágyazott nyelv). Mindig a bá-
zis nyelv határozza meg a megnyilatkozás struktúráját. A be-
szélő a vendégnyelvből egy vagy több elemet (szót, szintagmát
esetleg mondatot) visz át a bázisnyelvbe. A kódváltás nyelvtani
szempontból is mindig szabályozott, sosem véletlenszerű jelen-
ség (BORBÉLY 2001: 187).

A szakirodalom különböző kódváltás-típusokat ír le:

Státuszemelés: hivatalos jellegűvé váló kommunikációs hely-
zetben, műveltséget, szakértelmet kifejezésre juttató szitációban
fordulhat elő.

Szolidaritás: a közösséggel való szolidaritást kifejező állapot-
ban.

Az üzenet perszonalitása: a beszélő kifejezésre juttatja a jelenlétét.

Bizalmasság: a beszélő kifejezi dühét, bosszúságát.

Kizárás: ebben a helyzetben a beszélők szándékosan kizárnak valaki(ke)t a társalgásból.

Megszólítás: a megszólított azonosítását célzó kommunikációs cselekmény, többtagú csoportból egyvalaki megszólítása.

A személyes és az objektív álláspont kinyilvánítása.

Kitöltés: egy kifejezés, mondat stb. kitöltése.

Kiváltás vagy kötés: amikor a beszélő folytatja a legutóbb használt nyelvet.

Idézés.

Közbevetés: a beszélő kilépve a narrátor semleges szerepéből más megjegyzést tesz.

Minősítés: az adatközlő részletezi, kihangsúlyozza vagy megmagyarázza az egyik kódon elhangzottakat.

Ismétlés: a beszélő megismétli az egyik kódon elhangzott információt a másik nyelven (BORBÉLY 2001: 192–193).

Az adatgyűjtés során arra kértem az adatközlőket, hogy kötetlenül beszéljenek az udvarlási és a házasságkötési szokásokról, de engedtem, hogy a beszélgetés az általuk preferált témák mentén haladjon, ily módon élettörténeteket, sorsokat, érdekes és sokszor fájdalmas eseményeket meséltek el.

Most rátérünk a konkrét példákra, a szlovák nyelv bázisán megnyilvánuló kódváltás típusok és kódkeveredések bemutatására és elemzésére:

1. „Skagye prisli, ta z nyemecké aj ze szlovenszké, tak mozse bity, zse aj *hogy mongyam oroszat, szóval sztamagy prisli.*”

(Honnan jöttek, hát Németországból, Szlovákiából, lehet, hogy *hogy* mondjam Oroszországból, szóval onnan jöttek.)

A kódváltás ebben a megnyilatkozásban helyettesítő kifejezésként funkcionál. A beszélő magyar kifejezéssel egészíti ki a szlovák bázisnyelvű mondatot. A *szóval* interakciós mondatszó (módosítószó) segítségével a legutóbbi nyelv használata folytatódik, azaz a kötésnek tekinthető.

2. „A dreveni kosztyel, jag onyi tu sze po... *hogy is mongyam, beköltöztek*, ta szi szpravili kosztyel s dreva. No a to

bulo do caszu, ale potom sze rozletyelo, ta nyebulo take, jag teraz robja, zse *stabil*, jag to povegya...”
(És fatemplom volt, mikor ők be... hogy is mondjam, beköltöztek, akkor fából készítettek templomot. Hát ez volt egy ideig, de utána szétesett, nem olyan volt, mint amit most építenek, hogy is mondják, hogy stabil...)

A kódváltás segítségével a narrátor ebben az esetben megmagyarázza a szlovák nyelven elhangzott nem teljes információt. A másik, egyszavas kódváltás indítéka a legmegfelelőbb szó kiválasztása.

3. „...ta to nyeznam, zse cso bulo temu, ale stiricet roki, *negyvenes évekbe lett átalakítva Bükkszentkeresztnék... bul ftedi front, vojna bula a stiricetpet decemberében megszűnt a háború, no ftedi prisli domu aj on, ta potom na jeszen zme sze zebrali...*”

(...én ezt nem tudom, hogy miért, de a negyvenes évek, negyvenes években lett átalakítva Bükkszentkeresztnék... akkor itt volt a front, háború volt és negyvenöt decemberében megszűnt a háború, hát ekkor jött haza ő is, majd ősszel egybe is keltünk...)

A kódváltás ebben a megnyilvánulásban minősítés, részletesebb magyarázat, azaz a beszélő részletezi, magyarázza az egyik kódon elhangzottakat.

4. „Terasz *nyeudvarlujú... zsijú szpolu, anyi sza nyenyi szpriszahane...*”

(Most nem udvarolnak, csak együtt élnek, meg sincsenek esküdvé...)

Kódkeveredés: a szlovák nyelv bázisán, a magyar ige alaktani szempontból is illeszkedik az átvevő nyelv rendszeréhez.

5. „Sati som mala dluhoke, bijele, aj slajer, a *csokor* to ten bul, cso szom ze zahradi szberala. Nyebulo to, zse kupim paradni *csokor.... Ale ajándék* nyebarz bul. Aj ja som *alig* dosztala. Jeden *palacsintasütő* mi kupila, aj dva findzse, ale aj to lem, cso *biztosan, hogy* doma mali.”

(Hosszú, fehér ruhám volt, fátylam is, és a csokor csak olyan, amit a kertből szedtem. Nem úgy volt, hogy parádés csokrot veszek... És ajándék sem nagyon volt. Én is alig kaptam. Egy palacsintasütőt vett nekem, két bögrét, de csak azt, ami biztosan otthon volt nekik.)

Kódkeveredés: a magyar főnevek (*csokor, ajándék, palacsintásütő*) grammatikailag is egységet alkotnak a bázisnyelvvvel, azaz alkalmazásukat normák írják elő.

Kódváltás: *alig; biztosan* interakciós mondatzó (módosítószó), társalgásszervező elemként funkcionálnak.

6. „Tu buli sicke, buli *iparose*, to buli take mozsne lugyi. Az *iparosok nagyra tartották magukat.*”

(Itt volt az összes iparos, ezek jómódú emberek voltak. Az iparosok nagyra tartották magukat.)

Kódkeveredés a szlovák nyelv bázisán: az *iparose* főnév szlovák esetragot kapott.

A kódváltás az üzenet minősítését, részletezését, magyarázatát és pontosítását szolgálja.

7. „Aj tu bula vojna, ta aj *Pest fölrobbantovali*, jag viziral...”

(Itt is háború volt, hát még Pestet is fölrobbantották, hogy nézett ki...)

Kódkeveredés: a magyar ige szlovák igeraggal ellátva tökéletesen illeszkedik a szlovák grammatikai rendszerhez.

8. „...a sicko szme *beszerzovali*...” (Mindent beszereztünk.)

Kódkeveredés: a 7. mondatához hasonló példa.

9. „Bo Kovács Klárina matka, ona z Répásu bola *valósna*...”

(Mert Kovács Klári anyja Répásról származott.)

Kódkeveredés: a magyar „való” (származó jelentésű) melléknév szlovák (-na) képzővel történő ellátása.

10. „Aj bacsi Janova mama: nyemoszes Sundu vzaty. A *szülők nagyon akadályozták és ahhoz kellett menni, akit ők akartak.*”

(János bácsi anyja is azt mondta: nem veheted el a Sundát. A szülők nagyon akadályozták és ahhoz kellett menni, akit ők akartak.)

Kódváltás: a narrátor a szlovák nyelven elmondott üzenetet minősíti, kiegészíti és megmagyarázza magyar nyelven.

11. „A zse teraz sze priszahali nyedavno, a uzs mala *ilyen* velké gyefcse a to bulo *koszorúslány* a hlapec bul *izé, druzsba.*”

(És most nem rég esküdtek és már ilyen nagy lány volt és az volt a *koszorúslány*, a fia meg *izé, vőfély.*)

Kódkeveredés (*koszorúslány*) és kódváltás is. Az *ilyen* és az *izé* kifejezések társalgásszervező elemek kötésként viselkednek.

12. „Aj on ohragyil celi kosztyle, aj *rendőrség*, cso pridu *nyaralovaty* a *rendelő* bul azs f dolinke, az üdülökbke, a vecser bul *rendelés*. Eviko, vecser zme hogiyili gu doktora...”
(Ő kerítette be az egész templomot, és a rendőrséget (rendőrségi üdülőt) is, ahova nyaralni járnak és az orvosi rendelő egészen a völgyben volt, az üdülötelepen és este volt a rendelés.)

Egyszavas kódváltás: *az üdülökbke*.

Kódkeveredés: *nyaralovaty*, *rendelő*, *rendőrség*, *rendelés*, de a magyarul elhangzott főnevek akár egyszavas kódváltásnak is tekinthetők.

13. „Moja szvekra potom mi otkázali, zse ja som nyenyi gunyho *valósna*.”
(Az anyósom azt üzenté, hogy nem vagyok a fiához való.)

Kódkeveredés: *a valósna* (hozzá való, hozzá illő jelentésű) melléknév szlovák képzővel ellátott alakja grammatikailag illeszkedik a bázismondathoz.

14. „Aj szvekra sze vidala za ucsityela, *kántortanító* bul. A do Kisgyuru isli bivaty. A szvekrin otyec bul *vadőr*. Onyi buli f horoh, buli *vadászovaty*.”
(Az anyós férjhez ment egy tanítóhoz, kántortanító volt. Kisgyőrbe mentek lakni. Az anyós apja vadőr volt. Az erdőbe ment vadászni.)

Kódkeveredés: *do Kisgyuru*, *vadőr*, *vadászovaty*.

Kódváltás: „*kántortanító* volt” – ezzel a szókapcsolattal az elbeszélő megismétli, így módon részletezi és megmagyarázza az előző kódon elhangzott információt.

15. „Mlada robila *hentesboltban*.”
(A fiatalasszony hentesboltban dolgozott.)
Egyszavas kódváltás.

16. „Miskovci na *állomásu* kricsim, zse „*hordár*“!”
(A miskolci állomáson elkiáltottam magam, hogy Hordár!)
Kódkeveredés: *na állomásu*. A magyar főnév szlovák esetragot (egyes szám, helyhatározós eset) kapott.

Kódváltás: a mesélő önmagát idézi – „*hordár*”! –, ami egyben megszólításként is funkcionál.

17. „Szvekra *fintorgovala*. Na, jól van. Szvekra, to je szvekra.”
(Az anyósom fintorgott. Na, jól van. Az anyós, csak anyós.)

Kódkeveredés: *fintorgovala* – a magyar ige szlovák igeraggal ellátva illeszkedik a szlovák grammatikai rendszerhez.

Kódváltás: *Na, jól van.* A közbevetés segítségével az elbeszélő kilép a személytelen narrátor szerepéből, hogy megjegyzést tegyen.

18. „*Na cestu nakladali ohnya, kegy isla mlada. Az út közben, amikor a menyasszony jött.*”

(Az úton tüzet raktak, mikor jött a menyasszony. Az út közben, amikor a menyasszony jött.)

Kódváltás: a narrátor minősíti az elmondottakat, részletezi az üzenetet és megismétli az egyik kódon elhangzott információt.

19. „*Plenki nyebuli, len rongye.*”

(Nem volt pelenka, csak rongyok.)

Kódkeveredés: *rongye* – a magyar főnév szlovák többes számú esetraggal van ellátva.

20. „*Podesva Márta, Lujza aj Marisa tam bivali, ggye Fánikina matka, kegy bul front. Ahol a rózsahegy Terikéék laktak, Kömlei nagymama, hát ez neked is rokon volt és jöttek oda a lányok, mert az oroszok azt mondták, hogy jöjjenek krumplit pucolni.*”

(Podesva Márta, Lujza és Marisa is ott laktak, ahol Fánika anyja, amikor itt volt a front. Ahol a rózsahegy Terikéék laktak, Kömlei nagymama, hát ez neked is rokon volt és jöttek oda a lányok, mert az oroszok azt mondták, hogy jöjjenek krumplit pucolni.)

A kódváltás részben megismétlése az előző kódon elhangzott információnak, de közbevetésnek, minősítésnek és magyarázatnak is tekinthető.

21. „*Mondta nekik nagymama: tu pocsuvajtye, ictye domu, bo uvigiytye, zse nyedobre obsztojitye.*”

(Mondta nekik nagymama: hallgassatok ide, menjetek haza, mert meglátjátok, hogy pórul fogtok járni.)

A kódváltás segítségével a narrátor felvezeti, előkészíti az idézetet.

22. „*Most leszek hat hónap múlva, ha elérem a kilencvenet. Na pana Boha to treba bizovaty, zse csi to bugye alebo nyebugye, bo to je escse barsz gyaleko.*”

(Most leszek hat hónap múlva, ha elérem a kilencvenet. Az Úristenre kell ezt bízni, hogy megérem-e vagy sem, mert ez még nagyon messze van.)

Kódkeveredés: *bizovaty* – a magyar (bíz) ige szlovák főnévi igenévként szerepel.

Kódváltás: *Most leszek hat hónap múlva, ha elérem a kilencvenet.*
A mesélő a másik kódon elhangzott információt egészíti ki.

23. „Dvanacty gyetyi szme buli, kegy szvatek prisol, kracsun, velka noc, ftedi trebalo iszty do kosztylea a *gyónovaty*... to bulo vekse nam, zse od mami szme szi muszeli *bocsánat* pitaty.”

(Tizenketten voltunk gyerekek, amikor jöttek az ünnepek: karácsony, húsvét, akkor menni kellett a templomba gyónni, többnyire bocsánatot kellett kérni anyánktól.)

Kódkeveredés: *gyónovaty* - a magyar gyónni ige szlovák főnévi igenévi képzővel; *bocsánat* *pitaty* (bocsánatot kérni) - a szlovák *pitaty* (kér) igét magyar vonzattal (*bocsánat*) látta el az elbeszélő, amely vonzatot a szlovák grammatika szabályai szerint tárgyesetbe tett.

24. „Aj szvatki, aj moja mama buli take *vallásos*, jak ja som...

Gye onyi szegyeli f kosztylea, tam szegyim ja.”

(A nászasszonyom és az édesanyám is olyan vallásos volt, mint ahol ők ültek a templomban, ott ülök én is.)

Egyszavas kódváltás: *vallásos*.

25. „Negyven év *letaposovali* do *gyáru* peso! A dvanacty gyetyi vihovali a nazad iduc *hátizsák* donyeszli, jegyenyi, bo szklep nyebul.”

(Negyven évet letapostak gyalog a gyárba! És tizenkét gyermeket neveltek fel és hazafele jövet hátizsákban hozták az ennivalót, mert nem volt bolt.)

Kódkeveredés: *letaposovali* do *gyáru* - a magyar letapos ige szlovák igeraggal való ellátása; *do gyáru* - a gyár főnév szlovák élettelen, hímnemű főnévként történő ragozása egyes szám birtokos esetben; *hátizsák* *donyeszli* - a *hátizsák* főnév szlovákul tárgyesetben értendő.

26. „Tato buli taki hirtelen.” (Apa olyan hirtelen ember volt.)

Egyszavas kódváltás: *hirtelen*.

27. „Vigyeli mu *po gépelovanu* rity a Mezei Béla bácsi szpival: *Varró kislány csörgeti a gépét.*”

(Látták, hogy géppel össze van varrva a nadrágja a fenekén és Mezei Béla bácsi azt énekelte: Varró kislány csörgeti a gépét.)

Kódkeveredés: *po gépelovanú* - a *gép*el (varrógéppel összevarr jelentésű) ige szlovák prefixummal és suffixummal ellátott participiuma.

Kódváltás: *Mezei Béla bácsi, Varró kislány csörgeti a gépét. Az elbeszélő idézetet közöl.*

28. „A tak *sutyiba* zedol.” (És így *sutyiba* megette.)

Egyszavas kódváltás.

29. „*Nyolcvanöt éves* bula a na jablonye viszela.”

(*Nyolcvanöt éves* volt és az almafán lógott.)

Kódváltás: *Nyolcvanöt éves* bula.

30. „*Keservesen szme zsili, to biztos...*” (Keservesen éltünk, az biztos...)

Az egyszavas kódváltások: egy lexikai alak, kifejezés, diskurzusjegy a kitöltést szolgálják.

31. „*Mátyás Rezsővőva zsena, Pikinek az anyukája, hát őtőle lehetett kapni zocsot.*”

(*Mátyás Rezső felesége, Pikinek az anyukája, hát őtőle lehetett kapni szemmel verést.*)

Kódváltás: a narrátor kiegészíti, részletezi és megmagyarázza a korábban elhangzott információt.

Kódkeveredés: *kapni zocsot*. A szlovák *z očí*, kifejezés szó szerint szemből származó, szemből kapott rontást jelent. Ezt a prepozíciós szerkezetet egyetlen fogalomként, egy főnévként értelmezik a helyi nyelvjárást beszélők, amelyet ebben az esetben magyar tárgyraggal látott el az adatközlő.

32. „És akkor Anettet is mostam. *Soli ocsi, hovno szkocsi do piszkoz.*”

(És akkor Anettet is megmostam. Só a szembe, szar a szájba.)

Kódváltás: az elbeszélő idézi a szemmel verés elhárítása ellen alkalmazott ráolvasási formulát.

33. „Bula szvagyba aj *menyasszony* sati szom szi sila. Ja som jej kúpila *anyag*, tak szom jej usila sati.”

(Az esküvőre is én varrtam a menyasszonyi ruhát. Én vettem meg a ruhaanyagot neki, és meg is varrtam neki a ruhát.)

Egyszavas kódváltás: *menyasszony* sati.

Kódkeveredés: kúpila *anyag* (ruhaanyagot) – tárgyesetben értendő.

34. „Dal nám körmös.” (Körmöst adott nekünk.)

Kódkeveredés: *körmös* – tárgyesetben értendő.

35. „Uzs tizenkét éves som bula, uzs szom *Pesten* aj bula.”

(Már tizenkét éves voltam, amikor már *Pesten* voltam.)

Kódváltás: *tizenkét éves, Pesten* – a nyelvcserre kísérő jelenségei.

36. „Cigánybanda kricsala, zse *enyém a menyasszony. Na de akkor 160 forint nagy pénz volt, lovat lehetett rajta venni.*”

(A cigánybanda kiabálta, hogy *enyém a menyasszony. Na de akkor 160 forint nagy pénz volt, lovat lehetett rajta venni.*)

A kódváltás első része idézet, a folytatásban az elbeszélő megmagyarázza és kiegészíti a korábban más kódon elmondott információt.

37. „Mnye otyec dal jeden szobabútor, *érdekes, hogy nekem is, Valika néninek is két szekrényt, asztalt, két széket, két ágyat, két éjjeliszekrényt és ez nagyon szép volt apántól, zse mi szme dosztali ten darunek.*”

(Nekem adott apám egy szobabútor, *érdekes, hogy nekem is, Valika néninek is két szekrényt, asztalt, két széket, két ágyat, két éjjeliszekrényt és ez nagyon szép volt apántól, hogy mi kaptuk ezt az ajándékot.*

Kódkeveredés a szlovák nyelv bázisán. „...jeden szobabútor – tárgyesetben értendő.

A kódváltás ebben az esetben közbevetésnek tekinthető, amelynek segítségével a narrátor kiegészíti az elmondottakat: *érdekes, hogy nekem is, Valika néninek is két szekrényt, asztalt, két széket, két ágyat, két éjjeliszekrényt és ez nagyon szép volt apántól...*

38. „Mert akkor nagyon szpiváltak.” (Mert akkor nagyon énekeltek.)

Kódkeveredés, de a magyar nyelv bázisán. A szlovák *szpivaty* (énekel) ige magyar igeragokkal ellátott alakja.

A tanulmányban 38 szlovák bázisnyelvű megnyilatkozásban szemléltettük és elemeztük a kódváltás leggyakoribb típusait. Összegzésül elmondható, hogy a bükkszentkereszti stabil két-nyelvű adatközlők megnyilatkozásaiban a kódváltás leggyakrabban a közbevetést, idézést, kiváltást, kötést, minősítést és a személyes álláspont kifejezését szolgálja.

A kódkeveredés és a kódváltás számos további – nemcsak nyelvészeti, szociolingvisztikai – kérdést vet fel, amelyek megválaszolása közelebb viheti a kutatókat az okok és indítékok feltárásához.

BIBLIOGRÁFIA

- BORBÉLY Anna, 2001: *Nyelvcseré*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya.
- BARTHA Csilla, 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KIRÁLY Péter, 2001: *A nyelvkeveredés*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke.
- UHRINOVÁ Alžbeta, 2011: *Súčasná slovenská jazyková situácia v Maďarsku*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko.
- WARDHAUGH Ronald, 2002: *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris.

Adatközlők:

† Borsodiné Bükkhegyi Mária
Czeglédiné Hegedűs Aranka (Frida)
Erdődiné Radványi Ilona
Pálfiné Szécsényi Klára
Kőrösiné Mátyás Aranka
Orliczkiné Szécsényi Ella

18. SZÁZADI BÁCSKAI BUNJEVÁC SZÖVEGEK NYELVI ELEMZÉSE

DUDÁS ELŐD

Abstract: This paper presents the characteristics of the Bunjevac dialect of three villages in the North Bácska from 1770. After a short introduction about the documents of this year is given an overview about the Štokavian dialect and the Bunjevac dialect in a historical context. Phonology, morphology and vocabulary are analyzed and compared with the datas of synchronic researches of this dialect.

Keywords: Bunjevac dialect, historical dialectology, phonology, morphology, lexica

1. Bevezetés

A mintegy 150 évig tartó török hódoltság idejében Magyarország központi területei szinte teljesen elnéptelenedtek. Különösen igaz ez a délen fekvő vármegyékre, ahol az eredeti őslakosságának szinte hírmondója sem maradt. A török kiűzését követően komoly demográfiai kihívással kellett szembenézni az uralkodónak, hiszen meg kellett oldani az elmenekült lakosság mielőbbi pótlását, ez természetesen komoly gazdasági szempont is volt, tekintettel arra, hogy az ország legjobb termőterületeire kellett új jobbágyságot telepíteni. Ebben az időszakban került sor a németek, horvátok, szerbek és szlovákok nagyarányú betelepítésére a déli vármegyékbe. Az alábbiakban három Bács vármegyei település, az egyaránt németek és bunjevacok által lakott Csávoly és Gara, valamint a magyar és bunjevac lakosságú Felső-szentiván horvát nyelvű úrbéri jegyzőkönyveit mutatom be és vetem nyelvi elemzés alá. Célom, hogy a szinkrón dialektológia eredményeit a szövegek alapján megállapítható nyelvi jellegzetességekkel hasonlítsam össze és megkíséreljek választ adni arra, hogy a majdnem 240 éve keletkezett szövegek mennyiben támasztják alá a mai dialektológiai kutatások eredményeit, illetve térnek el attól.

2. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés

2.1. Általános kérdések

Mária Terézia királynő az egyik legmeghatározóbb Habsburg uralkodó volt a Magyar Királyság történetében, akinek nevéhez számos fontos rendelet, valamint reformtörekvés kötődik. Egyik legátfogóbb vállalkozásának az úrbérrendezés tekinthető, amely a földesurak és jobbágyaik közti viszony országos érvényű, állami szabályozását jelentette. Az úrbérrendezésre 1767–1774 között került sor, azonban az ország egyes területeit (például Erdélyt, a jász-kun kerületet és a hajdúvárosokat) nem érintette (Magyar Néprajzi Lexikon). Az úrbérrendezés során egy kilenc pontos kérdőívre adott válaszokat rögzítettek. Minden olyan adatot feljegyeztek, amely a földesúr és a jobbágyok viszonyával kapcsolatos, így például a jobbágyok kötelességeit földesuraik felé, a jobbágytelkek minőségére vonatkozó tudnivalókat stb. Az úrbérrendezés jelentőségét mutatja, hogy az annak során megállapított normák egészen a jobbágyfelszabadításig (1848) a paraszti élet alapját jelentette (Magyar Néprajzi Lexikon). A kilenc kérdőpont mellett egyes esetekben nyomtatott urbáriumokat is találunk, illetve ha az összeírást megelőzően már sor került urbárium kiállítására, akkor a korábbi is csatolták a dokumentumhoz (UDVARI 2003a: 15). Az úrbérrendezés során továbbá összeírták a település valamennyi jobbágyát (vezeték- és keresztnévet egyaránt), akiknek a nevét az úrbéri táblázatok tartalmazzák.

2.2. Az urbáriumok szlavisztikai vonatkozásai

Az urbáriumokat lehetőség szerint a település lakóinak anyanyelvén állították ki, tehát a hivatalos latin nyelvű dokumentáció mellett igen értékes nyelvi anyag tárul elénk, hiszen az ország nemzetiségeinek nyelvei is előfordulnak az urbáriumokban. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlavisztikai vonatkozása is jelentős, ugyanis az országban használatos szláv nyelvek is bekerültek az urbáriumokba, így találhatunk horvát, ruszin, szerb, szlovák és szlovén nyelven kiállított urbáriumokat, sőt egyes esetekben akár különféle nyelvjárásban írottakat is. Az úrbérrendezés szlavisztikai emlékeinek kutatását jelentősen megkönnyíti, az hogy Udvari István jóvoltából számos forráskiadás jelent meg

(ld. UDVARI 1996, 1999, 2003a, 2003b). Érdemes hangsúlyozni, hogy nem csupán egyszerű forráskiadásról van szó, mivel az urbáriumok mellett mindegyik kötet tartalmaz kísérő tanulmányt, illetve bevezetőt is, amelyek segítségével a kutató újabb inspirációkat kaphat, és amelyek természetesen a kötetben való tájékozódást is nagyban segítik. Érdemes megemlíteni, hogy az utóbbi időben már az interneten is elérhető számos urbárium, amelyeket a Hungaricana archívumban találhatunk meg a világhálón az alábbi címen: <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/>.

2.3. Csávoly, Felsőszentiván, Gara történetéről és urbáriumáról

Mindhárom fent nevezett község Bács-Kiskun megyében, annak Bajai járásában található. A települések a török kiűzése után népesültek be újra, német és katolikus déli szláv, bunyevác lakosság érkezett az elnéptelenedett falvakba. Feltehetőleg Buda 1687. évi visszafoglalása után a Vidakovics és Markovics kapitányok alatt szolgálatot teljesítő bunyevác katonák kérvényezték a bécsi udvari katonai parancsnokságnál, hogy Baja és Szeged térségében biztosítson nekik állandó letelepedési lehetőséget, elsősorban Bácsbokod, Csávoly, Felsőszentiván, Gara és Vaskút községekben (MANDIĆ 1984: 27). Pár oldallal később azonban Mišo Mandić úgy fogalmaz, hogy Csávolyban a bunyevácok 1730-tól kezdtek megtelepedni (MANDIĆ 1984: 42). A település ettől az évtől fogva tartozott a Kalocsai érsekség birtokaihoz (MANDIĆ 1984: 42). A csávolyi urbárium 1770. november 4-ei keltezésű (UDVARI 2003b: 46) és csupán egy 1856-os másolatban maradt ránk, amelyet a Kalocsai Érseki Levéltár őriz (UDVARI 2003b: 10). Az urbárium szerint a település a Kalocsai érseki birtok része (UDVARI 2003b: 45). Felsőszentiván a Grassalkovich család bajai uradalmához tartozott, urbárium pedig 1770. november 14-én keletkezett (UDVARI 2003b: 49–51). Gara község szintén a Grassalkovich család bajai uradalmának részét képezte, urbárium 1770. október 5-én íródott (UDVARI 2003b: 73–74). Felsőszentiván és Gara urbárium az Országos Levéltárban található.

3. A bunyevácok

3.1. A bunyevácok eredetéről

A bunyevácok a horvátok egy etnikai csoportja. Eredetüket, történetüket illetően eddig számos téves gondolat, felvetés láttott napvilágot, amelyeket Urosevics Daniló (UROSEVICS 1969: 50–55) mutat be részletesen. A bunyevácok eredeti lakóhelyét a Dinári-hegységben és a Split felett húzódó Svilaja vidékén kell keresnünk, valamint Délnyugat-Boszniában és Nyugat-Hercegovinában (SOKCSEVITS 2003: 68). Az etnikai csoport neve a köznyelvi és történelmi minősítésű *bunja* 'kőből épült, ideiglenes vagy állandó tartózkodásra készült pásztorkunyhó' főnévből származik (SOKCSEVITS 2003: 68). A horvát *bunja* az olasz *bugna* 'kosár' szóból származik. Azt tudjuk, hogy a törökök balkáni hódításai nagy népmozgásokat idéztek elő, amelynek nem csupán demográfiai, hanem nyelvi következményei is voltak. Az eredeti nyelvjárási eloszlást ugyanis nagymértékben felforgatták a törökök által kiváltott elvándorlások. A migráció több kisebb-nagyobb hullámban zajlott, amelynek legnagyobb hullámát (15–17. sz.) a horvát és szerb dialektológia dinári vándorlásként emlegeti (IVIĆ 1985: 51). A dinári vándorlás egyik kiinduló pontja Nyugat-Hercegovina, a szomszédos boszniai területek és Dalmácia szárazföldi része volt (IVIĆ 1985: 51). Ennek a területnek a lakossága túlnyomó részt katolikus vallású volt, a što nyelvjárás i-ző változatát beszélte (IVIĆ 1985: 52). Pavle Ivić (1985: 52) külön kiemeli, hogy a bácskai bunyevácok is ennek a migrációs hullámnak a részeként kerültek el a szülőföldjüktől oly távoli Bácskába. A bunyevácok vándorlása három nagyobb területre irányult: 1. Észak-Dalmáciába, Zadar környékére, 2. Lika és Krbava területére, 3. Bácskába (SOKCSEVITS 2003: 69). Bácskában a bunyevácok a Baja-Zombor-Szabadka városok által határolt háromszög területén telepedtek le. Bácskai lakóhelyüket az 1920-as trianoni békeszerződés választotta ketté: nagyobb része, beleértve Szabadkát és Zombort is, a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került, míg kisebb része, Bajával együtt, Magyarország részét alkotja. Magyarország területén az alábbi településeken élnek bunyevácok: Baja/Baja, Bajaszentistván/Vancaga (közigazgatásilag Bajához tartozik), Vaskút/Başkut, Gara/Gara, Katymár/Kaćmar, Csávolj/Čavolj, Felsőszentiván/Gornji Sentivan, Mátételke/

Matević, Bácsalmás/Ajmaš, Csikéria/Čikerija, Tompa/Tompa, Bácsbokod/Bikić, Bácsborsód/Boršod, Bácsszentgyörgy/Đurić, Mélykút/Miljkut (vö. STEPANOVIĆ 1986: 90).

3.2. A bunyevácok nyelvéről

A bunyevácok a horvát nyelv što nyelvjárását beszélik, amelyet Josip Lisac (2003) kilenc dialektusra osztott fel. Megállapítása szerint a bácskai bunyevácok a nyugati što dialektust beszélik, amelyben az összsláv *ě > i fejlődés ment végbe, tehát egy i-ző újšto nyelvjárásról van szó (LISAC 2003: 50–51). Az újšto kifejezés elsősorban a prozódiaira vonatkozik, ugyanis az újšto dialektusokban a régi hangsúlyrendszer jelentős változásokon ment át. Az eredetileg az összslávból megörökölt három hangsúly helyett az újšto nyelvjárások négy hangsúlyt különböztetnek meg: hosszú emelkedőt, rövid emelkedőt, hosszú ereszkedőt és rövid ereszkedőt (LISAC 2003: 23). Az újšto nyelvjárásokat érintő hangsúlyváltozások a 14–15. századra tehetők (MOGUŠ 2010: 126). Ez azt jelenti, hogy a bácskai bunyevácok nyelvjárásában már végbe ment ez a változás, amikor új lakóhelyükre, azaz Bácskába érkeztek. A Magyarországon élő bunyevác nyelvjárást részletesen Predrag Stepanović (1986: 90–102) írta le. A magyarországi horvát és szerb što nyelvjárásokat feldolgozó könyvében az etnikai csoport nevét veszi a nyelvjárás nevének alapjául, így a bunyevác nyelvjárás terminust használja (STEPANOVIĆ 1986: 90).

4. Az urbáriumok nyelve

4.1. Általános kérdések

A továbbiakban elsősorban Predrag Stepanović kutatásaira támaszkodva vetem nyelvi elemzés alá a csávolyi, felsőszentiváni és garai urbáriumok szövegét. Célom, hogy a szinkrón dialektológiai kutatások eredményeinek tükrében lássuk azt, hogy az urbáriumok keletkezési idejében használt nyelvjárás milyen mértékben mutat hasonlóságokat és különbségeket a Predrag Stepanović által leírt nyelvjárási jelenségekkel. Az urbáriumok nyelvi elemzése során a hangtant, alaktant és szóképzéltant érintem.

4.2. Hangtani jellegzetességek

- összsl. *ě > e, pl. *cela*¹, *dve*, *gde*, *onde*, *peški*, *u vremenu* – a bunyevác nyelvjárásban az összsl. *ě megfelelője rendszerint *i* (STEPANOVIĆ 1986: 98), bár J. Lisac (2003: 51) szerint olykor *e* is előfordul. Az urbáriumokban mindössze három szót találtam, amely a mai állapotot, azaz a *ě-*i* megfelelést tükrözi: *pored cini*, *sino*, *uvik*.
- szó elején és végén a *h* elnémul, pl. *ranimo*, *rana*, *odma* – ez a változás a mai bunyevác nyelvjárásban is ismert (STEPANOVIĆ 1986: 99).
- szó belsejében, intervokális helyzetben a *h* > *v* változás figyelhető meg, pl. *kuвати* (Gara), ám ugyanott olvashatjuk ezt is: *u suhoj godini*. A mai bunyevác nyelvjárásban is megvan ez a változás (STEPANOVIĆ 1986: 99).
- az urbáriumok szövegében a *lj* vagy megmarad palatálisnak, vagy pedig depalatizálódik, pl. *oraće zemlje*, de *konople*, *nedele*, *zemle*, *žitel*. A mai bunyevác nyelvjárást a palatalizált alakok jellemzik (STEPANOVIĆ 1986: 99).
- a csávolyi urbáriumban előfordul egy diftongizált alak: *niesmo imali*. Ebben az esetben az *e* → *ie* diftongizáció figyelhető meg, amelyet P. Stepanović (1986: 96) Katymár és Gara községben jegyzett fel.
- a szókezdő *br*- megőrzése, pl. *brez*.
- a *sv*- > *s*- disszimilációra egy példa található az urbáriumokban: *od sakoga jagnjeta*, másutt a *sv*- megőrződött, pl. *svaku godinu*, *svagda*. A mai bunyevác nyelvjárást a disszimilált alakok használata jellemzi (STEPANOVIĆ 1986: 99).
- a *mn*- megmarad, pl. *mnogo*, *mnogo puta*, viszont a mai bunyevác nyelvjárásban a *mn*- > *ml*- változás megy végbe (STEPANOVIĆ 1986: 99).

4.3. Alaktani jellegzetességek

4.3.1. A főnév

Ahogy az már korábban említésre került, a bunyevácok nyelvjárása újšto dialektus, amelyben a már bemutatott hangsúlyvál-

---

1 Az urbáriumokból vett példákat a mai horvát helyesírás szabályai szerint írtam át.

tozások mellett fontos alaktani változások is végbementek. Az urbáriumok szövegének néhány példája igen jól illusztrálja ezt, a főnevek eseteit, jobban mondva az esetvégződéseket érintő változásokat. Az újšto fejlődést mutatja a főnevek G. t.sz. végződése, pl. 76 *jutara*, 10 *dana*, 60 *bagala*, 30 *kosa*. Amint az a felsorolt példából is látható a hímnemű főnevek G. t.sz. az archaikus *-ov/-ev* végződés helyett az újšto dialektusokra jellemző *-a* végződés jelenik meg. Az esetrendszeret érintő újšto változásokkal mások is foglalkoztak (ld. NYOMÁRKAY 2007: 83–88). Sajnos az urbáriumok nem tartalmazzak D., L. és I. t.sz. alakokat. Ezekben az esetekben a régi végzések helyett nagyfokú egyszerűsödés ment végbe. A hímnemű és semleges nemű főnevek végződése mindhárom eset többes számában egységesen *-ima*, míg a nőnemben *-ama*. Azt, hogy az urbáriumok keletkezési idején a bunyevác nyelvjárás már ismerte ezeket a végzésekkel, sajnos sem megerősíteni, sem pedig cáfolni nem tudjuk, mert amint már fentebb említettem, nincsenek erre vonatkozó adatok.

A hímnemű főnevek N. t.sz. megjelenik a horvát nyelvtenak által szibilarizációnak nevezett hangváltozás, amelynek során a *k*, *g*, *h* mássalhangzók *c*, *z*, *s* mássalhangzóvá válnak a többes szám *-i* ragja miatt, pl. *odlazci*, *podložnici*. Ezt a változást az ószláv nyelv is ismerte és ott második palatalizációnak nevezik. Az egyszótagú hímnemű főnevek N. t.sz. esetén ún. hosszú többes számról beszélünk (*duga množina*), ekkor a főnév a tövét *-ov/-ev*-képzővel toldja meg és ehhez járul a többes szám végződése. A garai urbáriumban találunk erre egy példát: *volovi*.

4.3.2. Az ige

A mai bunyevác nyelvjárás egyik jellegzetessége, hogy az *a*-tövé igék jelen idő t.sz. 3. személyében a *-ju* személyrag helyett *-du* található (STEPANOVIĆ 1986: 101). Ezt a felsőszentiváni urbárium egy adata is megerősíti: *imadu*. A *moći* 'tud, képes rá' modális ige egyes ragozott alakjaiban *ž > r* változás ment végbe, pl. *ne moremo*, *moremo* (Csávoly és Gara), ugyanakkor megtalálhatók a hangváltozás nélküli alakok is, pl. *može*, *ne možemo*. Érdekes, hogy Felsőszentiván bevallása csak a hangváltozás nélküli alakokat tartalmazza, illetve ugyanott a t.sz. 3. személyű alak *moğu*. Predrag Stepanović a *moći* igét az alábbi ragozott alakokban

jegyezte fel a bunyevác területről: *mogu, možeš, može, možemo, možete, mogu* (STEPANOVIĆ 1986: 100).

A horvát nyelvben előforduló négyféle múlt idő közül, csak az egyszerű múlt idő fordul elő a szövegekben, pl. *Contract nama izdao groff Czobor u 1727. godini [...], [...] samo desetak bio je u običaju [...], Zemle naše bili su podobre [...]*. Az aorisztosz, az imperfektum és a plusquamperfektum nem adatolható az urbáriumokban. A kétféle jövő idő közül a horvát nyelvtenok által *Futur I.*-ként emlegetett jövő idő fordul elő. Ezt a jövő időt a *htjeti* segédige rövid, hangsúlytalan alakjaival képezzük, amelyekhez az igék infinitívusza járul, pl. *[...] posle će nama dosta biti [...]*.

Az urbáriumok számos szenvedő módban lévő igealakot tartalmaznak. A szövegekben a szenvedő mód kifejezésére legtöbbször a *se* visszaható névmást használták, pl. *Otava se neko-si, niti ima., [...] zemla se nađubri [...], [...] od đubreta bolše se čini [...]*. A szenvedő mód kifejezésének másik lehetősége a szenvedő melléknévi igenév használata, amely az urbáriumokban ritkábban fordul elő, pl. *[...] i devetak uveden jest [...], [...] nama izdati contract [...]*.

4.3.3. A melléknév

A melléknevekkel kapcsolatban elmondható, hogy ragozásukban, legalábbis az urbáriumok szövege alapján, nem különbözik a horvát irodalmi nyelvben ismert alakoktól. Ugyanakkor a szinkrón dialektológiai kutatások azt mutatják, hogy a vajdasági szerb dialektusokhoz hasonlóan, a magyarországi bunyevác nyelvjárásban is *-im* végződés található a D. és L. e.sz.-ban (STEPANOVIĆ 1986: 101). Ezzel szemben az urbáriumokban *-om* végződés találunk (pl. *na zlom putu, na dobrom putu, u kisovitnom vremenu*) csakúgy, mint a horvát irodalmi nyelvben, bár ott a palatális mássalhangzók után *-em* végződés áll.

A melléknevek fokozása nem mutat eltérést az irodalmi nyelvhez képest, tehát a középfokot az *-iji* szuffixummal képzik, míg a felsőfokot a középfokból a *naj-* prefixummal, pl. *lakše, niži, najmanji*. Természetesen vannak ettől eltérő, úgymond rendhagyó esetek is, pl. a *dobar* melléknév közép- és felsőfoka *boli* és *naj-boli*.

4.3.4. A névmások

A névmások közül a személyes, birtokos, visszaható, vonatkozó, kérdő és tagadó névmások fordulnak elő a három urbárium szövegében. A személyes névmások közül a *mi* és annak esetekben ragozott alakjai a leggyakoribbak: N. *mi*, G. *nas*, D. *nama*, A. *nas*, L. *nama*, I. *nama*. Ennek magyarázata feltehetően az, hogy a bevallások alkalmával többes szám első személyben beszéltek a megkérdezettek, és az urbárium lejegyzői így is rögzítették a feljegyzés alkalmával. A birtokos névmások közül a t.sz. első személyű, tehát a *naš* fordul elő, amelynek magyarázata megegyezik a személyes névmással kapcsolatban mondottakkal. A *se* visszaható névmás is sokszor fordul elő a szövegekben, és ahogyan az már az ígét bemutató fejezetben is elhangzott, legtöbbször a szenvedő mód képzésében vesz részt. A vonatkozó névmások közül a *koji/koja/koje* fordul elő a szövegekben. Ennek ragozása nem mutat számottevő eltérést az irodalmi nyelvhez képest, egyetlen érdekes alakot jegyezhetünk fel: nőnem D. e.sz.-ban *kojej* van a *kojoj* helyett. Persze előfordulhat, hogy itt a feljegyzés során véletlenül rosszul írták le, mert a szövegekben sehol máshol nem fordul elő ebben az alakban. Az urbáriumokban a *što* és *koga* kérdő névmás fordul elő. A tagadó névmások közül a *ništa*, *nikako*, *nikakav* adatolható.

4.3.5. A határozószók

A határozószók közül az alábbiak találhatók meg az urbáriumokban: *danas*, *dokle*, *dosta*, *onde*, *sada*, *uvik*, *zadosta*.

4.3.6. Az előjárószók

A szövegekben nagyon sok előjárószó fordul elő, amelyek részben megegyeznek a horvát irodalmi nyelvben levőkkel, azonban számos különbség is megállapítható. A legtöbb előjárószó birtokos esettel áll: *brez*, *do*, *izmeđ*, *od*, *okolo*, *osim*, *pored*, *poredi*, *posle*, *preko*, *usred*, *zaradi*. Résztes esetet vonzó előjárószót nem tartalmaznak az urbáriumok. Tárgyesetet vonzó előjárószók: *na*, *pod*, *u*, *za*. Helyhatározós esetet vonzó előjárószók: *na*, *o*, *ob*, *po*, *u*. Eszközhatározós esetet vonzó előjárószók: *pod*, *s(a)*, *z*. A felsorolt előjárószók közül néhány eltér az irodalmi nyelvben megszokott alakjától: *brez*, *izmeđ*, *poredi*, *posle*. Találunk azonban

olyat is, amely egyáltalán nem ismert az irodalmi nyelvben: *ob*, z. *A zaradi* pedig archaikus alaknak számít.

4.4. A szókincs

4.4.1. Általános kérdések

Az urbáriumok szókincsének vizsgálata során megállapíthatjuk, hogy számos magyar és török jövevényszót tartalmaznak. Ezzel szemben például német eredetű szó csak egy, a *grunt* 'földbiratok' < középfelnémet *grunt* (STRIEDTER-TEMPS 1958: 132) van. Néhány latin szó is előfordul a szövegekben (pl. *contract* 'szerződés', *comesar* 'biztos, felügyelő', *conscriptio* 'feljegyzés, összeírás'), amelyek könnyen átkerülhettek, lévén a hivatali nyelv az urbáriumok keletkezési idejében a latin volt. A jövevényszavak mellett jelentős a magyar mintára alkotott tükörszavak száma is.

4.4.2. Jövevényszavak

4.4.2.1. Magyar jövevényszavak

Mindhárom település jobbágyi bevallásában találhatók magyar jövevényszavak: *arenda* < m. árenda (vö. HADROVICS 1985: 118, *arendaš* alatt); *gazda* < m. *gazda* (vö. HADROVICS 1985: 241–242); *gazdašag* < m. *gazdaság* (vö. HADROVICS 1985: 242–243); *gulja* < m. *gulya* (vö. HADROVICS 1985: 247); *hatar* < m. *határ* (vö. HADROVICS 1985: 260); *puljka* < m. *pulyka*; *rit* < m. *rét* (vö. HADROVICS 1985: 435–436); *salaš* < m. *szállás* (vö. HADROVICS 1985: 445–446); *varmeđe* < *vármegye* (vö. HADROVICS 1985: 528–529). Fonémahelyettesítésre a /ly/ és az /e:/ esetében került sor, hiszen ezek hiányoznak a horvát nyelv, jelen esetben a bunyevác nyelvjárás, fonémakészletéből. Az átvétel során tehát a m. /ly/ → /lj/ és a m. /e:/ → /i/ helyettesítésre került sor. Érdemes megjegyezni, hogy a *puljka* szót nem találjuk meg Hadrovics László, a horvát és szerb nyelv magyar jövevényszavait bemutató nagy munkájában.

4.4.2.2. Török jövevényszavak

A bunyevác nyelvjárás egyik szókincsbeli jellegzetessége, hogy magas a török jövevényszavak aránya. Az urbáriumok szintén tartalmaznak török jövevényszavakat: *bunar* 'kút' < t. *bunar*, *pu-*

nar (ŠKALJIĆ 1989: 154), *đubre* 'trágya' < t. *gübre* (ŠKALJIĆ 1989: 253), *kirija* 'fuvar' < t. *kira* (ŠKALJIĆ 1989: 409), *komšiluk* 'szomszéd, szomszédság' < t. *komşuluk* (ŠKALJIĆ 1989: 413–414), *kuluk* 'robot' < t. *kulluk* (ŠKALJIĆ 1989: 424), *nađubriti se* 'megtrágyázódik', *spailuk* 'urasági birtok' < t. *sipahilik* (ŠKALJIĆ 1989: 570).

4.4.3. Tükörszavak

Az urbáriumok nyelvére gyakorolt magyar hatást a jövevényszavak mellett a magyar mintára alkotott tükörszavak is jól mutatják. Az összeírásokban az alábbi tükörszavak fordulnak elő: *čisto žito* – m. *tiszta búza*, *oraće zemlje* – m. *szántóföld*, *stojeća voda* – m. *állóvíz*, *tekuća voda* – m. *flyóvíz*. Ezeknek a -*ći* képzős mellékevek megjelenését Nyomárkay István (2007: 82) a 16. századra teszi és hozzáteszi, hogy „Mintáját minden bizonynyal a magy. *participiumos előtagú szerkezetekben kell keresnünk.*” (NYOMÁRKAY 2007: 82). További érdekesség, hogy azokon a területeken, ahol ezek a szerkezetek keletkeztek, horvát-magyar kétnyelvűséggel, illetve horvát-magyar-német háromnyelvűséggel kell számolnunk (NYOMÁRKAY 2007: 82). Ez utóbbira igen ékes példa az urbáriumok keletkezési helye, azaz Észak-Bácska, ahol a bunyevácok mellett nagy számban éltek németek és magyarok is.

5. Összefoglalás

Az 1770. őszén rögzített úrbérrendezés szövegeinek egybevetése a szinkrón dialektológiai kutatások által rögzített adatokkal azt mutatja, hogy a mai nyelvjárási jellegzetességek csak korlátozott számban jelennek meg a 18. századi szövegekben, viszont minden nyelvi szinten: hangtan, alaktan és szókincs. A szövegek további kutatásokat tesznek lehetővé, pl. a jogi terminológia vizsgálatát, a bácskai urbáriumok szövegének egybevetését a más, horvát nyelven rögzített urbáriumokkal. Jó kiindulási pontul szolgálhatnak szótörténeti kutatások és történeti dialektológiai kutatások számára is.

BIBLIOGRÁFIA

- HADROVICS László, 1985: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest, Köln: Akadémiai Kiadó, Böhlau Verlag.
- IVIĆ Pavle, 1985: *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска.
- LISAC Josip, 2003: *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga.
- MANDIĆ Mišo, 1984: *Iz osamstoljetne kronike Čavolja*. Budimpešta: Poduzeće za izdavanje udžbenika.
- MOGUŠ Milan, 2010: *Povijesna fonologija hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- NYOMÁRKAY István, 2007: *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- SOKCSEVITS Dénes, 2003: A horvátság csángói. A bunyevác népcsoport a horvát nemzeti integrációs folyamatban. *Limes* 16/67–82.
- STEPANOVIĆ Predrag, 1986: *A Taxonomic Description of the Dialects of Serbs and Croats in Hungary. The Štokavian Dialect*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- STRIEDTER-TEMPS Hildegard, 1958: *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ŠKALJIĆ Abdulah, 1989: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- UDVARI István, 1996: *A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai. Szepes és Zemplén vármegyék*. Nyíregyháza: BGYTF.
- –, 1999: *Русинські жерела урбаскої реформи Марії Терезії – A Mária Terézia-féle úrbérrendezés ruszin nyelvű forrásai*. Nyíregyháza: BGYTF.
- –, 2003a: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén I*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara.

- –, 2003b: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén II. Bács vármegyei szerb és bunyevác jobbágyok úrbéri bevallásai*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara.
- UROSEVICS Daniló, 1969: *A magyarországi délszlávok története*. Budapest: Hazafias Népfront Országos Tanácsa, Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége.
- Hrvatski jezični portal* <http://hjp.znanje.hr/> (Utolsó letöltés 2019.06.27.)
- Magyar Néprajzi Lexikon* <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/> (Utolsó letöltés 2019.06.27.)

ÖRÖM ÉS BÁNAT KIFEJEZÉSE A MAGYAR ÉS BOLGÁR FRAZEOLÓGIÁBAN

DUDÁS MÁRIA

Abstract: Emotions play an important role in human spiritual life. They increase the chance of survival, enhance the effectiveness of communication, strengthen and control relationships, help achieve goals. The study compares Hungarian and Bulgarian phrasemes expressing two of the 6 basic emotions: joy and sorrow. Joy motivates us to action while sorrow is a lasting sadness that is reflected also in posture. Both emotions are reflected in the eyes and felt in the soul and heart. The Hungarian language uses several metaphors expressing these two emotions. Phrasemes beginning as '*Happy as*' are sarcastic, ironic and have the opposite meaning. Phrasemes beginning as '*Sad as*' are pictorial, describing and inspired by nature.

Keywords: joy, sorrow, emotion, metaphor, phraseme

Az érzelmek fontos szerepet játszanak lelki életünkben és hatással vannak, gondolatainkra, viszonyulásainkra, kapcsolatainkra. Nehéz és talán lehetetlen felsorolni az érzelem szerepét az emberi viselkedésben. Már maga az érzelem meghatározása is nehéz feladat, erre utal az, hogy a szakirodalomban nagyon sok meghatározással találkozunk (a teljesség igénye nélkül ld. JENKINS-OATLEY 2001; ATKINSON-HILGARD 2005; CSÉPE et al. 2007; HARKAI SCHILLER 2010). Az érzelmek funkcióját a pszichológián keresztül is megközelíthetjük, de a dolgozat lényegét tekintve csak a következőket emeljük ki. Az érzelmek növelik az emberi túlélés valószínűségét, fontos szerepet játszanak a kommunikációban, erősítik és szabályozzák a kapcsolatokat, segítenek a célok elérésében (CSÉPE et al. 2007: 320–322). A felsorolt tényezők messzemenően alátámasztják az érzelmek megnyilvánulását, megjelenését a frazeológiában is.

Az érzelmek több tényező szerint csoportosíthatók. Ekman 6 fő alapérzelmet határoz meg: öröm, bánat, düh, meglepettség, félelem, undor (EKMAN et al. 1972), amelyek minden kultúrában felismerhetők. A lista azonban folyamatosan bővül. Az Aszsertív Akadémia a honlapján 224 lehetséges emberi érzést sorol

fel.¹ Meghatároz alapérzelmeket és olyan összetett érzelmeket is, amelyek, amelyek alapérzelmekből tevődnek össze, mint a bűntudat, irigység stb.

Polaritás szerinti csoportosításban kellemes vagy pozitív érzéseket, valamint kellemetlen vagy negatív érzéseket különböztetünk meg. Tárgyuk szerint, vagyis az alapján, hogy mire irányul az érzem, elkülöníthetünk intellektuális érzelmeket; erkölcsi vagy morális érzelmeket; valamint esztétikai érzelmekeket: pl. a harmónia, a romantika érzése. Az érzelmi állapot jellege alapján történő csoportosításban van hangulat: kevésbé intenzív, de tartós érzelmi állapot; van indulat: nagyon intenzív rövid ideig fennálló érzelmi állapot; valamint szenvedély: nagyon intenzív és tartós, akár életünk végéig fennálló érzelmi állapot (PEA).

A tanulmány az öröm és bánat kifejezését tekinti át a magyar és bolgár frazémákban. Az öröm a kedvünk szerinti dolognak lelki hatásával kapcsolatos, egész lényünket átható derűs, vidám és kellemes érzés, az általa keltett lelkiállapot (MÉK), míg a *boldogság* a sorssal, körülményekkel való (teljes) elégedettség (MÉK). Kísérő érzelmei a derű, mulatságosság, elragadtatás. Több szinonimája is van. A magyar nyelvben: *jókedv*; *boldogság*; *örvendezés*; *gondtalanság*; *felhőtlenység*; *vidámság*; *derű*; a bolgárban: *удоволствие* 'élvezet, gyönyör'; *доволство* 'megelégedés'; *задоволство* 'megelégedettség'; *веселие* 'vidámság'; *ликуване* 'ujjongás'; *наслада* 'élvezet'; *наслаждение* 'öröm, élvezet'; *сладост* 'élvezet'; *драгост* 'öröm'; *вълнение* 'lelkesezés'; *вълнување* 'csodálat'; *щастие* 'boldogság' (SzSz).

A kérdésre, hogy milyen a boldogság, a bolgár frazeológia adja meg választ. Lehet 'édes', *сладка радост*, amely egy kellemes érzés, örömet, élvezetet nyújt, vagy éppen lehet 'viharos', *бурна радост*, amely nagy erejű és intenzitású érzem, ellenállhatatlan és heves. A magyarban az *örömmel tölt el* kifejezést emeljük ki az öröm jellemzésére, mint olyan érzést, amely elhatalmasodik az emberen. Az öröm olyan, mint a víz, előnti az embert, sőt *úszik a boldogságban*, az, aki hosszabb ideig boldog.

A boldogság olyan életérzés, amely cselekvésre készítet. A boldog ember *ugrál örömében*; *majd a plafonig ugrik*; *majd kibú-*

1 <https://asszertivakademia.hu/erzesek-listaja/> Utolsó letöltés: 2019. 08. 06.

jik a bőréből. A boldogságon kívül más érzelmek is készíthetnek minket arra, hogy *kibújjunk a bőrünkéből*, mint a türelmetlenség, izgatottság. A boldogság tornagyakorlatok elvégzésére ösztönöz, mint a *bukfencet vet örömeiben; cigánykereket hány.* Gyors mozgású állatok után eredünk, hiszen úgy örül, hogy *nyulat lehetne fogatni vele; madarat lehet vele fogatni.* Van, aki *alig tud hova lenni* örömeiben vagy éppen a másik *nyakába ugrik*, szélsőséges esetekben pedig *majd eszméletét veszti*, esetleg a *földhöz veri a fenekét.* Van, aki féktelen örömeiben *kánkánt táncol.* Miért kánkánt táncol a magyar ember? Talán mert a kánkán magasra dobált lábbal járt gyors ritmusú tánc, ami a magyar táncoknak nem jellemzője.

A bolgár nyelvben is mozgást jelentő igékhez kapcsolódik az öröm kifejezése, megélése. Az 'öröm' – *радост* főnév mellett a *участие* 'boldogság' kifejezés is több frazéma összetevője. A bolgár ember 'repül örömeiben', *летя от радость; летя от участие*; esetleg 'repdes' – *пърхам от участие*; vagy a magyarhoz hasonlóan ugrál – *скачам от радость.* A sírás nem csak a szomorúság, bánat, tehetetlenség velejárója, egyes helyzetekben, örömünkben is sírunk, mint a *плача от радость* vagy *örömeiben sír.* Az öröm veszélyes, 'bele lehet örülni', *люд съм от радость*; és a már említett módon a bolgár is lehet 'magán kívül' az örömtől, *не съм на себе си.*

A szem a lélek tükre, tartja a mondás, de a szemek érzelmeinket is elárulják. Látszik a szemben, látszik az arcon, hogy mit érzünk. Aki megörül, annak *kigyúl a szeme* vagy *kigyúl a fény a szemében*, esetleg *láng ég a szemében*; *vidámsággal telik meg a szeme*; *sugárzik a szeméből az öröm*; *ragyog a szeme a boldogságtól.* A bolgár ember számára az öröm, a boldogság, egyes esetekben a szépség olyan esemény, dolog, ami 'örömet szerez a szemnek' *радба омото*; birtokos névmással bővítve 'örömet szerez a szememnek' *радба ми омото*; ez a boldogság lehet akár 'gyógyír a szemnek' *мехлем за очите.*

Míg a szem a hely, ahol az érzés láthatóvá válik, addig a lélek, a szív az a szerv, amely érez.

A magyarban ismét megjelenik egy mozgást kifejező ige – a *repes.* Jelentése szárnyas állat, főleg madár, ide-oda repdes, szálldos, csapong (MÉK). Átvitt értelemben, főként az irodalmi nyelvben a jelentés kibővül, valaki nagyon örül, nagyon boldog.

Repes a lelke örömében vagy *repes a szíve örömében*. A bolgár nyelvben a szemhez hasonlóan a lélek is megjelenik a kifejezésben. Nem fedik teljesen az öröm jelentést a következő kifejezések, de szorosan kapcsolódnak hozzá, ezért mutatjuk be őket. Ha valami jó dolog történik, az 'jó a lelkemnek', vagyis *хубаво ми е на душата*, ami lehetőséget biztosít arra, hogy 'megnyissam a lelkemet' *отварям ми се душата*. Hol érez a bolgár ember a legerősebben, legintenzívebben, 'a lelke legmélyén' *в дъното на душата си*.

A szólások és a szóláshasonlatok „nyelvünk virágai” állítja Zsemlyei. Szerepük a hasonlat alapjául szolgáló tulajdonság, cselekvés nyomatékosított kifejezése az, hogy szemléletessé, elevenné tegyék a beszédet, a szöveget. Élénkítő hatásuk onnan ered, hogy a szemléltető erő és hangulati hatás dolgában felülmúlják a nekik megfelelő lexémákat (ZSEMLYEI 2014: 58). A magyar nyelvben gyakoriak a hasonlatok, ám az öröm kifejezése során egy érdekes sajátosságot figyelhetünk meg: az *örül, mint* kezdetű kifejezésekben megjelenik az ironia, a gúny. A hasonlatok durvák, közönségesek és gyakran bántók. Nem a felhőtlen boldogság érzését fejezik ki, hanem az ellenkezőjét, esetleg hogy az illető kevesebbel is beérné, vagy egyes esetekben kétségbe van esve, csapdába került. *Örül, mint majom a nyakkendőnek; mint vak a fagarasnak; mint akinek a háza ég; mint az ablakos tót, mikor hanyatt esik; mint a fazekas a feldőlésnek; mint a kocsis, ki az utat elvesztette; mint vak Laci a fél szemének; mint vak kigyó a fiának; mint kalitkában a csizike; mint a fogóba esett egér; mint kinek pénze nincsen* vagy éppen *örül, hogy lyuk van a fenekén*.

A következő hasonlatokat akkor használjuk, ha valaki jelentéktelen dolognak örül, ráadásul olyanak, ami egyébként is az övé, vagy jár neki. *Örül, mint majom a farkának; mint a tót a pogácsának; mint gyermek a játéknak; mint a gyermek a bábnak* (a báb jelentése 'mézeskalács'); *mint Jutka a piros papucsának; mint Balázs a hurkának; mint a bolond a csörgős sipkának; mint az árva megyei tót gyerek a szűr nadrágnak; mint rossz szolgál az esztendő végének*.

Végül olyan hasonlatok következnek, amelyekben főként állatok révén kerül kifejezésre az öröm egy olyan dolog miatt, amely az éhséget, a szomjúságot oltja. *Örül, mint malac a makknak; mint éh ló az abraknak; mint a tücsök a harmatnak; mint a szomjú szarvas a forrásnak; mint madár a féregnek; mint kutya a koncnak; mint*

karvaly a fürjnek; Ezek a hasonlatok kifejezhetnek sikert is: *örül, mint a vízbe esett hal; mint a férjhez menő leány; mint a vadász, ha egy szarvast elejtett*. Talán ezek a hasonlatok járnak a legközelebb az öröm kifejezéséhez, de a hangulatuk mégis gunyoros, ironikus marad.

A bolgár nyelv nem használ ilyen sok hasonlatot. Az öröm kifejezése a bolgár nyelvben is ironikus, gúnyos: *радва му се, като нашето куче на комшииската кучка* 'örül neki, mint a mi kutyánk a szomszéd szukájának'. Kapcsolódik a naphoz, a nap melegéhez: *радва се, като помръзнал на слънце* 'örül, mint az átfagyott a napnak', vagy *зарадвал се като сираче на слънце* 'megörült, mint árvagyerek a napnak'. A bolgár hasonlatokban is sokszor szerepelnek állatok: *хили се, сякаш са се ожребили бащините му кобили* 'vigyorog (örömében), mintha az apja kancái ellettek volna meg'.

Van egy bolgár sajátosság, amely a magyar nyelvben nem fordul elő: az öröm érzését le kell küzdeni, meg kell fékezni, el kell nyomni, nem mutatható ki, nem vállalható mások előtt. A kifejezésekhez az *овладявам* igét használja, melynek jelentése egy érzést 'megfékez, leküzd, felülkerekedik rajta'. Ez lehet öröm (*радост*); eufória (*еуфория*); lelkesedés (*ентузиазъм*); extázis (*екстаз*); elragadtatás (*възторг*); diadal (*триумф*). *Овладея радостта си; еуфорията си; ентузиазма си; екстаза си; възторга си; триумфа си*.

Az öröm ellentétes polaritású érzése a bánat, a szomorúság. A bánat tartós szomorúság, lelki fájdalom (MÉK 2003: 86), míg a szomorúság valakinek vagy valaminek szomorú volta, állapota, esetleg egy elszomorító esemény (MÉK 2003: 1277). Kísérő érzelmek lehetnek a levertség, sajnálat, bánat, gyász. A szinonimák a magyar nyelvben *bánkódás; búslakodás; bánat; bú; keserűség; üröm*; a bolgárban *тъга* 'bánat, bú'; *гопест* 'gyötrelem, keserűség'; *печал* 'búbánat'; *натъженост* 'elszomorodás'.

A kérdésre, hogy milyen a szomorú ember, most is megkapjuk a frazemákból a választ, *búval bélelt; maga alatt van*; és gyakran *sírni volna kedve*. Azt is mondhatnánk *letört, mint a bili füle*. Ez a hasonlat átvezet a szomorúságot kifejező szóláshasonlatokhoz, amelyek nagyon kifejezőek, képszerűek, a természethez

kapcsolódnak. Szomorú, mint a tél; mint a dércsípte dohány; mint őszkor a levelevestett fa; mint a havazó ősz; mint az őszi légy. Az őszi légygel kapcsolatban érdekesség, hogy nem csak szomorú, hanem alázatos is lehet, aki néha bizony csak lézeng. A hasonlatok kifejezhetnek veszteséget: szomorú, mint a jó hitvesét veszített férj; mint a párjavesztett madár; mint az anyátlan magzat vagy az anyját elvesztette magzat; mint a kinek apját, anyját megölték; mint a sír mellett állók; mint a várát veszítette basa; kifejezhetnek állapotot, helyzetet: szomorú, mint börtben a (muzsikus) cigány; mint börtben a kocsmá. A bolgár nyelvben a szomorú, kókadtt ember 'hervadt, mint a leszakított rózsa' *увяхнал като скинат трендафил*. Ha ok nélkül szomorú valaki, a bolgár ember azt mondja, olyan 'mint-ha elsüllyedt volna 300 vitorlása' vagy 'elsüllyedtek a vitorlásai', vagyis *като че са ми потънали 300 гемии* vagy *потънаха ми гемии*. Jelentésük: ne lógasd az orrod, nem dőlt össze a világ.

Ahogy az örömről és a boldogságról, úgy a bánatról is következtethetünk a külső alapján. A testtartás, az arc, az orr, ezek a legfőbb árulkodó jegyek. Lógó orral; megnyúlt orral; hosszú orral, azaz kudarccal, felsülve, szomorúan távozik valaki. Esetleg lekonyul az orra valakinek, ha egy csalódás, kellemetlen meglepetés következtében elszomorodik. Az orron kívül a fejtartásból is gyanakodhatunk szomorúságra: *bánatnak adja [eresszti] a fejét; lóg a feje*.

A bolgár embernek is 'lekonyul az orra' *клюмва ми носът*, ha kétségbe esik; ha elveszíti egészséges külsejét betegség miatt. Ha 'lehajtja a fejét', vagyis *клюмва глава*, akkor kétségbe esik, elveszti a bátorságát, elszomorodik.

Míg a magyar főként a szívében, addig a bolgár inkább a lelkében érzi a szomorúságot. *Elnehzedik a szíve* vagy *nehéz a szíve* annak, akit aggodalom, szorongás, szomorúság fog el. *Elszorul a szíve* a hirtelen félelemtől, vagy ha hirtelen szomorú lesz. Aki pedig erősen bánkódik, annak *vérvik a szíve*. A magyar és bolgár embernek egyaránt *megszakad [meghasad] a szíve*, azaz *къса ми се сърцето*, ha nagy veszteséget, gyászt él meg, ha szenved. A bolgárban a szív mellett még a 'lélek szakad meg' *да ми се скъса душата*, illetve *къса ми се душата*, amikor egy megindító, megrázó esemény történik. A szív-lélek párhuzam a következő kifejezésekben is jól megfigyelhető. A magyar embernek *fáj*

a szíve, míg a bolgárnak 'fáj a lelke' *душама ме боли*; összeszorul a szívem, a bolgárnak 'a lelke szorul össze' *душама ми се свуба* valakiért vagy valamiért; nagy kő nyomja a szívemet, ha valami folyamatosan nyomaszt, illetve 'kő fekszik a lelkemen' a bolgárban *камък ми легна на душама*. A magyarban ezenkívül még a bánat *marja* [nyomja] a szívet. Megtalálható a nyomja a lelkét kifejezés is, de a jelentés a bűnhöz, a bűntudathoz, egy elkövetett gaztethoz kapcsolódik. 'Elolvad a lelke', *душама ми се топи* a bolgárnak, akit egyfelől valami kellemes élmény ért, de második jelentésben megjelenik a szenvedés, a nagy fájdalom. A magyar nyelvben nincs negatív jelentése ennek a frazémának, *elolvad a gyönyörtől* [gyönyörűségtől, boldogságtól]. 'Kiszárad a lelke' *душама ми съхне*, vagy 'eltűnik a lelke' *душама ми чезне* annak, aki nagy lelki szenvedésen megy át, nem talál megnyugvást. *Megkeseredik a szíve* annak, akit nagy keserűség, szomorúság fog el.

A szemnek, mint már említettük, jelentős szerepe van az érzelmek kifejezésében: *kigyúl valakinek a szeme*; illetve *kigyúl a fény valakinek a szemében*, vagyis boldogság tükröződik a tekintetében. Megtaláljuk ennek ellenkezőjét is, *kialszik a fény valakinek a szemében*, amikor hirtelen szomorú lesz a tekintete.

Ha színekkel kell kifejezni a bánatot, akkor a legsötétebb színre asszociálunk, és megjelenik a fekete szín. Amikor a bolgár ember szomorú, rossz kedvében van, azt mondja *на черна вълна съм* 'fekete hullámon vagyok'; vagy 'mindent fekete fényben látok' *виждам всичко в черна светлина*; illetve 'csak a fekete oldalt látom' *виждам само черната страна*.

Megfigyelhető mind a két kultúrában, hogy az öröm és a bánat, a boldogság és a szomorúság összekapcsolódik. Vannak kifejezések, amelyek figyelmeztetnek, hogy a túl nagy örömnél, bánat lehet a vége. *Öröm, üröm: csak egy betűben különböznek*, figyelmeztet a magyar. *Öröm üréssel jár; nincsen öröm üröm nélkül* vagy *nincsen rózsza tövis nélkül*, amikor az örömből bánat vegyül, hiszen nincs az életben tökéletes öröm, zavartalan boldogság. Örömnél gyakran szomorúság a vége; *drágán szerzett öröm, hamar lesz üröm; szomorúsággal jár az öröm; pénteki öröm, vasárnapi üröm*, sőt a nagy öröm meg is ölheti az embert. A bolgár nyelvben is 'az

öröm és a bánat együtt járnak', *радостта и скърбта заедно ходят*; 'megosztom az örömet és a bánatot', *деля радости и скърби*; 'örömmön és ínségen keresztül', *през радости и неволи*, *tartja* a bolgár.

A tanulmány célja az *öröm* és a *bánat* változatos nyelvi képének bemutatása. Mind a két érzelem kiemelkedő szerepet játszik az emberek életében, a hétköznapiakban. A bemutatott érzelmek kifejezésének módjában a két nyelv frazeológiai készlete egyezéseket mutat, de feltártunk különbségeket is. Ennek legfőbb magyarázata az, hogy az alap vagy egyetemes érzelmek kifejezése hasonló a világ szinte minden népénél, és ez az érzelmek felismerésében támpontot jelent. Az érzelembifejezést az öröklött tényezők mellett a kulturális és egyéni tényezők is befolyásolják, ami pedig a frazeológiában megjelenő különbségek okára világít rá.

Az öröm olyan, mint a víz, eltölt és úszni lehet benne. Mind a két nyelvben cselekvésre, mozgásra késztet, a magyarban inkább ugrálásra, míg a bolgárban repülésre. Olyan erős érzelem, hogy nem tudjuk, hová legyünk tőle. A magyar nyelvben nagy számban találunk hasonlatokat. A boldogsághoz ironikus, durva szóláshasonlatok tartoznak, amelyek jelentése a leggyakrabban ellenkező hatású, negatív, gunyoros. A bánathoz kapcsolódó szólások ezzel ellentétben, képszerűek, kedvesek, leíróak és a természethez kapcsolódnak. A bolgár nyelvben nem találunk számottevő mennyiségben hasonlatokat. Mind a két népnél a külső árulkodik az érzelmekről. Az ember külsejéből, tartásából, szeméből következtetéseket vonhatunk le a benne dúló érzelmekről.

Több olyan kifejezést is találtunk, amelyek nem csak egy érzést fejeznek ki, hanem akár jelenthetnek nagy örömet vagy bánatot, de kapcsolódhatnak idegességhez, türelmetlenséghez. *Megrezdül a szíve valakinek*, ha külső hatásra rövid ideig tartó örömet vagy szomorúságot érez.

Különbséget mutat a nyelvi kép abban, hol érezzük a bánatot. Míg a magyar a szívében, addig a bolgár ember a lelkében. A kifejezések nagy hasonlóságot mutatnak, kivételt a kiemelt komponens képez.

A boldogság és a szomorúság, az öröm és a bánat sokszor együtt járnak. A magyar nyelv szemléletesen ezt úgy fejezi ki, hogy *öröm, ürm: csak egy betűben különböznek*.

Az érzelmek kifejezése tehát az adott érzelem kommunikációját segíti. Az érzelmek kifejezése összetett folyamat, a test szám-talan megnyilvánulása részt vesz benne. Az érzelmeket, ahogy a frazeológia is bizonyítja, legszembetűnőbben az arckifejezés, a testtartás és a gesztusok fejezik ki, de a hanglejtés, a beszédtempó és a hangszín szintén sok információt nyújthat a kommunikáció folyamatában (PEA).

BIBLIOGRÁFIA

- ATKINSON Richard C. – HILGARD Ernest 2005: *Pszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- CSÉPE Valéria, GYÓRI Miklós, RAGÓ Anett (Szerk.), 2007-2008: *Általános pszichológia 1-3. – 3. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest: Osiris.
- EKMAN Paul – FRIESEN V. Wallace – ELLSWORTH Phoebe 1972: *Emotion on the Human Face*. New York: Pergamon.
- HARKAI SCHILLER Pál 2010: *Pszichológia és emberismeret*. Budapest: Hermit Könyvkiadó.
- JENKINS Jennifer M. – OATLEY Keith, 2001: *Érzelmek*. Budapest: Osiris.
- MÉK 2003 = *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PEA = Pszichológiai elméleti alapok. Az érzelemről általában. http://old.ektf.hu/hefoppalyazat/pszielmal/az_rzelemrl_italban.html Utolsó letöltés: 2018. 12. 03.
- ZSEMLYEI János, 2014: *A mai magyar nyelv szókészlete és szótárai*. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.

SZÓTÁRAK

- BÁRDOSI Vilmos (szerk.) 2003: *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest: Tinta.

O. NAGY Gábor 1966: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat.

T. LITOVKINA Anna 2005: *Magyar Közmondástár*. Budapest: Tinta.

<http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/index.html>

DUGONICS András 1820: *Magyar példabeszédek és jeles mondások*. Szeged.

ERDÉLYI János 1851: *Magyar közmondások könyve*. Pest.

MARGALITS Ede 1896: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest.

SIRISAKA Andor 1891: *Magyar közmondások könyve*. Pécs.

Български национален корпус. <http://dcl.bas.bg/bulnc/>

НИЧЕВА, Кети – СПАСОВА-МИХАЙЛОВА, Сийка – ЧОЛАКОВА, Кристалина 1974: *Фразеологичен речник на българския език*. Том първи А–Н. София: БАН.

– – , 1975: *Фразеологичен речник на българския език*. Том втори О–Я. София: БАН.

НИЧЕВА, Кети 1993: *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

FÖLDRAJZI NEVEK ÉS A FRAZEOLÓGIA

FEDOSZOV OLEG

Abstract: The paper discusses the evolution of the idioms with the geographical names (toponyms, place names) in Hungarian, Czech and Russian. The article deals the usage of various types of idioms have the same role in the modern colloquial Russian. Analysis of types and distribution of idiom variants makes it possible to create a new definitions for dictionaries. This is a practical result of this study. The theoretical conclusion leads to the fact that the idioms with the place names are fixed in a specific way as a part of the language picture of the world.

Key words: idioms, place names, semantic change, lexicography of idioms

Minden nemzeti frazeológiának a jelentős részét olyan frazémák alkotják, amelyekben az egyik alapkategorikus földrajzi név: helynevek, tájnevek, helységnevek, településnevek, víznevek stb. Természetesen, nem csak a frazeológiában találjuk a földrajzi nevek „másodlagos” alkalmazását. Így pl. a magyar családnevek egy jelentős részét is éppen a származási hely szerinti nevek alkotják: *Dunai, Alföldi, Váradi*. Nem meglepő tehát, hogy a magyar frazeológiában szép számmal találhatók ilyen szólások, mint: *Dunába hordja a vizet* (BÁRDOSI 2003: 60); *annyira van (olyan /messze van /jár) vmitől, mint Makó Jeruzsálemtől* (BÁRDOSI 2003: 224); *Elment Kukutyinba zabot hegyezni*. (BÁRDOSI 2003: 196); *Több is veszett Mohácsnál!* (BÁRDOSI 2003: 237); *Ez nagy bukovári!* (BÁRDOSI 2003: 40); *Ő sem most jött Monorról (biciklivel)*. (BÁRDOSI 2003: 238); *úgy él, mint Marci Hevesen* (BÁRDOSI 2003: 225); *Baj van Köpecen*. (FORGÁCS 2003: 49); *összejárja Tolnát, Baranyát* (FORGÁCS 2003: 737); *Áll még Buda / Egyszer volt Budán kutyavásár / Nem oda Buda!* (FORGÁCS 2003: 88).

Természetesen, a szláv nyelvek is ismerik ezt a frazéma fajtát. Elég összevetni a magyar frazeológiában ismert nemzetközi földrajzi neveket az orosz megfelelőikkel, hogy lássuk: majdnem teljes az azonosság: *Olümposz / Trója / Jerikó / Rubicon / Canossa / Az Észak Velencéje / Vörös tér* – на Олимпе / троянский конь / у-

рихонская труба / перейти Рубикон / идти в Каноссу / Северная Пальмира / Красная площадь. Sok esetben az orosz frazéma belső formája (metaforikus alapja) teljesen más, mint a magyar frazémáé, de a jelentése alapján ekvivalensnek tekinthető (tehát, ha a magyar frazéma jelentését nem szó szerinti fordításban, hanem idiomatikai módon szeretnénk visszaadni, akkor alkalmazható az ekvivalens). Például, a fenti magyar szólás *Dunába hordja a vizet* jelentése: 'fölösleges, értelmetlen munkát végez' (BÁR-DOSI 2003: 60), annak orosz megfelelője: *ехать в Тулу со своим самоваром* (szó szerint 'Tula nevű városba saját szamovárral menni'), amelynek jelentése azonos a magyar frazéma jelentésével, mivel Tula orosz város volt régen a szamovárgyártás egyik legnagyobb központja.

A földrajzi neveket használó frazémák egy része az ún. internacionalizmusok, mivel minden európai nyelvben sok száz olyan frazeológiai egység található, amely azonos vagy igen hasonló formában és jelentésben él 50–60 vagy több nyelvben. Ehhez a közös készlethez tartoznak a bibliai eredetű szólások és közmondások, a frazeológiai „bibliizmusok”, melyek sok nyelvben meghonosodtak, s ma az egyik legszélesebb körben elterjedt csoportot jelentik. A közös frazémakészlet egy másik ilyen forrása az antik kultúra és irodalom: például a görög-római mitológiából származnak több nyelvben is ismert szólások, mint az *árgus szemekkel figyel; kettévágja a gordiuszi csomót; kitakarítja Augiász istállóját; Angyal repül el a ház fölött; Pandóra szelencéje* stb. Itt is vannak olyan frazémák, amelyek földrajzi neveket tartalmaznak. A nagy cseh frazeológiai szótár segítségével illusztrálni tudunk néhány hasonló példát: cseh: (*hotová*) *Sodoma a Gomora*; angol: *Sodom and Gomorrha*; német: *Sodom und Gomorra*; francia: *Sodome et Gomore*; orosz: *Содом и Гоморра* (SČFI 1. 1988: 315–316) mint „bibliizmusok”; (*proplout mezi*) *Scylou a Charybdou; Scylla and Charybdis; Scylla und Charybdis; Charybde et Scylla; Ццилла и Хапубда* (SČFI 1. 1988: 302), mint antik eredetű frazéma.

Más szólás már az újkorból ered, de a formája és a jelentése azonos, pl.: *strýček z Ameriky* (SČFI 1. 1988: 324); *amerikai nagybácsi* (FORGÁCS 2003: 27).

A nagy cseh frazeológiai szótár 4. kötete, amelyben csak a mondat típusú egységek szerepelnek, legalább 35 olyan frazémát ismer, melynek komponense valamely földrajzi név:

Austrálie, Bělidlo, Beroun, Betlém, Bohnice, Brno, Cařihrad, Čechy, Deutschland, Drážďany, Evropa, Gomora, Karágo, Kocourkov, Lovosice, Morava, Moravěnka, Moskva, Neapol, Německo, Polsko, Praha/Praga, Rhodos, Rusko, Řecko, Řím, Sahara, Saturn, Sezam, Sibérie, Sibiř, Sodoma, Vidrholec, Vystřkov (SČFI 4. 2009: 1245). Hogyan működnek, mit jelentenek ezek a frazémák? Például az *Uteks z Bohnic?* frazéma sok szempontból érdekes: az *utek*-l-s helyes igei formából azért hiányzik az *-l* betű, mint a múlt idő jele, mivel ez nem irodalmi, hanem beszédnyelvi, köznyelvi alak. Ez a frazéma egy kvázi kérdés, szó szerinti fordítása: *Bohnice-ből szöktél el?* Ez persze vajmi kevés ahhoz, hogy az igazi, frazeológiai jelentését megértsük. *Bohnice* ugyanis egy prágai városrész neve, ahol az elmeógyógyintézet található. Így már világos, hogy a frazéma jelentése olyasmi: Bolond vagy (hogy így viselkedsz)? (Talán a magyarban a vicces *Jó hülyének lenni?* (BÁRDOSI 2003: 145) helyzetmondat mellett az ismert, már évekkel ezelőtt felszámolt budapesti (hárshegyi) Lipótmezei Elmeógyógyintézethez köthető *A Hárshegyről/Lipótról szöktél?* kifejezés hasonlít a cseh frazémára.)

Más cseh frazéma nem szorul magyarázatra: *Je tam vedro jako na Sahaře* szó szerint értelmezhető: Ott olyan meleg van, mint a Szaharában. *V Praze blaze, ale draze* szólásmondás igen régi, a formáját rím jellemzi, a jelentése: Prágában jó, de (minden) drága.

A „földrajzineves” frazémák érdekes típusát a nemzeti sztereotípiákat is bemutató egységek képviselik: *jednou za uher-ský rok* (szó szerint: egyszer egy magyar évben) régi cseh szólás jelentése: nagyon lassú, bizonytalan idejű folyamat (pl. ügyintézés). A szólás eredete, egyes vélemények szerint, még a középkorból való, amikor egy időben a közös cseh-magyar királyi kancellária székhelye a budai vár volt, így a cseh ügyek intézése a nagy távolság miatt igen hosszadalmas volt.

Egy ismert nemzetközi frazématípus más-más földrajzi fogalmat használ annak a jelentésnek a kifejezésére, hogy 'valami számomra érthetetlen': *Ez nekem kínai.* / *To je pro mě španelská vesnice.* / *Das sind für mich böhmische Dörfer.* A cseh szólásban az

érthetetlen szimbóluma a „spanyol falu”, de a németben ez már a „cseh falu”.

Ludmila Stěpanova cseh kutató egyik könyvében olyan frazémákat elemzett, amelyekben a cseh földrajzi nevek (valódi vagy kitalált) egy szójáték alapját alkotják (STĚPANOVA 2004: 33–36). Ezek a szólások általában az embert, az emberi tulajdonságokat, az életmódot jellemzik a földrajzi név formája alapján úgy, hogy a földrajzi nevek etimológiájának helyessége itt egyáltalán nem számít, tehát ez tipikusan a „népi etimológia” esete. Például: *být z Rychlova* – (szó szerint: Rychlov nevű faluból származni) = *rychle běhat* (‘gyorsan fut’, ahol *Rychlov* éppen valódi cseh falunév, a *rychlý / rychle* szavak jelentése pedig ‘gyors / gyorsan’); *být ze Slepotic* – mít *slabý zrak* (‘gyengénlátó’, mivel *slepy* melléknév jelentése ‘vak’); *být z Nebojan* – být *smělý* (‘bátor’: *nebojí se* = nem fél); *být z Fňukalova* – často *fňukat* (‘nyavalyog’, hangutánzó szóból); *být z Neustupova* – být *tvrdohlavý* (‘keményfejű’, *neustupovat* ige jelentése – ‘nem enged’); *být z Chval / Chlumce* – být *chlubivý* (*chlubit se* ige jelentése – ‘dicsekedni’); *být z Hloupětína / Blbákova / Balíkova* (buta, *hloupý* melléknév jelentéséből). Ehhez a típushoz tartozó, egyik legnagyobb frazéma csoport jelentése a ‘chudoba – bohatství’ (szegénység – gazdagság) fogalmakhoz kötődik: *dostat se do Vomizína*; *jít do / být z Prosíkova*; *táhnout do Nuzovic*; *pán Drbal z Nemanic* (*Vomizín* – *mizina* = nyomor, *Prosíkov* – *prosí* = kér, *Nuzovice* – *nouze* = szükség / nyomor, *Nemanice* – *nemá nic* = nincs semmije), és ezzel szemben: *být z Prachatic*; *být z Drahotuš*; *nebýt ze Spořilova*; *být z Rozhazova*; *nebýt z Dárkova* (pl. *Prachatic* – *prachy* = szlengben ‘pénz’ stb.).

Az orosz frazeológiában az ilyen jellegű szójátékos frazémaképzés nem túl gyakori, de itt is találunk néhány példát: *уехать в Могилёв / в Могилёвскую губернию* frazéma jelentése ‘meghal’, mivel *Могилёв* városnévhez hasonló hangzású *могила* főnév jelentése: ‘sír’. *Кто на Харкув?* „ukrános” hangzású kvázi-kérdésnek szó szerinti jelentése ‘Ki utazik Charkovba?’, de a (népies, durva) *на-харкать* ige valódi frazeológiai jelentése: ‘ki hányt itt?’. Ehhez hasonló a *ехать в Пузы* (Rigába utazni) kifejezés jelentése a *рыгать* (köznyelvi, durva) ige alapján alakul, és a frazéma általában a részegség következményeként jelentkező hányás eufemisztikus kifejezésére szolgál.

Az orosz frazeológiában azonban igen sok frazéma ma is úgy képződik, hogy földrajzi nevek, földrajzi fogalmak adják a kifejezések alapját. Ennek bizonyítéka az *Új orosz frazeológia* (Новая русская фразеология – МОКИЕНКО 2003) című szótár tartalma, amelyben több tucatnyi ilyen új frazéma található. Például (a frazéma melletti szám a kiadvány oldalszámát mutatja): *агенты Кремля* 1, *послать подальше Афганистана* 4, *класть камни в пизанскую башню* 7, *шведский социализм* 107, *европейский дом* 25, *жандарм Европы* 30, *бранг нах остен* 26, *колорадский жук* 31, *страна кленового листа* 52, *лицо кавказской национальности* 53, *рука Москвы* 60, *вермонтский отшельник* (А.Солженицын) 69, *съездить в Питер на собаках* (электрички) 74, *преклонение перед Западом* 84, *страна кленового листа* 112, *страна Лимония* 112 (респ. Коми), *страна пирамид* 112, *банановая республика* 97, *тактика троянского коня* 117, *бермудский треугольник* 124, *беловежская тройка* 125, *Капитолийский холм* 137 (МОКИЕНКО 2003). Az összes itt felsorolt frazéma magyarázata túlságosan sok helyet igényelne, de néhány kifejezéshez kívánczik a részletes kommentár.

A *лучший друг бушменского народа и монгольского рогатого скота* (27) frazéma szó szerinti tartalma: 'a busman nép és a mongol szarvasmarha legjobb barátja'. A frazéma valódi jelentése azonban: I. V. Sztálin szovjet diktátor egyik gúnyneve. Sztálin dicsőítése szovjet időkben oly mértékű volt, hogy a korabeli hivatalos propaganda számtalan dicsőítő jelzőt kreált Sztálin nevéhez különböző alkalmakra, pl. *a bányászok legjobb barátja, az írók legjobb barátja, a hősi pilóták legjobb barátja* stb. Ennek „mintájára” a népnyelv számos gúnynevet képzett Sztálin kinevetetésére, ami persze, leginkább a diktátor halála után terjedt el.

A *пролететь как фанера над Парижем* (130) frazéma szó szerinti tartalma: 'úgy repül, mint a farostlemez Párizs felett'. A jelentése az 1990-es évek oroszországi gazdasági összeomláshoz köthető, amikor számos régi gyár, vállalat megszűnt, bezárt, ami a dolgozók tömeges és gyakran váratlan elbocsátásához („repüléséhez”) vezetett.

Az *идти к своему Форосу* (133) kifejezés szó szerint annyit jelent: a saját Foroszához menni. A jelentése: 'közeleg a politikai vereség'. A frazéma az 1991. augusztusában, M. Sz. Gorbacsov

szovjet főtitkár ellen elkövetett belpolitikai puccsot idézi: Gorbacsov politikai ellenfelei akkor jelentették be a lemondatását, amikor a főtitkár a krími, Forosz nevű falu melletti rezidenciáján nyaralt, távol Moszkvától.

Vannak olyan kifejezések, amelyek még nem szerepelnek az orosz frazeológiai szótárakban, de már néhány évtizede jól ismertek az orosz köznyelvi diszkurzusban. Ilyen például egy (félig) tréfás helyzetmondat: *Лучше колымить на / в Гондурасе, чем гондурасить на Колыме*. A szószerinti jelentése nem sokat mond egy külföldinek: 'Jobb Hondurasban fusizni, mint Kolimában melózni'. A frazéma megértéséhez egy egész kultúrlingvisztikai kommentár szükséges. Tudni kell, hogy *Kolima* (a folyó neve után) földrajzi név egy Kelet-Szibériai, nagyon távoli, zord vidéket jelent, amely az elhíresült GULAG (sztálini munkatáborok) egyik helyszíne volt a Szovjetunióban. Vele hasonló hangzású *kolimit'* ige annyit jelent a szlengben, hogy 'fusizni'. Ebből ered a szójáték: a *Honduras* országnévből az orosz szlengben (egyes források szerint – éppen a rabok szlengjében) képzett *gondurasit'* ige azt a jelentést kapta, hogy 'melózni', de – a szibériai tábori viszonyokhoz képest – egy egzotikus, kellemes éghajlatú helyen, könnyű munkát végezve.

A frazeológia mellett meg kell említeni még egy fontos lexicális, szóképzési jelenséget, amely a földrajzi nevekkel függ össze. Ezek a „beszélő”, valódi vagy gyakran kitalált földrajzi nevek. Az orosz nyelvben az egyik legismertebb példa a nagy orosz klasszikus, a 19. századi költő nevéhez köthető. *Ki él boldogan Oroszországban* (*Кому на Руси жить хорошо?*) című költeményében N. A. Nyekraszov már a prológusban használ olyan, általa kitalált kvázi faluneveket, amelyek jelentése a szereplők, egyszerű parasztemberek (jobbágyok) szegénységére, nyomorára, nehéz sorsára utal. Így hangzik ez eredetiben:

В каком году – рассчитывай, В какой земле – угадывай, На столбовой дороженьке Сошлись семь мужиков: Семь временнообязанных, Подтянутой губернии, Уезда Терпигорева, Пустопорожней волости, Из смежных деревень:

Заплатова, Дырявина, Разутова, Знобишина, Горелова, Неелова – Неурожайка тож, Сошлись – и заспорили: Кому живется весело, Вольготно на Руси?

Áprily Lajos zseniális magyar fordításában (Nyekraszov N. A. *Ki él boldogan Oroszországban*, 1955, Új Magyar Könyvkiadó) ezek a „beszélő” nevek (kövér betűkkel jelölve az orosz és a magyar szövegben) olyan magyar ekvivalenseket kaptak, amelyek hűen tükrözik az orosz eredeti, kitalált, de tartalmilag rendkívül fontos „földrajzi nevek” jelentését.

Mikor volt – számítgasd, mikor, S hol történt – találd ki, hol, Az országúton hét muzsik Egyszer találkozott: Még obrokos földbéresek, Hazájuk Gúzs-gubernium Csaktúrdabajt kerülete, Ugar-járásí hét falu, Hét szomszédos határ – Mindigfizess, Zugolytelek, Mezítlábod, Didergeti, Tűzfészek, Éhkoppándtanya, És Semmitsemtetem.

S együtt vitát kezdtek heten: Oroszországban boldogan S szabadságban ki él?

Az orosz toponímiában azonban olyan valóságos település (inkább falu) nevek is voltak, részben ma is léteznek, amelyek hangzása és jelentése az ún. „неблагозвучные названия” (rosszul hangzó elnevezések) kategóriába tartoznak, pl. *Дураково, Пердуново, Ссакино, Гологузово, Херовка, Мантюхино*. Ezek a falunevék máig durva, vulgáris, legjobb esetben „népies” asszociációkat keltenek a nyelvhasználókban (pl. a Ссакино falunév a ’húgyozni’ igéből ered, tehát olyasmi lehetne a magyarban, mint *Húgyfalva*). Ezeknek a történelmi faluneveknek a cseréje „széphangzásúakra” II. Katalin császárnő idején, tehát a 18. században kezdődött el, de voltak területek, ahol több ilyen „csúnya” falunév megmaradt. Toponímák cseréje természetesen nem csak orosz jelenség: nem csupán a rosszul hangzó elnevezések miatti, de politikai, ideológiai és számtalan más okból, csak a 20. században, például Csehszországban sok falu, település, város más nevet kapott. A 2. világháború után tömegesen cseréltek régi, német toponímákat cseh nevekre a volt szudéta-német területeken. Jaroslav David mai cseh nyelvész, a toponimika szakértője,¹ egyik szakkönyvének a címébe is beépített hasonló

1 Az utóbbi években több előadást tartott az ELTE BTK-n a cseh szakos hallgatóknak.

helyneveket: David, J. *Smrdov*, *Brežněves* a *Rychlonožkova ulice*. *Kapitoly z moderní české toponymie* könyv címe annyit jelent, hogy: *Bűzfalu*, *Brezsnyev-falu* és *Gyorslábú utca*. *Fejezetek a modern cseh toponímiából*.²

A cikkünkben felvázolt téma jelentősége nyelvészeti és nyelvpedagógiai szempontból nem csekély. 2017-ben a Nemzetközi Szlavisztikai Komité Frazeológiai Bizottsága Skopjében, Macedóniában tartotta az éves szakmai konferenciáját, a *Slavofraz-2017*-t. A konferencia témája *A nevek és a frazeológia* volt.³ Az ismert lengyel nyelvész, frazeológus, W. Chlebda professzor a *Név a frazémában – a név mint frazéma* c. előadásában azt a két kulcskérdést tette fel, hogy: Mi a név (névszó?) – Mi a frazéma? Elemzésében bemutatta, hogy miben különböznek az ismert, „klasszikus” europeizmusok vagy internacionalizmusok (lásd a cikkünk első részét – F. O.) azoktól a frazémáktól, amelyek csak a szláv nyelvek által behatárolt régióra jellemzők. Ezek összevetéséből kimutatható, hogy a frazeológiai onomasztikában, névtanban mely nevek tartoznak a nemzetközi készlethez és így a frazémakészlet központi részéhez, és melyek alkotják az onomasztikón nyelvspecifikus, sajátos részét. Ennek azért van nagy jelentősége, mivel így lehet megalapozottan modellezni az egyes szláv nyelvek ún. „világ nyelvi képeit”.

A tulajdonnevek és azon belül a földrajzi nevek kutatása a frazeológiában, véleményünk szerint, igen fontos nyelvpedagógiai szempontból is. Segít a hallgatónak megismerni a lexikológia, onomasztika, toponimika fontos kérdéseivel, így járul hozzá a tanult szláv nyelv (nyelvek) jobb megismeréséhez.

---

2 A könyv megtalálható az ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet könyvtárában.

3 A konferencia felhívásában a szervezők olyan példákat soroltak fel, mint *co времен Адама, ящик Пандоры, двуликий Янус, И ты, Брут, дилемма Гамлета, co времен царя Гороха, мирна Босна, кир Яня*, tehát látható, hogy nem csak a földrajzi nevekről volt szó. A konferencia teljes, többnyelvű anyaga a Frazeológiai Bizottság honlapján található: http://phraseoseminar.slovo-spb.ru/documents/slavofraz_2017.pdf.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁRDOSI Vilmos, 2003: *Magyar szólástár*. Budapest: TINTA.
- DAVID Jaroslav, 2011: *Smršov, Brežněves a Rychlonožkova ulice. Kapitoly z moderní české toponymie*. Praha: Academia.
- FORGÁCS Tamás, 2003: *Magyar szólások és közmondások szótára*. Budapest: TINTA.
- SČFI 1. – 4. 1988 – 2009: *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1 – 4*. Praha: Academia.
- STĚPANOVA Ludmila, 2004: *Česká a ruská frazeologie. Diachronní aspekty*. Olomouc: FFUP.
- МОКИЕНКО В. М., 2003: *Новая русская фразеология*. Opole: Uniwersytet Opolski.

Internetes hivatkozás:

CHLEBDA Wojciech, *Имя во фразеологизме – имя как фразеологизм*. http://phraseoseminar.slovo-spb.ru/documents/slovofraz_2017.pdf
(Utolsó letöltés: 2018. 09. 11.)

RÉGI MAGYAR KÉPVERSEK SZLOVÁK VONATKOZÁSAI

ISTVÁN ANNA

Abstract: In my paper, I will analyze István Kilián's *Old Hungarian Pattern Poetry*, an anthology on visual poetry, focusing on the texts and calligrams related to Slovakia. I will take a closer look at the Latin poems written to Ferencz Barkóczy, György Buchholtz's chalice-shaped calligram written in Latin and two Slovakised Czech calligrams resembling a rose and a lily written in Nepcally by an unknown poet.

Keywords: Latin, Slovakised Czech, calligram, Baroque

Tanulmányom Kilián István *A régi magyar képvers* (KILIÁN 1998) című vizuális költészeti antológiában megtalálható szlovák vonatkozású szövegekkel, képversekkel foglalkozik. Kilián István antológiája 112 számozott képverset tartalmaz, amelyeket a szerző maga gyűjtött a mai Magyarország területén és a határon túl, minden olyan szerzőt figyelembe véve, aki a mindenkori történelmi Magyarország területén élt és alkotott. A versek után egy appendix található, amely a kötetben előforduló személyek életrajzi adatait tartalmazza betűrendbe sorolva. Jelen tanulmány az appendixben található nevek mentén halad és nem csupán azokat a szövegeket tartalmazza, amelyek szerzősége egyértelmű, hanem minden olyan verset is bemutat, amelynél bár a szerző nem ismert, felmerül a szlovák kulturális kapcsolat, kontextus.

Az első szlovák kapcsolódású név Barkóczy Ferenc, vagyis Gróf František Barkóci. A magyar és a szlovák kultúrtörténet egyaránt foglalkozik munkásságával, mert kultúraszervező tevékenysége jelentősen befolyásolta a történelmi Magyarország 18. századi fejlődését. Barkóczy 1710-ben született Csicsván, a főnemesi Szalai grófi család sarja volt, és 1765-ben halt meg Pozsonyban, testét a koronázó templomban helyezték örök nyugalomra. Barkóczy Ferenc, a barokk és felvilágosodás határán élt mecénás érsek, Kassán, Nagyszombatban és Rómában tanult,

először kanonok volt Egerben, ahol később nyomdát is alapított, majd szepesi prépost lett, 1745-től egri püspök, 1761-ben esztergomi érsekké szentelték fel (KILIÁN 1998: 302). Barkóczy jelentősége a szlovák kultúrtörténet szempontjából többek között abban áll, hogy 1749. májusa és szeptembere között úgynevezett kanonikus látogatás keretében Sáros megye minden hitéleti régióját végigjárta, látogatta, felírta. Összeírásában többek között azt is feljegyezte, hogy mely területen beszélnek szlovákul a különböző vallási vezetők (ZUBKO-ŽEŇUCH 2017: 17). Az ő nevéhez fűződik a Kilián antológia 8-as (KILIÁN 1998: 66–69) és 111-es (KILIÁN 1998: 294–295) számmal jelölt verse. A két képvers az ő tiszteletére íródott, az egyik esztergomi érsekké szentelése alkalmából született, szerzője ismeretlen, a másik pedig köszöntésére, ahol szerzőként csupán annyi szerepel: a nagyszombati adalbertisták. Mindkét szöveg alkalmi vers. A hozzá fűződő 8-as számmal jelölt, 1761-es keltezésű latin nyelvű vers, tulajdonképpen három részből áll, egy csillag alakba rendezett versből, két rákversből, egy háromezer-hatszáz betűből álló, hétezer-kétszáz irányból olvasható úgynevezett mágikus betűnégyzetből. Kilián István bevezető tanulmánya szerint mindhárom versforma ismerete jellemzően a 17–18. századi többek között piarista gimnáziumokban jellemző kötelező poétikai tanulmányok részét képezték (KILIÁN 1998: 19). A csillag alakba rendezett vers tartalmazza Barkóczy Ferenc nevét, mégpedig úgy, hogy a csillag egyes csúcsain elhelyezkedő sorkezdő betűk összeolvasva adják ki a FRANCISCVS tulajdonnevet. A csillag alakú képvers átírva akro-, két mezo- és telesztichont tartalmaz. Második mezosztichonja adja a fentebb említett Ferenc tulajdonnevet, akrosztichonja, első mezosztichonja és telesztichonja pedig S betűt ismétél összesen húszszor. A 111-es számmal jelölt vers, ahogy fentebb is említettem, szintén alkalmi vers, amely 1764-ben született. A nagyszombati adalbertisták tiszteletüket fejezték ki és a verssel köszönetet mondtak, azért, mert Barkóczy mecénási támogatásban részesítette intézményüket, a Pázmány Péter által alapított Nagyszombatban található Adalbertinum kollégiumot (DOBÉK 2019: 68). Kilián szerint a vers szerzője talán egy jezsuita paptanár lehetett.

A következő név, amelynél felmerült a szlovák vonatkozás, ifj. Buchholtz György, vagyis Juraj Buchholtz. Ifj. Buchholtz György kehely alakú köszöntő verse a Kilián kötet 93. darabja (KILIÁN 1998: 254–255). Ifj. Buchholtz György Késmárkon született 1688-ban és 1737-ben halt meg szintén Késmárkon. Német egyetemeken tanult, 1714-től Nagypalugyán (Galovany nevű településsel való egyesítés előtti neve: Vel'ká Paludza) tanított, 1723-tól haláláig a késmárki evangélikus líceum rektora volt. Itteni évei alatt kiválóan megismerte a Magas Tátrát, ő volt az első, aki részletesebb panorámatérképet készített róla. Írt továbbá csillagászati jellegű munkákat, napi feljegyzéseit egy vaskos diarium őrzi, amelyet a Matica slovenská könyvtárában lehet megtalálni, illetve Bél Mátyás Notitiájának szerzőtársa volt (KLANICZAY 1964: 469). A szlovák irodalom számára azonban többek között szlovák nyelvű versei miatt jelentős. Ifj. Buchholtz György verse apjának szól: *Újévi köszöntő apámnak* címmel szerepel az antológiában. A vers valószínűsíthetően 1711-ben keletkezett. Idősebb Buchholtz György, evangélikus lelkészként tevékenykedett Batizfalván 1682-től, Késmárkon 1688-tól, majd Losoncon 1705-től. 1709-ben gyülekezetében megszűnt a szabad vallásgyakorlás, hivatal nélkül maradt, de Lomnicon titokban lelkészkedett, míg 1716-ban végleg el nem tiltották a hivatása gyakorlástól. A vers latin nyelvű, kéziratban maradt fenn csupán, Turócszentmártonban őrzik, mikrofilmen lehet megtekinteni. A vers képe kelyhet formáz, azonban a kehely talpa, vagyis a záró dupla sor a kehely mellett, a jobb margón kapott helyet. A kehely tetején helyezkedik a latin cím: *Anno DeVs Coronabl't annVM paCe*. A kehely oldalait megerősítendő, a szerző akrosztichont és telesztichont helyezett el a két oldalán, továbbá középen egy mezosztichont, így a szerző vertikálisan is összeköti a horizontálisan összefüggő sorokat. Mindhárom alakzat a következő szöveget adja ki: VIVE DIU SANUS. A kehely alakzat nem egyedülálló a képversek történetében, gyakori szimbólum az evangélikus iskolákban tanított képversalakzatok között (BARTÓK 1995: 582). Tudni lehet, hogy az evangélikus líceumokban, két verstant, poétikai ismereteket tartalmazó kötetet használtak. Az egyik Andreas Graff, zsolnai rektor 1642-ben Trencsénben megjelent poétikája volt, a *Methodica poetices praecepta in usum scholae Solensis edita*, a másik

pedig Philippus Ludovicus Piscator szintén 1642-ben, Gyulafehérváron megjelent *Artis poeticae praecepta methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata in usum... scholae Albensis per m. Philippum Ludovicum Piscatorem. Adiecinus in fine I. Indicem triplicem... II. Tabulas decem...* című kötete. Graff könyvét nagyrészt a mai Szlovákia területén lévő líceumok verstani óráin használták, Piscator műveit pedig inkább az Erdély területén lévő iskolákban. Graff többek között elsőként ír a képversekről és leírásában szerepel a kehelyforma is, mint lehetséges verskép. A kehely, mint gyakorta használt protestáns szimbólum, szimbolizálja az utolsó vacsorát, a misekelyhet, az áldozatot, amelyet Krisztus hozott, de utalhat a kegyelemre is, valamint a mély tiszteletre, amelyet a szerző apja iránt érez.

Kilián antológiájában két szlovák, pontosabban szlovakizált cseh nyelven írt képvers is található, az egyik a 96-os számmal (KILIÁN 1998: 262–263), a másik pedig a 97-es számmal (KILIÁN 1998: 264–265) jelölt. A két vers szerzője ismeretlen, annyi tudható azonban, hogy a necpáli iskola növendékei írhatták. A két versen kívül található a kötetben még egy Necpálban született vers, azonban a harmadik latin nyelven íródott. A két szlovák vers az alkalmi költemények csoportjába tartozik, azon belül is a köszöntő versek alfajába. A versek szerzője valószínűsíthetően valamelyik tanár lehetett, azonban mivel az iskola rendkívül magas szinten tanította a poétikai ismereteket, akár valamelyik diák is lehetett.

A necpáli iskolát, vagyis a necpáli evangélikus latin iskolát a mai Szlovákia területén, Necpál településen alapították 1592-ben. A település nevét először 1269-ben említik, több szempontból fontos kultúrtörténeti és hagyománytörténeti jelentőséggel bíró esemény kapcsolódik a településhez. Necpál neve talán onnan lehet ismert, hogy rendelkezik Szent Lászlót ábrázoló freskókkal, illetve hogy Necpál településről származik Petőfi Sándor édesanyjának családja.

Necpál a 16. század derekán vált evangélikus településsé. Az evangélikus líceumot hamar megalapították, a szakirodalom szerint 1592-ben, és bár a Kilián kötet 1598-as dátumot jelöl meg, a kutatás arra enged következtetni, hogy az alapítás éve 1592. Ez az oktatási intézmény volt Turóc vármegye első középisko-

lája. Az iskola Nationale Institutum Hungaricum néven 1834-ig működött. A latin nevet a magyarosításnak köszönhette, amikor a székhelyét áttelepítették Turócszentmártonba, átnevezték Seniorale institutum hungaricummá, de az áttelepülés után az iskolabezárás áldozata lett ez az intézmény is (RUTTKAY 1939: 116).

A necpáli evangélikus latin iskola metódusa szerint a latin nyelv és teológiai tanulmányok mellett nagy hangsúlyt fektetett a biblikus cseh nyelv oktatására, prozódia, retorikát, dialektikát, aritmetikát és grammatikát is tanítottak. Ami még fontosabb, anyanyelven játszott iskoladrámákat is előadtak az itt tanulók, amelyből egyiket az iskola mecénásának ajánlottak, Ladislav Justhnak. Sok híres rektora volt az iskolának, többek között Matej Fabricius (szül. 1603), aki a késő-reneszánsz kor egyik fontos versszerzője volt; Jonáš Sartorius (szül. 1618), tudós, zenetörténész; Juraj Lucae, a keleti nyelvek professzora; Juraj Amrozius (szül. 1721), teológus; Jonáš Nigrini (szül. 1726), költő, fordító, asztrológus; Samuel Ivanka z Dražkoviec, író; Andrej Hulejzo Žabokriek, nyelvész és talán a legismertebb Pavol Doležal, nyelvész, aki itt is tanult. A hallgatók közül Daniel Jesenský z Jesena, költő; Martin Lauček, író; Matej Durius, iskolaigazgató; Juraj Kuorka, történész és Olga Taxtorisová híres botanikus édesapja, Jozef Horváth turócszentmártoni lelkész. Azért fontos felsorolni a fent említett neveket, mert jól látható, hogy a szlovák tudománytörténet és irodalomtörténet legfontosabb személyiségei mind megfordultak az iskola falai között, és köztük sok a kiváló verselő volt, tanárként és tanítványként bármelyikük lehetett a versek szerzője.

A 96-os számú képvers egy rózsát ábrázol. A vers szövege a következő:

Ruža

Eolus ač mnohe nini wetri prjsne wipausstj
Od njchž časowe studenj zimne Priwaly Pausstj.
Ruže ctnosti kdiž takowe, Rewaj Elizabeta
Bohu widawa namnohe, nehledjc burkj Sweta
Žiw gsa obercerstwenj mity Petrocyz mnohe leta
Utessene žiwu biti, po wsseckz dny Života.

I wonne kwjtkz zbawuge roskossne spanilosti
Dobre wssak stale ssanige ze magj wŭne dosty
Bud Pan Bŭh z toho pochvalen že gjch mrazowe zlosti
Žima hrad y Prjwal žadnj nemuž zmatit zawisty.
Ey račž Zahradnjk Nebeskij spisse to učiniti
Iak winssugj tak z laskj, Ružu Slawi daritj
Takowe stale Ruže gsau wždy neuwadle ctnosty
Wyra, nadege genž nesu Wuonj w Trpeliwostz
Hospodin sam wssemohucz popreg z puhe msti
Aby y Wlkžnj Pan mohol wŭnj tech ctnostj.

Magyar fordítása a követekezőképpen hangzik:

Rózsa

Eolus ha most sok szelet szigorúan kienged
Ezektől az idő hideg viharokat enged
Amikor Révai Erzsébet istennek gyakran
adja nem tekintve a világ viharaira
Petróci ezzel élete frissíti sok éven át szépen élhet életének min-
den napján
Az illatos virágokat megfosztja a gyönyörű szépségtől
Eléggé sajnálja állandóan, hogy elég illatuk van
Hála legyen az istennek azért, hogy a fagyok és a haragos hideg
a tél vára és semmilyen vihar nem tudja irigységgel tönkre tenni
Ej menyeyi kertész, szíveskedj inkább azt cselekedni
mint kifejlődve a szeretetből a dicsőség rózsáját ajándékozni
ilyen rózsák állandóak, nem hervadó tisztességgé
a hit, remény, amelyek az illatot türelemben hordozzák
maga a mindenható Isten kívánja tiszta kegyességből
hogy a nagyságos úr szagolhassa ezen tisztességek illatát.

97. képvers eredeti nyelvű átirata a következőképpen hangzik:

Ľalia

Zahradky mnohe wažnosty
sau wssudy na zemy
wssem neb prinassej lidem
utessenych bylin dostj,
Kwytek wonny negeden
kterež srdce občerstwugj

k weselostj powybuzugj
mnohj statek y užitek
dawagj wzactnegssj
wssak mnohem wjce
gest Kra P. kwetnice
Cjrkew prawa,
w njž se slawa
kwjtkuw nachajj,
Tuk giste wonnj pochajj
hrEbjčkowe,
wunj nowe
widawagj sslechetnosti
Tu y Panu Bohu mile,
Každe chwjLe, neb spanile
kwjtnu w trpeliwosti
Tak praweho milowanj
bez prestanI
mnohu wunj plodj
z mnohu wunj platnosti.
Tiť se črwenagj
w lete w zime prokwitagj
Listi utessene,
krasne zelenosti gasne prinassj
z mnohu radostj
neomylnne platnosti
Svateg nabožmostj
zustawa na wečnosti
w njž se wždi zelenagj
žiwe wssj ctnostj.
Tak prawa powaha
tu roste zagiste
Zteblo zjwe wjry wonneg mjry
Zareng Wjry
ktera gest w Krzstu Gežissz
Tuk wetwyčžka Lasky praweg
wždicky praweg neskonAleg
neuwadleg
ktera ma trwaty y w slawe wečneg,
nebeskeg.

Tu praweg kwjtek nadege,
z njž se dege,
gakž Buh prege
a slibuge,
že to bjwa neggistegssj
Tut gesste negspanilegssy
Bohu negmilegssy
Ruže duwernosty
z n j z milostj
wEcneg dosti
hogna wždí wune pochazy.
Tur y lilium wdečnosti,
convallium Trifolium barwj bjle
roste milosti
tut i stalosti
premila, spanila A usslechtila
staleg wune se nachajy.
O Welikomožna
Pani Elizabetha Revaj nabožna
Wassw Welikomožnost prawe
kwitne w zahrade Krowe
Tito kwitkz negwonegssj
nad wssw zahradnj planegssj.
Odtud prjealu težkostj
premaha, swetj z radostj
pamatku gmena sweho.
Deg Buh aby tjto ctnosty
zde, potom y na wečnosty
widawalj wunj mnoho.

A magyar fordítás a következőképpen hangzik:

Lilium

A kertben sok fontos (dolog)
van mindenütt a földön
mert az embereknek hoznak
gyönyörű növényt eleget,
Nem egy illatos virág bennük
amely a szívet felfrissíti

örömrre ösztönzi
gazdagságot és hasznót
adnak az értékesebbek
azonban sokkal több
a Krisztus virágoskertje
a hiteles egyház
amelyben a dicsőség
virága található
itt vannak illatos szegfűk
új illatot a tisztesség illatát ontják
Itt az Úristennek kedves minden pillanat,
mert szépen virágoznak a türelmesen
Így a valódi szeretet
szünet nélkül sok illatot teremt
erős érvénnyel
ezek pirosnak nyáron télen virágznak
gyönyörű levelek
szépséges zöld színt hoznak
sok örömmel tévedhetetlen érvénnyel
szent istenhitben
marad örökké
benne mindig zöldellnek
élnek az össze erények.
Így az igazi (emberi) természet
itt biztosan nő
az élő hit indája
illatos mértékben
a sugárzó hit
amely Jézus Krisztusban van
itt az igaz szeretet ágacskája
mindig igazi meg nem szűnő
el nem hervadó
amelynek az örök mennyei dicsőségben
kell tartania
itt az igazi remény virága, amelyből az a cselekedet jön
amit az isten kíván és ígér
hogy itt szokott lenni a legbiztosabb
és még a legszebb

Istennek legkedvesebb
a bizalmasság legszebb virága
amelyből a kegyesség
sok koszorúja
mindig bőven illatozik.
Itt a köszönet lilioma és a gyöngyvirág és fehér színű trifóliuma
nő a szeretetnek és az állandóságnak
kedves gyönyörűséges és fenséges illata
állandóan jelen van.
És a nagyságos Elizabet Révay úrnő hite
Az ön nagyságossága éppen nyílik Krisztus kertjében
ezek a legillatosabb kerti virágok
érvényesülnek minden helyen bőséggel.
Innen a győzi le a nehézségek viharát
ünnepli örömmel névnapjának emlékét.
adja Isten, hogy ezek az erények itt majd
az örökkévalóságban terjesszék bőven illatukat.

Az egyik vers rózsát formáz, a másik pedig liliomot. A két virágot valószínűleg előre megrajzolták, majd a képekbe illesztették bele utólag a folyóírást. A két virág rendkívül nagy európai hagyománnyal rendelkezik, topikus, metaforikus és kultúrtörténeti jelentőségéről hosszasan lehetne beszélni. Jelen képversekben való használatuk alapvetően a biblikus hagyományra támaszkodik, jól illeszkednek a magasztaló és dicsőítő jellegű témához. A rózsza az ókortól kezdve a szépség és szerelem szimbóluma, Afrodité-Vénusz attribútuma, a virág szépsége és illata miatt földöntúli, paradicsomi képzetet társítottak hozzá. A vers három különböző érzékszervet mozgósít a barokk költészet igényeinek megfelelően. A látáshoz a forma kötődik, a virágok tökéletes formája és szimmetriája, az illatot a vers tartalma hivatott felidézni, így kötődik a szagláshoz, a halláshoz a vers zeneisége kapcsolódik. A rózsza a mártíromság virágaként is megjelenhet, Jézus vérének is szimbolizálhatja. Révay Erzsébet mártíromságára is utalhat, amit egyrészt a rózsaversben elhangzó tél szimbólum támaszt alá, másrészt a Kilián kötet harmadik necpáli, latin nyelvű verse igazol. A harmadik necpáli vers, a 60. számú ugyanígy szintén Révay Erzsébetnek szól, mégpedig jókívánság, hogy

férje, Petróczi István mielőbb hazatérhessen a száműzetésből. A rózsza mártírosmági képzeje így helyénvalónak tűnik a vers értelmezése szempontjából.

A lilium az isteni gondviselés szimbóluma, a rózsza mellett a legkedveltebb virágszimbólum. Az ártatlanság és tisztaság liliumszerű jelképe Szűz Mária képét is felidézi, amely kép összeegyeztethető azzal a motívumrendszerrel, amely Máriát, mint patrónust idézi meg. A két női portré, Révay Erzsébet és Szűz Mária, a patrónus szerepében egyeztethető össze, mindkét esetben ugyanis a védő, óvó képzetét jeleníti meg.

A dicséret tárgya Révay Erzsébet, akinek nevét a képversek anagrammájába rejtették. Szklabinai és blatniczai báró Révay Erzsébet (1660–1732) maga is irodalomkedvelő nemesasszony volt, a magyar irodalomtörténet a magyar barokk kegyességi próza képviselőjeként tartja számon. Először báró Petróczy István kuruc generális felesége volt, akinek révén sógornője lett Petróczy Kata Szidónia költőnőnek, majd megözvegyülve 1715-ben hozzáment Baron Philip von Calsiushoz. Révay Erzsébettől egy imádságoskönyv maradt fenn, de kuruc generális férjéhez írt verses leveleit is ismerjük. Neki tulajdonítják Újfalusi Kata temetésére írt 1701-ben kelt gyászverset is, aki az édesanyja volt. A vers egy gyászverssorozat része, és jellegzetessége, hogy rendkívül személyes jelleggel bír. A sorozat *Siralmas beszélgetések* címmel jelent meg Debrecenben 1701-ben.

Révay Erzsébet a mecénás nemesasszonyok közé tartozott és bár arra vonatkozóan egyelőre nem találtam adatot, hogy anyagilag támogatta volna a necpáli iskolát, mégis erre enged következtetni a tény, hogy három képvers is hozzá szól.

A versek 1696-ban íródtak és mindhárom határozott verstani ismereteket igényelt. Kilián szerint Andreas Graff már említett műve a necpáli iskola diákjainak kezében is megfordult, amely szerinte jelentősen befolyásolhatta a két virágvers keletkezését. A másik verstani tankönyv Kilián szerint Mösch/Moesch Lukács 1693-ban Nagyszombatban megjelent poétikája volt, amelynek címe: *Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta, sive poësis tota vitalis, docens, canens et ludens*. Mösch Lukács parista szerzetes 1651-ben született német nyelvterületen Mainsban és Nikolsburgban halt meg 1701-ben. Mösch poétikájában felsorolja azokat

a versképformákat, amelyek szerint előfordulhatnak, mint kép-versek, ilyen a rózsa és a liliom is.

Kilián István antológiája hiánypótló az európai vizuális költészeti antológiák sorában. A kötetben található szlovák vonatkozású képversek pedig azt bizonyítják, hogy a közép-európai vershagyomány több irodalomtörténeti hagyományhoz kötődhet egyszerre, kultúrtörténeti kontextusa összefügg más kultúrtörténeti hagyománnyal, amely párhuzamosan és egymással párbeszédet folytatva fejlődött az idők folyamán.

BIBLIOGRÁFIA

- BARTÓK István, 1995: Valami a metaplasmusról. A grammatikától a poétika felé. *ItK* 5–6/ 577–585.
- DOBÉK Ágnes, 2019: Barkóczy Ferenc főpapi reprezentációja. Doktori disszertáció, kézirat.
- KILIÁN András, 1998: *A régi magyar képv. Budapest-Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó-Magyar Műhely Kiadó.*
- KILIÁN István, 1986: Házikáplán, tábori lelkész, tanár, hadmérnök. *Vigilia*. Budapest: Vigilia Kiadó, 8., 582–588.
- –, 1992: Moesch Lukács élete és poétikája. *Tanárképzés és tudomány*. 7. Budapest: ELTE Általános Oskolai Tanárképző Főiskolai Kar, 319–337.
- NAGY Pál, 1996: A vizuális költészet. *Szemiotikai szöveg* 9. Szeged: JGYTF, 202–222.
- RUTTKAY László, 1939: *A felvidéki szlovák iskolák megszüntetése 1874-ben*. Pécs: Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.
- ZUBKO Peter, ŽEŇUCH Peter, 2017: *Barkóciho vizitácia Šarišského archidiakonátu (1749). Rímskokatolíci, gréckokatolíci a evanjelíci podľa latinskej vizitácie*. Bratislava: VEDA.

A SZERB IRODALOMKRITIKA KIALAKULÁSA ÉS SAJÁTOSÁGAI A HABSBERG MONARCHIA KORÁBAN

DRAGAN JAKOVLJEVIĆ

Abstract: Vuk Karadzic, language reformer and Milovan Vidakovic, pioneer of novel in the Serbian literature, who both lived in the beginning of the 19th century in Budapest, were at the same time founders of Serbian literary criticism. Their general polemics, which were published in the Viennese paper "Novine serbske" and "Serbske narodne novine" in Budapest, are the first serious critical reflection upon literary works. The polemics between Karadzic and Vidakovic involve the critical articles based on Vidakovic's works, as well as Vidakovic's reply to this literary criticism and his critical view of Vuk's works. This polemic represent a very important part in the history of Serbian literature, because it has changed the existing written communication between writers. Also, some very important Vuk's principles regarding language and literature were pointed out, while Vidakovic's works were partly put aside from the mainstream Serbian literature, influenced by Vuk's criticism.

Keywords: literary criticism, Vuk Karadzic, Milovan Vidakovic

Előzmények

Dositej Obradović (1739–1811), a szerb felvilágosodás vezéralakjának és első szerb oktatási miniszternek kora a regény iránti irodalmi igény megjelenésének és a műfajban rejlő lehetőségek felismerésének is ideje egyben. Kézenfekvőnek tűnik tehát, hogy a 18. század végén és a 19. század elején egy sor európai regény már fellelhető szerb fordításban. Az újfajta irodalom kedvelt műfajai az önéletrajz, a regény, az erkölcsi esszé és a komédia lettek, amelyek mind a szentimentális líra és az ún. „édes új stílus” hatására jöttek létre. Ugyanezen irodalmi hatásoknak kitéve írta műveit Budapesten Milovan Vidaković (1780–1841), aki a 19. század első évtizedeiben a szerb regényírás és általánosságban a szerb irodalmi próza legkiemelkedőbb alakjává is vált. Pavle Popović monográfiájában úgy ír Milovan Vidaković-ról, mint a 19. század eleji legkiemelkedőbb szerb prózaíróról, és őt tartja a szerb regény megteremtőjének (POPOVIĆ 2000: 158). Jovan

Deretić tanulmányában Vidaković-ot két másik író közé helyezi: Atanasije Stojković – akit, Deretić szavaival élve, Vidaković valójában teljesen háttérbe szorít – és Jovan Sterija Popović közé. Sterija egyik művének hatására *Roman bez romana* (Regény regény nélkül) a „vidaković-féle” regény jócskán veszített autentikusságából, habár ezután is akadtak írók, akik Vidaković hatása alatt maradtak (DERETIĆ 2013: 488).

A 19. század elején az irodalmárok körében a nyelvkérdés volt a legaktuálisabb téma. Erre a témára Vidaković is kitér az *Usam-njeni junosa* (Magányos hős) (1810) című művének előszavában, ahol anyanyelvének nagy tisztelőjeként vall magáról, valamint ellenzi az idegen szavak használatát a szerb nyelvben, különösképpen a török és német szavakat. Habár többször is kijelenti, hogy egyszerű, népi nyelvezettel, dialektusban ír, nyelvhasználatában több irodalmi kifejezés és oroszszláv végződés fedezhető fel. 1814-ben a *Ljubomir u Jelisijumu* (Ljubomir az Elíziumban) című műben aztán az irodalmi nyelv kérdéséről különálló cikket jelentet meg *Primjećanije o serbskom jeziku* (Gondolatok a szerb nyelvről) címmel.

1. Vuk első bírálata Vidaković műveiről

Vuk legelső recenziója Vidaković *Usam-njeni junosa* című regényéről Dimitrije Davidović *Novine serbske* (Szerb újság) című bécsi lapjában jelent meg, 1815. szeptember 17. és 22. között, három lapszámban, aláírás nélkül (POPOVIĆ 2000: 160). A regény nagyjából pozitív visszhangot keltett Vukban, aki a mű irodalmi aspektusáról végig pozitívan nyilatkozik. Vidaković nyelvezetével kapcsolatban azonban fenntartásai voltak. Kritizálta a nyelvhelyességi hibákat, ami mondhatni ellentétben állt korábbi állításával, miszerint minden írónak a saját, helyi nyelvhagyományait érdemes használnia alkotáskor. Kritizálta továbbá Vidaković azon törekvését, amely arra irányult, hogy a helytelen szerb nyelvi formákat az oroszszláv nyelvi példákat követve kijavítsa. Vuk eme kritikája nagyban hasonlít ahhoz, amely 1814-ben, *Gramatika (Nyelvtan)* című művében jelent meg, és amelyet olyan szerb irodalmárokhoz intézett, akiket akkor nem nevezett meg. Ebben a recenzióban Vuk igyekezett Vidaković hibáit a szerb irodalom egészére vonatkoztatni és általános példaként bemutatni.

Mindamellett, hogy Vuk eme kritikája még egészen visszafogottnak tekinthető, Vidaković azt kifejezetten rosszul fogadta és éles hangon válaszolt rá. Akkori tartózkodási helyén, Požunban (Bratislava/Pozsony) írta meg válaszát, amely 1815. október 22-én látott napvilágot a bécsi *Novine serbske* hasábjain. A szövegben Vidaković igyekszik Vuk minden egyes megjegyzésére választ adni, miközben egyetlenegy ponton sem hajlandó vele kompromisszumot kötni. Különösen hevesen védelmezi a szerbszláv nyelvhasználat legitimitását. Kijelenthetjük, hogy ettől a pillanattól kezdve Vidaković nyelvezetében egyre jobban eluralkodik az oroszszláv nyelvi hatás.

Mivel Vuk műve volt, Vidaković igencsak élesen bírálta a *Gramatikát* is. Kijelenti, hogy „*egészen közönséges*” nyelvtanról van szó, melyet a „*könyv írója nem alkalmazhat*”. Bántják, továbbá a regényről írt megjegyzések is. Annak dacára, hogy válasza Vuknak túlságosan is heves, Vidaković kedves szavakkal zárja azt: „*Én Vuk Stefanović urat, mint földimet, szeretem*” (POPOVIĆ 2000: 161).

Mivel Vidaković módfelett érdeklődött az irodalmi nyelv kérdése iránt, igyekezett saját álláspontját valamely elismert szláv nyelvi szakértő véleményével alátámasztani. Josef Dobrovskýra, az elismert cseh filológusra esett a választása, aki ez idő tájt feltehetően a szláv filológia legnagyobb szaktekintélyének számított.

Pavle Popović megemlíti, hogy nem teljesen világos, mi készítette Vidaković-ot arra, hogy Dobrovský támogatásáért folyamodjon. Feltételezi továbbá, hogy Atanasije Stojković által kerültek közvetlen kapcsolatba, hiszen Stojković levelezésben állt Dobrovskýval. Ugyanakkor Vidaković mindig elismerően nyilatkozott Stojković nyelvezetéről és kiállt mellette, így választása ezzel megmagyarázható (POPOVIĆ 2000: 162).

1815-ben, az év vége felé Vidaković levelet írt Dobrovskýnak, amelyben nyíltan neki szegezte a kérdést; vajon egyszerű népi nyelvezettel érdemes-e írni vagy helyénvalóbb a szerb népi nyelvet keverni a szláv nyelvi kifejezésekkel. Dobrovský Vidaković-nak tetsző választ adott. Ő maga sosem volt a teljesen tiszta népi nyelv híve, és a közepes utat ajánlotta. Felbátorodván ezen, Vidaković 1817-ban befejezte a már korábban megkezdett szláv nyelvtanról szóló könyvét, amelyben a szláv mellett a szerb nyelvtan is helyet kapott, hiszen Vidaković megrögzött vélemény-

nye az volt, hogy Vuk szerb nyelvtana teljes egészében helytelen.

Sőt mi több, Dobrovský nézetén felbuzdulva, egyre bátrabban konfrontálódott Vukkal. Új választ írt neki, de azért gondot fordított arra, hogy személyes kapcsolatai Vukkal továbbra is jók maradjanak. Még *Rječnik* (Szótár) című művére is előfizetett, pedig nem volt szokása rendszeresen könyveket rendelni. Új válasza 1817-ben jelent meg, a *Ljubomir u Jelisijumu* második részében, a *Predislovje* című fejezetben, azaz Előszóként.

Az Előszó legelején Vidaković Vuk első kritikájának hiábavalóságát próbálja bebizonyítani, majd áttér Vuk nyelvi programjára, amelyről kijelenti, hogy az nem más, mint „*irodalmunk végzetes főtője*”. A továbbiakban saját programjának lényegi részét ismételgeti, nevezetesen, hogy az orosz-szláv nyelv használata a művelt körök kiváltsága, míg a közérdekű írások nyugodtan íródhatnak szerbül. Meggyőződése szerint, nem szabad úgy írni, ahogyan az egyszerű emberek írnak, hanem a népi nyelvet folyamatosan javítgatni kell, a szláv példák szerint. Dobrovský hatására Vidaković is úgy vélekedik: „*jobb lett volna némelyeknek a középutat választani*” (POPOVIĆ 2000: 164).

Ezt követően nyomtatott formában közli a cseh filológus levelét, eredeti német nyelven és szerb fordításban. Válaszát azzal az állítással zárja, hogy szívesebben adná fel az írást, mintsem Vuk nyelvtanát kelljen használnia.

2. Második recenzió és Dobrovský válasza

Abban az időben, amikor Vuk Vidaković művének első recenzióját megírta, az irodalmi körökben Vuk már komoly elismerésre tett szert, írói munkássága a filológia és irodalom terén közmegebecsülésnek örvendett (*Rječnik* és *Gramatika*, azaz *Szótár* és *Nyelvtan*). 1817 végén Vuk hozzájutott a *Ljubomir u Jelisijumu* mű második részéhez. A reakció, az azonnali válasz formájában késett, hiszen Vuk és Kopitar kissé elbizonytalanodott Dobrovský levele láttán, amelyet Vidaković könyvében tett közzé. Éles hangvételű vitába keveredni Vidaković-tyal egy dolog volt, ám más volt a helyzet Dobrovskýval, akit még Jernej Kopitar is olyan szaktekintélynek tartott, aki Vukkal összevetve ebben az időben összemérhetetlenül nagyobb jelentőséggel bírt.

Mivel a helyzet kissé kényessé vált, Vuk és Kopitar legelőször úgy döntenek, hogy levelet intéznek Dobrovskýhoz. Kopitar

1917. július 9-én megírt levelében a legmesszebbmenőig kifejezésre juttatja negatív véleményét Vidaković-ról. Továbbá azzal a kéréssel fordul Dobrovský felé, hogy nyelvészi autoritásával döntsön az ügyben, és kijelenti, hogy Vidaković kihasználta a helyzetet. A levéllel együtt Kopitar elküldi neki Vuk bizonyos értekezéseit is a témáról.

Dobrovský július 28-án keltezett válaszlevele nem igazán kedvez Vuk és Kopitar elvárásainak. A levélíró közli, hogy nem áll sem Vuk, sem pedig Vidaković oldalára, és a Vidaković ellen felhozott vádak ellenére megemlíti, hogy jegyzeteket készít Vidaković műveiből. Az ilyenfajta megnyilvánulás után, Vuk és Kopitar nagyon körültekintően fogalmazhatta csak meg a recenziót. Vuk taktikusan Dobrovský nézete mellett foglalt állást, s közben megpróbálta Dobrovský és Vidaković véleményét egyre jobban elhatárolni egymástól.

Már a recenzió legelején bejelenti, hogy számára elfogadhatatlan a Dobrovský féle *középút* használata. Ugyanakkor a továbbiakban közli, hogy Dobrovský bizonyára megváltoztatná a véleményét, amennyiben alkalma lenne megismerkedni a szerb nyelv mindennapokban beszélt változatával. Ezek után Vuk azon igyekszik, hogy úgymond megvédje Dobrovský álláspontját Vidaković szemléletétől. Az előző recenzióval ellentétben, ahol leginkább csak a nyelvhasználatot kritizálta és az irodalmi kérdésekben visszafogottan nyilatkozott, Vuk a *Második recenzióban* sokkal nagyobb figyelmet szentel az irodalmi kérdéseknek. A kritika 1817. július 14-től kezdve jelenik meg a *Novine serbske* oldalain, egészen augusztus 21-ig, 12 számon keresztül (POPOVIĆ 2000: 158).

Vuk ezenfelül kommentálta Vidaković hirdetéseit is, amelyekben arra kéri olvasóit, hogy fizessenek elő műveire. Az első hirdetést Vidaković 1817. szeptember 15-én készítette el, amely aztán a *Novine serbske*-ben jelent meg három alkalommal, szeptember 29-én, október 3-án és október 6-án.

Válaszként, Vuk egy egész szöveget ír *Mali odvracák* (Egy kis lebeszélés) címmel. Vidaković második hirdetésére csak két év múlva kerül sor, 1819. október 10-én. Vuk erre a hirdetésre is azonnal reagál, a *Nekoliko riječi* (Néhány szó) című szöveggel, amely közvetlenül a hirdetés megjelenése után a *Novine serbske* mellékletében jelenik meg.

Kijelenthetjük, hogy Vuk a *Második recenzióban* (eredeti címen *Druga recenzija srbska*) már nem kizárólag nyelvészeti, hanem irodalmi kérdésekkel is foglalkozik, ezért a szerb irodalomtörténetben hivatalosan ez a mű tekinthető az első irodalomkritikának (POPOVIĆ 2000: 171).

3. A kritika veszélybe sodorja Vidaković jóhírét

A kritika nemcsak az olvasóközönségre gyakorolt nagy hatást, hanem magára Vidaković-ra is. Érzéseit *Uspomene o Davidoviću* (Emlékek Davidovićről) című írásában ezekkel a szavakkal írja le: „repültek az újság lapjai, elsötétült a szív”. Vidaković a recenzió megjelenésekor éppen tanári állást kapott az újvidéki gimnáziumban és az e fajta kritikái írás rossz fényt vethetett rá az új közegeben (POPOVIĆ 2000: 179).

Ezt követően Milovan Vidaković meglátogatta Stefan Stratimirović karlócai metropolitát és tanácsot kért tőle, elvégre Stratimirović püspökkel mindig jó kapcsolatot ápolt, és az egyházfő korábban kedvezően nyilatkozott Vidaković műveiről. A metropolita nem változtatott álláspontján a recenzió megjelenése után sem, és döbbenetének adott hangot azzal kapcsolatban, hogy a kritika egyetlen jó szóval sem illeti a művet, hibáit viszont lépten-nyomon kihangsúlyozza. Stratimirović azt tanácsolta Vidaković-nak, hogy ne reagáljon azonnal, hanem az alaposan kidolgozott választ egyik következő könyvében jelentesse meg.

Mások – például az ottani szerb irodalmi élet számos elismert szereplője vagy az olvasók – ugyancsak kedvezően nyilatkoztak Vidaković-ról és ellenérzéssel viseltettek a *Novine serbske* hasábjain megjelenő kritikai írások irányában. Vidaković tehát úgy döntött, hogy megszíveli a metropolita tanácsát és válaszát a *Ljubomir u Jelisijumu* harmadik kötetében közli majd. Annak megjelenéséig azonban közzé tett két hirdetést 1817-ben és 1819-ben. Mindezek ellenére a *Ljubomir u Jelisijumu* harmadik része csak 1823-ban látott napvilágot, amikor az olvasóközönség érdeklődése az irodalmi vita iránt már erőteljesen lankadt. A válasz első részében Vidaković Vuk kritikáját becsméri, valódi kritika helyett pusztán rágalomnak minősíti azt. Úgy véli, hogy Vuk kritikája egyszerűen szörszálhasogatás és hogy túlságosan nagy figyelmet szentel bizonyos, az ő véleménye szerint teljesen

irreleváns részleteknek (POPOVIĆ 2000: 182). Mindemellett nem igazán következetes nézeteinek védelmezésében. Néhol a regény fiktív természetére apellál és az író jogára, hogy szabadon rendelkezhesen képzelőerejével, máshol átveszi Vuk stílusát és a kritikára azonos módon válaszol. Vidaković válasza meglehetősen későn érkezett. Számos jól megindokolt kritikát megválaszolatlanul hagyott, így a nyilvánosság szemében voltaképpen nem sokban változtatta meg a vitáról kialakított képet.

Habár a szerb irodalomtörténet korábbi időszakaiban voltak szerzők, például Orfelin és Obradović, akik különbözően nyilatkoztak bizonyos irodalmi vagy esztétikai megoldásokról, szemléletük az irodalmi kérdéseket csupán közvetett módon érintette és nem publikáltak részletesen kidolgozott irodalomkritikát (ŽIVKOVIĆ 1957: 52). A kritikáról, az irodalmi alkotás ezen formájáról, az íróknak leggyakrabban rossz véleménye volt. Tulajdonképpen a kritikát a másik személy sértegetésével azonosították. Dragiša Živković történész és irodalomtörténész kiemeli, hogy a kutatók között végül az az általánosan elfogadott vélemény terjedt el, hogy a *Második recenzió* tekinthető az első szerb irodalomkritikai műnek és nem az *Első recenzió*, ahogy azt Živojin Boško állította.

Vuk meglehetősen keveset foglalkozott irodalomelméleti kérdésekkel. Saját bevallása szerint nem tartotta magát elég hozzáértőnek ezen a téren, így az irodalmi alkotás e műfaját másokra hagyta. Mindamellett elvétele irodalomelméleti gondolatok is megjelennek a *Predisloviје* című műben – az 1814-ben megjelent népköltészeti kötet első részében (ŽIVKOVIĆ 1957: 71). Már ezeken a helyeken is megfogalmazza a nyelvhasználatra vonatkozó alapelveit. Hasonló gondolatokat dolgoz ki Vidaković regényeinek recenzióiban is. Bár a recenziókat Kopitar és Vuk együtt írták, létrejöttükben egyértelműen Vuk álláspontja volt a mérvadó, míg Kopitar szerepe leginkább a tanácsadásra korlátozódott. Már az *Usamnjeni junosa* legelső recenziójában Vuk megállapítja, hogy az író édes stílusban alkot, és hogy a regényt telezsúfolták erkölcsi tanulságokkal, a nyelvhasználatban és a struktúrában pedig hiányosságokat észlel. Ennek dacára az *Első recenzióban* a továbbiakban kizárólag a nyelvi sajátosságokról ír. A *Második recenzió* pedig nem igazán szisztematikus, nem is ala-

pos, az irodalomkritikai szóhasználat egyszerű és módszertanilag kissé ügyetlen (ŽIVKOVIĆ 1957: 77). Vuk kritikai metódusa nem az elméleti síkon megfogalmazott hiányosságokból indul, amelyekhez aztán példákat lehetne rendelni a szövegből. Módszere ezzel éppen ellentétes, és pusztán bizonyos példák egymás utáni tömeges felsorolásából áll. Különösen gyengének nevezhető a regény kompozícióját véleményező kritika; Vuk szavaival élve a regénynek *77 tárgya van*, de a probléma további kifejtése itt hiányzik. Jellemzően hangsúlyt fektet a Vidaković regényében fellelhető, nem hiteles módon ábrázolt szerb népi hagyományok leírásaira. Dragiša Živković két részre osztja Vuk ellenvetéseit: az első csoportba tartoznak azok, amelyek a szereplők tettei és karakterük között fellelhető következetlenségre vonatkoznak; a másik csoportba pedig a népi kultúra atipikus bemutatására vonatkozó részek. Živković felrója Vuknak, hogy elmulasztotta kiemelni Vidaković irodalmi munkásságának értékes és pozitív tulajdonságait (ŽIVKOVIĆ 1957: 79).

4. Visszajelzések

Az irodalomtörténészek és irodalmárok sokféle módon értékelték a Vuk-Vidaković vitát. Zömmel úgy gondolták, hogy ez is része Vuk a szerb nyelvújításért folytatott küzdelmének, esetleg poétikai diverzitásként vagy a kulturológiai különbségek egyik jeleként értelmezték azt. Vuk harciassága a kritikákban különösen a szerb olvasóközönség köreiben keltett visszhangot, hiszen az e fajta írásmód akkoriban szokatlanak hatott. Vuk követői természetesen nagy általánosságban egyetértettek példaképük álláspontjával, míg barátai közt bizony akadtak olyanok, akik teljes mértékben elleneztek az e fajta megnyilvánulásokat. Az olvasóközönség szélesebb köreiben azonban ennél sokkal negatívabb reakció fedezhető fel. Éppen ezért Dimtriye Davidović, a *Novine serbske* szerkesztője elrendelte, hogy recenziókat a továbbiakban nem jelentetnek meg. Amennyiben valamely író mégis ragaszkodott hozzá, recenzióját kizárólag a lap mellékletében láthatta nyomtatásban, amelynek anyagi vonzatát a recenzió írója állta, mégpedig azzal a feltétellel, hogy minden elfogult és illetlen kifejezést szigorúan cenzúrázták. Kijelenthetjük tehát, hogy a kulturális élet köreiben Vuk kritikája csak megerősítette

az irodalomkritikáról alkotott negatív véleményeket. A változás ezen a téren csak lassan és fokozatosan következik be az további évek során (ŽIVKOVIĆ 1957: 85).

Jovan Sterija Popović nyíltan elmarasztalja Vuk kritikáit, ahogyan minden hasonló műfajú írást általában. Joksim Nović véleménye szerint kizárólag Vuk Karadžić-ot terheli a felelősség, hogy a kritikairás ilyen módon alakult. Vuk erre a vádra reagálva közzé teszi az irodalomkritika céljairól megfogalmazott elveit, miszerint az irodalomkritika célja mindenképpen az író munkájának jobbítása, amihez hozzáteszi még azt is: „*a recenzens nem kívánja Vidaković kezéből a tollat kiűtni, hanem azt ott megerősíteni*”. Némileg ezzel ellentétben áll Vuk egyik állítása Lukijan Mišić-kinek címzett levelében, ahol azt írja: egy orosz íróat még Vidaković-nál is jobban meg fog szidni. (A szerb eredetiben használt ’összeszid, szid’ szó ezen a helyen a „szitkozódásra, káromkodásra” asszociál.) Pavle Popović állítja, hogy ez a sor bizonyíték arra nézve, hogy Vuk a kritikát bizonyos *szitkozódásra* használta és személyes ellenszenvét fejezte ki vele (POPOVIĆ 2000: 235). Živković viszont azt állítja, hogy a szóhasználat csupán a kritika formális kereteire utal, nem az irodalomkritika céljára (ŽIVKOVIĆ 1957: 87).

Georgije Magarašević reakciója minderre az volt, hogy 1819-ben fordításokat jelentetett meg a *Viland és Jung* részleteiből. Ezzel próbálta felhívni a figyelmet az európai irodalom valódi remekműveire és nagy íróira, akiket elhatárol a *firkászoktól*. A fordítások körül azonban kisebb irodalmi vita alakult ki, amelynek tárgya a szerb irodalmi karakterek és a szerb irodalomhoz leginkább illeszkedő irodalomkritikai típusok kiválasztása volt.

Platon Atanacković, álnéven Stanimir Živković, volt az, aki ezt az irodalmi vitát kirobbantotta, azzal a kijelentésével, hogy az ifjú szerb irodalom elé nem szerencsés magas kritériumokat állítani. Megjegyzi továbbá, hogy az irodalomkritika jellemzően – de különösen akkor, ha negatív – károsan hat az irodalom fejlődésére. Magarašević és Vuk ezzel ellentétes véleményt fogalmaznak meg. Szerintük az irodalomkritika iránymutató szerepe létfontosságú a fiatal szerb irodalom fejlődésében (ŽIVKOVIĆ 1957: 88).

Vidaković műveinek kritikáin kívül Vuk egyetlen olyan irodalomkritikát írt, amelyben számottevő nyelvi kritikai elem ta-

lálható meg, mégpedig Lukijan Mišicki *Glas narodoljublja* (A nép szeretetének hangja vagy A hazaszeretet hangja) című ódájának recenzióját. A kritika valójában az első tíz oldalon Vuk Mišickihez intézett, 1820. március 8-án keltezett levele, amely eredetileg nem jelent meg nyomtatásban. Vuk nyelvi recenzióiban megtalálható, mellékesen feljegyzett észrevételei az irodalmi művekről nem sorolhatók az irodalomkritikai írások közé.

Az irodalomkritika műfaja a 19. század 20-as éveinek végére kezd megerősödni a szerb irodalomban. 1826-ban Konstantin Peićić már az irodalomkritika szükségességéről ír a *Letopisban* (Évkönyv) (ŽIVKOVIĆ 1957: 107).

A 19. század második és harmadik évtizedében, annak ellenére, hogy a kritika a köztudatban jelentős előnyre tesz szert, a fejlődés továbbra is lassú és főleg a bibliográfiai jegyzetekre szorítkozik, amelyeknek írását az akkori szerb lapok szerkesztői, Dimitrije Davidović és Georgije Magarašević többé-kevésbé munkaköri kötelességnek is tekintik. 1816-tól a *Novine serbske* hasábjain már megjelenik a *Književstvo srbsko* (Szerb irodalom) című rovat, amelyben Davidović irodalmi témájú hozzászólásai jelennek meg szerb és idegen nyelven (ŽIVKOVIĆ 1957: 110).

A következő évtizedekben kerül majd csak sor a szerb irodalomkritika teljes mértékű kialakulására, fokozatosan létrejönnek az elméleti definíciók és egyre sikeresebb és magasabb minőségű kritikai írások születnek majd.

5. A nyelvkérdés

A 19. század első felében minden téren aktuális nyelvkérdés a Vuk-Vidaković vitában is hangsúlyos szerephez jutott. Vuk felrótta Vidaković-nak, hogy az oroszszláv (és orosz) fonetika elemeit alkalmazza a szerb nyelvben, miközben Vidaković nyelvezete a különböző periódusokban különböző jellemzőket mutat. Munkásságának elején nyelvezete a népi nyelvhez áll közel, csak később alkalmazza egyre gyakrabban az oroszszláv elemeket. Élete vége felé, alkotómunkája utolsó részében pedig nyelvezete újra a népi nyelv felé közelít (KAŠIĆ 1968: 10). Vuk első recenziója növelte meg Vidaković érdeklődését a nyelvi kérdés irányába és éppen Vuk állhatatosságának ellenszegülve kezdi alkalmazni egyre gyakrabban az oroszszláv elemeket munkáiban. Amikor

aztán a kedélyek a recenzió körül kissé lelohadtak, Vidaković visszatért eredeti írásmódjához (KAŠIĆ 1968: 11).

Vidaković a középút alkalmazásáért szállt vitába, a szerb és az orosz nyelv keverékének használatában keresett megoldást, míg Vuk teljességgel e módszer ellen foglalt állást. A nyelvi kérdés témája még Vidaković későbbi munkáiban is helyet kap. Amellett, hogy Vuk irodalmi nyelvezetének koncepciója vált elfogadottabbá, a Habsburg Monarchia szerb polgársága által megfogalmazott vélemények igenis hatást gyakoroltak a szerb irodalmi fejlődésre. És bár Vidaković elszántan szegült szembe Vuk kritikájával, nyelvezetében részben, éppen a Vuk által megfogalmazott elvek szerint, változtatásokat hajtott végre. Már a *Ljubomir u Jelisijumu* harmadik részében is kijavította egyes szerb népszokások leírását. Kísérletet tett arra is, hogy bizonyos karakterek tetteinek mozgatórugóit felfedje az olvasók számára, hiszen ezt a regény első két részében elmulasztotta megtenni (POPOVIĆ 2000: 184).

Ugyanígy a szabadosabb, szerelmes részek kihagyása is észrevehető a *Ljubomir u Jelisijumu* harmadik kötetében, és Vidaković összes további művében is. Popović ezt Stefan Stratimirović metropolita hatásának tulajdonítja (POPOVIĆ 2000: 184).

Ezenkívül a harmadik kötetben sokkal nagyobb számban fedezhetőek fel népi kifejezések és népköltészeti idézetek. Mindezek mellett azt mondhatjuk, hogy Vidaković jobbára hű maradt korábbi irodalmi alkotómunkájának módszerességéhez. Szembeötlik továbbá, hogy további műveiben a témaválasztás terén szinte teljességgel lemond a szerb történelmi témák ábrázolásáról.

Ami Vuk további munkásságát illeti, nagyon kevésbé érdeklődött az irodalomkritika kérdései iránt és ez a recenzió az egyetlen nyomtatásban megjelent kritikai műveként maradt fenn. Mindazonáltal fontos tény, hogy Vuk az *Első* és *Második recenzióban* megfogalmazta álláspontját a nyelvi kérdést illetően, amelyet aztán későbbi alkotómunkája során részletesen is kidolgozott.

6. A Vuk-Vidaković vita következményei

A szerb irodalomtörténetben Vuk Karadžić és Milovan Vidaković vitája elsősorban irodalmi és irodalomelméleti szinten vált

jelentőssé, mert alkalmat adott a regény két különböző értelmezésének összehasonlítására (NIKOLIĆ 2007: 477).

Habár Pavle Popović kiemeli, hogy Vuk, a szó szoros értelmében, nem valódi kritikus, véleménye szerint Vuknak, néhány kisebb részletet kivéve, igaza van. Vuk kritikáját pedig úgy írja le, mint „*primitív, de teljesen ésszerű*” kritikai írást (POPOVIĆ 2000: 175). Ezt a véleményt osztja Dragiša Živković is (ŽIVKOVIC 1957: 76).

Jovan Deretić szerint Vuk recenziójának legfőbb erőssége Vidaković szereplőinek karakterkritikája, ahol Arisztotelész poétikájának hatását fedezhetjük fel (NIKOLIĆ 2007: 478). Ezzel részint ellentmond Deretić, amikor Vidaković regényéről szóló monográfiájában erről nyilatkozik. Azt hangoztatja, hogy Vidaković nem naiv író, jól ismeri az irodalomelmélet kérdéseit és különösen szakavatott kedvenc műfajában, amelyben alkot (DERETIĆ 1980: 22).

A Vuk által megfogalmazott kritika nyomán, miszerint Vidaković nem autentikus módon ábrázolja a történelmi körülményeket, számos későbbi történész és kritikus saját álláspontot képviselt Vidaković műveiről. Így Jovan Skerlić például ezt mondja: „*Nem nyújt történelmi érzetet és hiányzik az a képessége, hogy beleélje magát abba a periódusba, amelyet leír. A múltbéli személyeket modern emberként ábrázolja, és megengedi nekik, hogy úgy viselkedjenek, és úgy beszéljenek, mint a mai emberek*” (SKERLIĆ 2006: 154).

Vidaković moderniji od Vuka (Vidaković modernebb Vuknál) című tanulmányában Sava Damjanov irodalomtörténész és irodalomtudós célja, saját szavai szerint, hogy objektíven nyilatkozzon az elolvasott forrásanyagról és tárgyilagosan vesse össze Vuk és Vidaković nézeteit. Mégsem képes átlépni a vitázó felek által megfogalmazott elvek és koncepciók által felállított szintet (DAMJANOV 2016: 5). Szerinte téves az az álláspont, amely az irodalmi vitát kizárólag Vuk nyelvi reformra irányuló törekvései és a konzervatív irodalmi körökkel vívott harcának szempontjából értékeli.

Nenad Nikolić nézete szerint Vuk és Vidaković állásfoglalása a regényt illetően hasonló, mert nem tartják alapkövetelménynek a valóság bemutatását, hanem az erkölcsi tanúságot helyezik előtérbe. Nikolić arra is felfigyelt, hogy Vidaković regényének

struktúrájában kétféle hatás figyelhető meg; egyrészt a barokk lovag- ill. kalandregény, másrészt a 18. századi áltörténelmi regény hatása (NIKOLIĆ 2007: 485).

Mindezen befolyások hatására, amikor a regény cselekményét vesszük figyelembe, látható, hogy Vidaković arra törekszik, hogy ne közöljön ellentmondásos történeti tényeket; karaktereinek ábrázolásában ugyanakkor szabad kezet ad önmagának. Vuk számos ellenvetése éppen abból következik, hogy nem érti Vidaković regényeiben ezt a kettősséget. Vuk recenziója után Vidaković a regényekben egyre kevésbé fektet hangsúlyt a történelmiségre, és egyre többet az autentikus erkölcsi tartalomra. Vidaković ki is emeli, hogy művei elsősorban tanmesék, ahol az erkölcsi tanúság a regény formájában jelenik meg.

Nikolić szavai szerint: „*Vuk és Vidaković azonosulnak abbéli elvárásukban, hogy a regény fő célja a morális értékek közvetítése, de kibékíthetetlenül különböznek abban, mit is jelent ez a morál, így aztán kölcsönösen az erkölcstelen morális tanítót látják egymásban*” (NIKOLIĆ 2007: 494).

BIBLIOGRÁFIA

- DAMJANOV Sava, 2016: *Vidaković moderniji od Vuka*. Beograd: Polja, 57–58.
- DERETIĆ Jovan, 1980: *Vidaković i rani srpski roman*. Novi Sad: Matica srpska.
- –, 2013: *Istorija srpske književnosti*. Beograd: Sezam book.
- KAŠIĆ Jovan, 1968: *Jezik Milovana Vidakovića*. Beograd: Filozofski fakultet.
- NIKOLIĆ Nenad, 2007: *Polemika Vuka i Vidakovića, Zbornik Matice srpske zaknjiževnost i jezik*. Knjiga 55, Sveska 3. Novi Sad: Matica srpska.
- POPOVIĆ Pavle, 2000: *Milovan Vidaković*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- SKERLIĆ Jovan, 2006: *Istorija nove srpske književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- ŽIVKOVIĆ Dragiša, 1957: *Počeci srpske književne kritike*. Beograd: Rad.

AZ ALKOTÓI FOLYAMAT ÖNREFLEXIÓJA KAREL ČAPEK VÁLOGATOTT MŰVEIBEN¹

AGNIESZKA JANIEC-NYITRAI

Abstract: Karel Čapek is known not only as a writer, but also as a literary critic and theoretician of literature. He was always attracted by questions connected with the essence of literature, with the goal of literary work, with the process of its origin, with issues of form. Čapek directly reflected his own literary work and interpreted it in the essays collected in "Notes on Creation". There are also a number of Čapek's fictional works, including the short story "Poet" from the collection "Stories from One Pocket", and the second part of Čapek's noetic trilogy called "Meteor", probably the most elaborate performance of his *ars poetica* that can be described as a comprehensive study of the creative process. The aim of this study is an analysis of several Čapek's texts to present what it means for him to create, what it means to be a writer, what the artistic process itself means and what positive and negative effects can have a creativity on an artist.

Keywords: imaginery, noetics, Karel Čapek, Czech literature

Karel Čapeket nemcsak íróként, hanem az irodalom és a képzőművészet kritikusaként és teoretikusaként is mindig vonzották azok a kérdések, amelyek az irodalom lényegéhez, létrejöttének a folyamatához, a forma problematikájához, a szépirodalmi és zsurnalisztikai műfajokhoz kötődtek. Elég a „Mi hogyan készül” című esszéketetere utalnunk, amelyben Čapek a film, a lapok és a színdarabok születésének egyes szakaszaival foglalkozik, vagy a „Marszüasz, avagy az irodalom margójára” című írására, melyben a perifériára szorult, visszautasított művészet áll a figyelem középpontjában. Ha meg akarjuk ismerni Čapeknek a művészi alkotómunkával kapcsolatos nézeteit, akkor a más művészek munkáinak szentelt kritikák sem elhanyagolhatóak: bennük Čapek azt juttatta kifejezésre, miként fogja fel a művészi alkotómunka értelmét.

---

¹ Az előadásom szövegében átdolgoztam és kiegészítettem két régebbi tanulmányomat: „My, výrobci fantazií...” Sebereflexe tvůrčího procesu v románu „Povětrň” od Karla Čapka. *Přednášky a besedy ze XLVI. běhu LŠSS*. Brno: Masarykova univerzita, 2013, s. 64–72. a „Vidět a vnímat více. Otázka identity umělce v noetické trilogii, „Povídkách z jedné kapsy”, „Povídkách z druhé kapsy” a v románu „Život a dílo skladatele Foltýna”. *Zrcadlení. Literárněvědné sondy do tvorby Karla Čapka*. Nitra: UKF, 2012, s. 95–106.

Čapek saját alkotói munkásságára is közvetlenül reflektált, s értelmezte is azt; ezek a szövegek nem kerültek be az „Észrevételek az alkotásról” című kötetbe. Az ember képzelő- és alkotóerejének működésével kapcsolatos eszmefuttatások Čapek szépirodalmi műveinek egész sorában is megtalálhatók, közéjük tartozik például a „Költő” című elbeszélés a „Történetek az egyik zsebből” című kötetből vagy Čapek noétikus trilógiájának központi része, a „Meteor” című regény. Az utóbbi talán a legkidolgozottabb kifejtése mindannak, amit az író az *ars poetica*-ról gondolt: mondhatni, hogy az alkotási folyamat komplex vizsgálatát foglalja magába. Čapek ebben a szövegben egy konkrét példán mutatta be, „hogyan készül a regény”. Jelen előadás témája nem más, mint hogy Čapek három említett szövegének elemzése alapján bemutassam, mit jelent számára az alkotás, mit jelent írónak lenni, mit jelent maga a művészi folyamat, és milyen pozitív és negatív befolyást gyakorolhat a művészre az alkotómunka.

1. Más dimenziókban látni (a „Költő” és a „Kék krizantém”)

A „Költő” című, 1928-ból származó elbeszélés a „Történetek az egyik zsebből” című kötet legismertebb darabjai közé tartozik. A címszereplő poéta, Jaroslav Nerad egy autóbaleset tanújaként a tragikus esemény hatására írt egy verset, melybe az asszociatív képek és a metaforák révén a gyalogos halálát okozó gépkocsi rendszámát is belefoglalta. Az igazság kiderítésének hagyományos módszerei csődöt mondtak. Jellemző, hogy egy másik tanú, a gépészmérnöknek készülő diák, az egzakt tudományok képviselője sem az autót, sem a tettest nem tudja azonosítani, miközben pontosan tudja, hogy az autóba milyen motor volt beépítve. A költőt, Jaroslav Neradot az elbeszélés a humor eszközeivel mutatja be: esetlen, nem túlságosan ügyes ember benyomását kelti, de épp ő rendelkezik a belső, komplex látás ritka adományával, amely elvisz az igazsághoz. Másképp érzékeli a világot, mint a többiek, és épp ennek köszönhetően képes belső tekintetével odáig elhatolni, ahova a többiek nem.

Kétféle valóság ütközik itt össze: az e világi, prózai világ, melyben a költő él, szembetalálkozik az ő belső világával, ahol az intuíció, az imagináció, a harmónia és a szépség iránti vágy uralkodik. A költő egyfajta értetlensége és bizonyos korlátai da-

cára is másképp lát, többet és élesebben érzékel, mint a többiek. Létezik valamiféle belső erő, amely az értelem beavatkozása nélkül irányítja a szavait és gondolatait. Čapek szerint nemcsak a dedukció módszereinek segítségével, nemcsak az értelem révén lehetséges a megismerés, hanem az érzés és a belső látás által is. A ráébredés, valamiféle kinyilatkoztatás pillanatai a meghatározóak, amelyek segítenek a világ bonyolultságának megértésében. A rendőrségi fogalmazó kérésére maga a szerző elemzi a költeményt, amely ezt követően a szóban forgó esemény legpontosabb, legadekvátabb leírásává válik, a valóság pontos és lényegre törő lejegyzésévé. A hirtelen ráébredés hasonló motívumai Čapek korábbi elbeszéléseiben is felbukkannak, például az „Elveszett út” címűben a „Kálvária” címet viselő kötetben: itt a főszereplő egyszeriben megérti élete értelmét, akkor, amikor utat vesz, elveszíti a bizonyosságot – és akkor nyílnak meg előtte teljesen új távlatok, új lehetőségek.

Čapek a „Költő” című elbeszélésében a megismerés különböző módszereinek és az igazság feltárásához vezető különböző utaknak az egyenértékűségére mutatott rá. Sokszor pont az értelem teszi lehetetlenné a cél elérését, azok viszont, akiket nem korlátoznak az értelem parancsai, képesek arra, hogy olyasmire bukkanjanak, ami mások számára elérhetetlen.

Az intuíció, a hangulatok és a belső rezdülések világát – amely a halandók többsége számára elérhetetlen – Čapek a „Kék krizantém” című elbeszélésben is megjelenítette és felmagasztalta. A virágok közt ritkaságnak számító kék krizantémra egyedül egy mentálisan visszamaradt leányka, Klára talált rá, mert csak ő nem tudott olvasni, és nem tartotta magát a „Tiltott út” feliratú táblához. Bement a tiltott helyre, mert írástudatlan volt. A kék krizantém itt azt jelképezi, ami a legbecsesebb, és amihez általában nem az értelem útján jutunk el. A történet hőseinek egyike nem titkolt féltékenységgel és filozofikusan jegyzi meg: lehet, hogy ott növekszik a tudás fája vagy az arany páfrány, mi azonban nem találhatjuk meg a hozzájuk vezető utat, mert saját törvényeink korlátoznak bennünket (ČAPEK 1961: 15).

Hogyha az alkotó ezekből az „alapvető forrásokból” akar meríteni, vissza kell térnie az eredeti, gyermeki, naiv állapotba, olyannak kell lennie, mint a bibliai madaraknak és liliomoknak:

„Nézzétek meg az égi madarakat: nem vetnek, nem is aratnak, csűrbe sem takarnak, és mennyei Atyátok eltartja őket. (...) Figyeljétek meg a mezei liliomokat, hogyan növekednek: nem fáradoznak, és nem fonnak, de mondom nektek, hogy Salamon teljes dicsőségében sem öltözködött úgy, mint ezek közül akár csak egy is” (Mt 6, 24–34).

A világban, ahol a dedukció, az analitikus gondolkodás és az emberi intellektus iránti túlzott bizalom dominál, csak a költő és a lelki betegségben szenvedő ember látja a világ egy másik dimenzióját – azt, amely a többiek számára hozzáférhetetlen. A főszerepet itt a zabolátlan képzelet játssza, mellette pedig az alázat, amely adományokká változtatja a költő képességeit, nem pedig olyasmikké, amik egyszer s mindenkorra és végérvényesen adottak számunkra. Az érzések, az illékony hangulatok, a bizonytalan szubjektív benyomások Čapeknél az egzakt, bár földhözragadt bűnügyi bonyodalom kibogozásához vezetnek.

2. Az imagináció mint az alkotás motorja

Az ismeretlen ember, a „Meteor”-ban szereplő, kórházi halálos ágyán öntudatlanul fekvő pilóta történetét három elbeszélő közvetítésével ismerjük meg: a látnok, az irgalmas nővér és a költő révén. Előadásom témájának szemszögéből fontos, amire Wolfgang F. Schwarz is felhívja a figyelmet, hogy az elbeszélői előadásmódokat mindhárom rekonstrukció esetében imagináriusaknak lehet nevezni: a látnok víziójáról, elmesélt álmokról és költői imaginációról van szó (SCHWARZ 1998: 153). A szerző a költő munkamódszerét írja le legaprólékosabban. Az ő tanúságtétele a többi elbeszélőéhez képest hosszabb, és most pont az általa elmondottakra összpontosítom a figyelmemet.

A nem mindennapi elbeszélői perspektívában olyan szöveg jön létre, amely egy érdekes újítói princípiumon, a regénybe beépített elbeszéléseken alapul, melyben a költő mint szerző lépten-nyomon figyelmezteti az olvasót, hogy csak fiktív történetről van szó. A történet szinte az olvasó szeme láttára születik meg: az olvasó ennek alapján feltételezheti, hogy a fölérendelt szöveg is ily módon szerveződik – az egész regény, melynek „varratait” a szerző (Čapek) sokkal jobban elrejtette az olvasó szeme elől, mint a regényet alkotó „elbeszélések” szerzői.

Így válik a Čapek trilógia fő motívumainak egyikévé az emberi megismerést firtató kérdés, továbbá az emberi kreativitás ismeretlen mélységeinek a szondázása és az irodalmi vagy általánosabb értelemben a műalkotás folyamatának figyelemmel kísérése. Tágabb kontextusban tehát a regény arról szól, hogy az ember milyen utakon haladva „hódítja meg” a valóságot, milyen módszerek révén ismeri meg, milyen kölcsönhatásra kerül sor a megismert valóság és a valóságot megismerő szubjektum között, és miben rejlik a művészi látásmód egyedülállóságának, eredetiségének és megismételhetetlenségnek a titka. Ez a valóság naturalista és pozitivistá felfogásának kritikája, és Čapek, ahogy Thomas Ort írja, a valóság összetettebb megismerésének lehetőségét vizsgálja (ORT 2016: 168–169).

A Čapek regényében felbukkanó költő szerint a műalkotás születésénél kétféle ösztönzés van jelen. Az egyiket a költő bensőjéből, a tapasztalataiból és a nehezen megragadható belső rezdülésekből eredő impulzusok jelentik. A másikat azok az impulzusok, amelyek a külvilágból jutnak el a költőhöz. Az „üzemanyag”, az imagináció segítségével a kétféle impulzus összekapcsolódik, a két szikra ugyanoda pattan, s ezáltal kialakul a műalkotás előfeltétele. Ösztönző erejű lehet akár egy szó is, egy, a kontextusból kiragadott mondat, egy gesztus vagy emlék, amely az emberi képzelet termékeny talajára hull, s az emberben magában található „tápanyagoknak” köszönhetően fejlődésnek indul, formát ölt. Ezek az egymáshoz kapcsolódó ösztönzők indítják el az egész alkotói folyamatot, eggyé válnak és függetlenítik magukat mind az alkotótól, mind a külvilágtól. Önálló életet kezdenek élni (ČAPEK 1956: 149).

Az alkotás folyamán alapvető szerep jut a véletlennek. Semmit sem lehet kiszámítani, semmit sem lehet előre megtervezni. „Higgyék el nekem, hogy a regényírás inkább a vadászatra emlékeztető tevékenység, nem pedig, mondjuk, egy székesegyház építésére előre megalkotott tervek szerint hasonlít” (ČAPEK 1956: 223). Az Őszövetség gondolatvilága visszhangzik itt: „Azt is láttam a nap alatt, hogy nem a gyorsak győznek a futásban, nem a hősök a harcban, nem a bölcsenek jut a kenyér, nem az értelmeseknek a gazdagság és nem a tudósoknak a jóindulat, mert mindezek az időtől és a körülményektől függnék” (Prédikátor könyve 9, 11).

A műalkotás nem a semmiből jelenik meg az alkotó előtt: kapcsolatban kell állnia a valósággal, abban kell gyökereznie. Az alap mindig valami konkrét, ami nem egyoldalú, lapos, hanem egy önmagában nagy potenciált rejtő, megvalósulatlan lehetőség: „Ádám, Ádám! A kő nem csak kő; fegyver is, határkő, a ház fala, buktató, jövőbeni szobor – minden, amivé csak teszed. A tigris nemcsak tigris; a tigriskölyök, apa, bunda, erdei isten vagy őserdei kaland. Ádám, sehol és semmiben nem teremtettem valamiféle jelentéktelenségeket; minden sokoldalú és ígéretes, csupa lehetőség és kibúvó. Ádám, a te szemed a bűnös; a tigrisemet pusztá állattá változtattad, anyagomat materializmussá, a valóságomat pusztá realizmussá – szegény Ádám!” (ČAPEK 1969: 79).² De mindig az alkotó az a személy, aki a jelentéktelen anyagban meglátja a potenciált és a lehetőségeket.

3. Az alkotó gyötrelme – az alkotó mint membrán

Az érzékeny emberi lénynek, aki tanácstalanul kóborol az egymással ellentétes impulzusok millióiból összeálló világban, nagy árat kell fizetnie. A költő, tehát az alkotó úgy tűnik fel előttünk, mint egy rendkívül érzékeny membrán, amely sehova se tud elbújni a hangok, illatok, érzések csődülete elől, amely szünet nélkül körülveszi és támadja őt. Szembe kell szállnia a világ által kibocsátott különböző jelek sokhangúságával. Feszült és kimondhatatlanul törékeny érzékei a leghalkabb suttogást is észlelik, megérik a szellő legfinomabb rezdüléseit, amelyekből majd kiáltozás lesz és vihar. A költőt pont ez különbözteti meg a többi halandótól.

A költő olyan, mint a tükör, amelynek akarva-akaratlanul, és néha saját akarata ellenére a valóságot kell tükröznie: reagálnia kell minden impulzusra, nincs lehetősége arra, hogy elmeneküljön az ösztönzések áradata elől. Érti a kényszert: reagálnia kell a világra. A valóság egésze, minden része a költő valamenynyire, élessé lett érzékére kiabál, támad. Az így felfogott világot sajátos csapdának nevezhetjük, amelyben a költő finomsága, érzékenysége és fogékonysága átokká válik. A világ egymásnak ellentmondó jeleket bocsát ki, amelyek elől a költő nem tud kitérni, amelyek egy pillanatig sem hagyják nyugton, és bevonják

² A Čapek idézetek fordítója Kovács G. László.

őt a maguk történeteibe. A költő keserűen vall szomorúságáról: „Ha egyszer béke volna ettől a szörnyű személyes részvételtől.” (ČAPEK 1956: 151). A valóság minden megnyilvánulása, a világ minden mikrorészecskéje lényegessé és a költő egyéni sorsának alkotóelemévé válik. Az alkotó semmi iránt sem maradhat közömbös, semmihez nem viszonyulhat elfogulatlanul, mert minden útján a kényszerű részvétel átka kíséri. Önmagától kérdezi: „Mondják, miért kell minden emberi fájdalmat végigszenvednem?” (ČAPEK 1956: 151). A sors adománya, avagy átka számára a túltengő, már-már beteges empátia, amelytől egy pillanatra sem szabadulhat.

Ezeknek a rendkívüli képességeknek köszönhetően a költő messzemenően érzékeli tudja mind a szépet, mind a rútát, sőt a világ borzalmasságát is. Az utóbbit sok dimenzióban látja, nevetségességét és fenségességét is érzékeli, és épp ezt képes azok felé közvetíteni, akik híján vannak egy ilyen adománynak. Az alkotónak nem vigasztalnia és „simogatnia” kell, hanem a jelenségek igaz lényegét felmutatnia, a bennük rejlő tragikumot és gúnyt (ČAPEK 1956: 221). A költő szerint minden alkotás célja az, hogy provokáljon, ami katarzist hoz, végül pedig megkönnyebbülést a szenvedésben. Az alkotónak fel kell ráznia „az olvasó elkérgesedett lelkét” (ČAPEK 1956: 222), le kell őt rántania kényelmes életének jól bejáratott sínjeiről. Čapek ezzel közel került Franz Kafka találó megállapításához: „A könyv kell hogy legyen az a fejsze, amely feltöri a bennünk lévő befagyott tengert.” A világ szépségének és rútságának kimondása segít elviselni az emberi sors elviselhetetlenségét, amit a költő, a „Meteor” hőse nyíltan meg is fogalmaz: „Végül talán kiderül, hogy én is enyhítem a szenvedést azzal, hogy kimondom, mennyire fáj” (ČAPEK 1956: 221).

Aki ily módon fejest ugrik önmaga elkárkozásába saját művében, mellékhatásként megszabadul önnön identitása terhétől. Az új identitások keletkezésének folyamán az alkotó eltávolodik saját „énjétől”. Végre meg tud szabadulni az őt akarva-akaratlanul korlátozó saját tapasztalatainak borzalmas terhétől (ČAPEK 1956: 224). A kalandregények egyik kedvelt trükkjének példája révén, amelyet Čapek a „Meteor”-ban is kiaknázott, a költő szemlélteti, hogyan lehet testet öltetni valaki másban, ami kisza-

baduláshoz vezet – az ember eltávolodik saját életétől, az élmény pedig intenzívebbé válik: „Az emlékezet elvesztése tulajdonképpen olyasmi kell hogy legyen, mint mindennek az újakezdése, s ha már nem vagyok az, aki voltam, akkor ez olyan, barátom, mint a kiszabadulás.” (ČAPEK 1956: 239).

Az érzékek élesebbekké válnak, az alkotó új identitások birtokába jut, amelyek leple alatt új utakat tehet meg, meghódíthatja az ismeretlen és felfedezetlen világokat, és nem hajtja más, mint saját vágya a megismerés iránt. Semmitől sem korlátozott alkotói szelleme mintha új, fiatal és erős testbe költözne, amely ellenáll az unalom és a hétköznapi betegségének, és általa oda teleportálhatja magát, ahova akarja. A saját emlékezettől, a saját tapasztalatok korlátot jelentő páncéljától való megszabadulás az identitás kibővítéséhez vezethet, és közelebb lehet kerülni a többiekhez.

Szélőséges esetekben bekövetkezik a maradéktalanul összeolvadás a költői képzelet által teremtettt alakokkal és világgal. Az alkotó összenő a művével, saját maga válik a mű szövetévé. A költő tapasztalataiból fakadó személyes impulzusok nélküli világnak nincs esélye arra, hogy élővé és igazzá váljon.

„Ó, ember, olyan furcsa ez: nem egészen biztos, hogy ezt az életet csak kitalálták, és ahogy elnézem, azt mondanám, hogy az én életem volt. Ez vagyok én. Én vagyok az a tenger s az a férfi is, és a szám sötét árnyékából kilehelt csók is az enyém; az a férfi Hoe világítótornya alatt üldögélt, mert én ültem Hoe világítótornya alatt [...]. Ez mind én vagyok, nem találtam ki semmit, csak kimondom, mi vagyok és mi lakozik bennem. [...] Hogy tudja: ez vagyok én: én vagyok az az ember, aki nem repült el a célig.” (ČAPEK 1956: 230).

Čapek noétikus trilógiájának utolsó részében, az „Egyszerű élet” című regényben is felbukkan a költő alakja, mégpedig a névtelen, egyszerű ember megvalósulatlan életeinek epizód-szereplőjeként. A vasúti hivatalnok prágai diákságának éveiben verseket írt. Most, sok év elteltével a költő elnyomott személyisége visszatér. A költői mivolt ismét és elsődlegesen a képzelőerővel kapcsolódik össze, melynek révén láthatók és érzékelhetők azok a dolgok, amelyek teljesen idegennek és személytelennek tűnnek. A belső látásnak köszönhetően megpillantható, amit

a költő valójában sosem látott, és az is kiaknázzható, ami nem a személyes élményekből fakad, ami lehetővé teszi, hogy az ember kilépjen egyéni és gátló tapasztalatainak köréből.

„Amikor a kókuszpálmákban zörögnek a dobok – abból nem lehet rájönni semmire, az ember csak a fejét csóválhatja, – nagy ég, ember, honnan vetted azokat a pálmafákat, s egyáltalán: mi közöd volt a kókuszpálmákhoz? De ki tudja, lehet, hogy pont ebben van a költészet, hogy az embernek egyszeriben köze van a kókuszpálmákhoz vagy, mondjuk, Mab királynőhöz. (...) Nem az a fontos, hogy azok a versek jók voltak-e vagy rosszak, hanem az, hogy tudjuk, mi volt bennük, mert azok a dolgok én magam voltam.” (ČAPEK 1956: 339).

A költészet új utakat nyit, feltáratlan tartományokba hatol be, képes arra, hogy az embert egy másik valóságba vigye át, és megszabadítsa az őt körülvevő valóságtól. Neki köszönhetően lehetséges az átmenet az ismeretlen dimenziókba. A történet főszereplőjének, a karrierista kispolgárnak Čapek olyan szavakat ad a szájába, amelyek természetes, de az isteni jól látható jegeit mutató jelenségeként ünneplik a költészetet:

„Hogy is lehetne csinálni! A költészetet nem csinálják, a költészet egyszerűen van, olyan egyszerűen és magától értetődően, mint ahogy éjszaka van, vagy ahogy nappal van. Nincs itt semmiféle ihlet, ez csak afféle kiterjesztett létezés. A dolgok egyszerűen vannak. Ami csak eszedbe jut, van, például a kókuszpálmák vagy a szárnyaló angyal, és te, te csak nevet adsz annak, ami van, mint Ádám a paradicsomban” (ČAPEK 1956: 400).

A költészet ismét úgy tűnik fel, mint becses és illékony ajándék, amely lehetővé teszi a dolgok megnevezését, tehát az alkotást. Ahogy Jiří Opelík hangsúlyozta, Čapek szerint a költészet a látás és elnevezés művészete (OPELÍK 2016: 70). A képzelőerő utakat nyit azokba az új világokba, amelyek magában a költőben rejlenek. Épp a kókuszpálmák a más, lehetséges világok jelképei: egzotikusak, távoliak, mégis olyan közeliak, mintha csak karnyújtásra lennének. A világ mély megismerése épp a gazdag belső életnek köszönhető, amely utakat nyit a valóság feltáráshoz és a világ sokoldalúságának érzékeléséhez.

4. A megismerés vágya mint az alkotó legfőbb motivációja

Annak, hogy valaki művészi alkotómunkának és bármiféle más alkotótevékenységnek szenteli magát, a megismerés iránti vágy a fő oka, amely a mű születésének minden szakaszát végigkíséri. Nem elég látni és észlelni a valóságot: aktívan kell viszonyulni hozzá, arra törekedve, hogy többet lássunk. „Nekem nem elég, amit látok, többet akarok tudni.” (ČAPEK 1956: 150). A megismerés útjai azonban tekervényesek, az igazság kiderítéséhez paradox módon fikciókon és illúziókon át vezet az út: „Az én mesterségem az, hogy képzelegjek, játsszak, színleljek.” (ČAPEK 1956: 150). A cél azonban mindig az igazság megismerése. S pont ebben rejlik az alkotás paradoxona. A valóság illúziójának megteremtése ennek a valóságnak a megismeréséhez és lényegének a feltárásához vezet. Az alkotó meghasonlik: az igazság és az igazság illúziója, a valóság és a fikció közé szorul, és hogy a költő által megalkotott fikció igaznak hasson, saját magának kell ebben az illúzióban hinnie. Čapek szemléletes példát mondhat el a költővel, amely leleplezi minden alkotó tevékenység paradoxonát: „Képzelsenek el egy varázslót, aki tudja, hogyan kell nyulakat előhúzni a kalapból, ugyanakkor pedig hiszi, hogy valóban becsületesen varázsolja elő őket egy becsületes kalapból. Micsoda bolondság!” (ČAPEK 1956: 150).

Az igazság megismerése ebben a felfogásban elválaszthatatlan az igazsághoz hasonlatos fikció megalkotásától. Az igazság és a fikció ugyanazon érme két oldalát alkotja: elválaszthatatlannok egymástól, az igazsághoz az illúzió közvetítésével is el lehet jutni: „Íme, a fantaszták rögeszméje: fantomok vargabetűivel üldözni a valóságot. Ha azt hiszi, hogy elég illúziókat gyártani, akkor téved, a mi mániánk rémségesebb: magával a valósággal próbálkozunk.” (ČAPEK 1956: 218).

Az alkotás Čapek felfogásában végtelenül bonyolult komplexum: nehéz, kimerítő munka, ugyanakkor azonban a tökéletes könnyűség és boldogság pillanatait is jelenti – olyan momentum, melyben a fikció keveredik a valósággal, az önkínzás a felszabadulás érzésével, a kényszerűség a spontaneitással. A történetet elbeszélő író önmagából meríti, amit elbeszél, ugyanakkor önmagát gazdagítja a környező világból fakadó impulzusokkal: ezeket az impulzusokat magába szívja, felnagyobbítja, felerősíti

és a katalizátorukká válik. A költő magát és a hozzá hasonló embereket „ábrándok gyártóinak” nevezi, mert az alkotás folyamatában épp az imagináció játszik meghatározó szerepet, új élményekkel szolgál és gazdagítja az alkotót.

„Megpróbálom szemléltetni maguknak, hogy ha a fantázia vezet bennünket, akkor valamiféle végtelenségnek a küszöbét lépjük át, a tapasztalataink által nem korlátozott világ küszöbét, amely tágasabb, mint a tudásunk, és összehasonlíthatatlanul többet foglal magába, mint amiről tudomásunk van” (ČAPEK 1956: 224).

Az írás az út a másik emberhez, és ahogy Ivan Noble írja, az ember nem beszélhet önmagáról, saját identitásáról anélkül, hogy a világról és a másik emberről beszélne (NOBLE 2006: 26).

Az írás az író számára ugyanolyan természetes, mint a lélegzés és az alvás, s nem korlátozódik csak arra az időre, amikor épp mondatokat ír a papírra. Sosem marad abba. Az író szünet nélkül ír, érzéseket, impulzusokat, ihletforrásokat gyűjt egybe. Az alkotás folyamata végtelen. A költő ellenpólusok között találja magát: éppúgy meg van győződve saját zsenialitásáról, mint önnön hiábavalóságáról; mindennap meg kell birkóznia a világ hiábavalóságából fakadó borzalommal, miközben lenyűgözi a világ szépsége; szembesülnie kell az alkotás lenyűgöző varázsával, s ugyanakkor rendeznie is kell a hozzá való viszonyát. A látás és az érzékelés képességéért a költőnek mindennap nagy árat kell fizetnie, de e képességeknek köszönhetően megismerheti a korlátlan szabadság szépségét.

Végül egy komoly kérdés merül fel: a „Meteor” című regény elbeszélőjét miért mondja a szerző következetesen költőnek, miközben az általa írt „vers” teljes mértékben prózai szöveget jelent, elméleti fejtegetései is mindenekelőtt a prózához kapcsolódnak? Úgy tűnik, ez a megnevezés minden alkotót megillet, minden alkotó lényt, aki a valóság felszíne alá akar hatolni. A „költő” annyit tesz: „szerző”, „író”, „művész”, „alkotó”, és nem csupán azt az embert jelenti, aki verseket ír.

A művészi alkotómunka önreflexiója szempontjából Čapek regénye annak köszönhetően is rendkívüli, hogy fellelhetők benne a posztmodern mű esetében tipikusnak mondható metafiktív eljárások: olyan részek találhatók benne, amelyek az

egész történet fiktív voltára hívják fel a figyelmet, megmutatják a történet szövetének „varratait”, és szándékosan lerombolják az olvasó azon elképzelését, hogy „valóságos” történetről van szó; ezen túl pedig a regény a regényírásról szól. Az író játszik az olvasóval, aki azt szeretné tudni, hogy a Meteor történetének melyik változata igaz.

Čapek megelőzte a korát, s akárcsak egy másik regényében, a „Harc a szalamandrakkal” címűben, itt is kísérletezik a formával, és ily módon a legmodernebb elbeszélői technikákhoz jut közel. Nem nevezhetjük őt par excellence posztmodern írónak, mivel alkotásai tartalmi szempontból erősen a modernizmusban gyökereznek, nem pedig a posztmodernizmusban, de a művében megjelenő szemléleti és értékbeli pluralizmus valamiképpen már megelőlegezi a posztmodernizmust (JANASZEK-IVANIČ-KOVÁ 1988: 51). A „Meteor”-ban érvényre juttatott elbeszélői önreflexiók is a posztmodern szöveg legjellemzőbb jegyei közé tartoznak: a történet elmondása összeolvad annak elmondásával, miként mesélik el a történetet.

Az alkotói folyamat mechanizmusára vonatkozó önreflexív részek a „Meteor” természetes alkotóelemét jelentik, nem nehezítik meg az olvasást, és a számos posztmodern műben felbukkanó metafiktív eljárásoktól eltérően nem hatnak öncélúnak. Nem tekinthetők a különösséget szolgáló pusztá prózaírói kísérletnek sem. A fikció és a valóság viszonyát firtató elmélkedések Čapek munkásságának megkerülhetetlen alkotóelemeit jelentik, s nem korlátozódnak kizárólag az irodalomra. A noétikus trilógia bölcséleti mozaikjának kiegészítő elemeiként tűnnek fel, jelentős mértékben hozzájárulnak az embernek, mint alkotó lénynek a megismeréséhez, aki épp és mindenekelőtt az alkotás révén váltja valóra azt, ami emberré teszi.

Čapek az általam elemzett irodalmi alkotásba művészi hitvallását is belefoglalta. Az emberi kreativitást az író a legfőbb adománynak tekinti, az alkotás pedig inkább emlékeztet spon-tán vadászatra, mint átgondolt tervre. Az az ember, aki valamilyen művészi tehetséggel bír, sebezhetőbb, ugyanakkor erősebb is – a művészet pedig ki tudja szabadítani az egyéni tapasztalatok korlátai közül.

Fordítás Kovács G. László

BIBLIOGRÁFIA

- ČAPEK Karel, 1956: *Hordubal, Povětroň, Obyčejný život*. Praha, Československý spisovatel.
- –, 1959: *Poznámky o tvorbě*. Praha: Československý spisovatel.
- –, 1961: *Povídky z jedné kapsy. Povídky z druhé kapsy*. Praha: Československý spisovatel.
- –, 1969: *V zájetí slov*. Praha: Svoboda.
- JANASZEK-IVANIČKOVÁ Halina, 1988: Karel Čapek a post-modernismus. *Slavica Pragensia* XXXIII. *Acta Universitatis Carolinae – Philologica* 4-5/47–52.
- NOBLE Ivana, 2006: Člověk a svět jako mnohohlas. Exkurs do filozofické prózy Karla Čapka. *Teologie a společnost* 4/23–26.
- OPELÍK Jiří, 2016: Byl Karel Čapek básník? *Uklizený stůl aneb moje druhá knížka o Karlu Čapkovi a opět s jedním přívažkem o Josefovi*. Praha: Torst, 53–75.
- ORT Thomas, 2016: *Umění a život v modernistické Praze. Karel Čapek a jeho generace, 1911–1938*. Praha: Argo.
- SCHWARZ Wolfgang F., 1998: (De)konstrukce vzpomínky a biografie: Prvky cyklizace v 'noetické trilogii' Karla Čapka. *Pocšta 650. výročí založení Univerzity Karlovy v Praze*, 1. díl, Praha, 151–163.

RÉGISÉGEK ÉS HAMISÍTÁSOK

A 19. SZÁZAD ELEJI SZLÁV KULTÚRÁKBAN*

KISS SZEMÁN RÓBERT

Abstract: The study deals with the role of Slavic antiquities in the age of national revivals and with the forging of such antiquities. It asserts that these artefacts, authentic and forged alike, played an important role in moulding the cultural canons of the Slavic nations of Central Europe. Researching the reasons for the forging, it points out structural gaps in the canons in Central Europe as well as traumas stemming from forgeries. Using four examples taken from Kollár's oeuvre, it presents the most common motives behind Slavic forgeries along with the kinds of fake most frequently encountered; it also shows the processes by which forgeries were exposed for what they were. It discusses the subject of Slav antiquities and forgeries in Central Europe bringing in the cultural context of Western Europe.

Keywords: Slavic antiquities, forgery, cultural canons, national revivals, 19th-century Czech and Slovak literature

Az alábbi tanulmány célja, hogy a kortárs szlavisztika két elhanyagolt területének egymásba játszásával fölhívja a figyelmet a régiségek hamisításának jelenségére, amely szerves részét alkotta a nemzeti ébredés kultúrájának. Régiség fogalmán olyan 19. század előtti szöveges vagy vizuális információt értettek, amelyet oklevél, könyv, kép, érme, szobor vagy bármilyen egyéb médium hordozott. A régiségek gyűjtése divattá vált a szóban forgó korban, és a leghíresebb régiségkollekciók, mint például a czartoryskiai vagy a széchenyiek gyűjteménye később alapjává vált a nemzeti múzeumi gyűjteményeknek. A gyűjtés ugyanakkor előhívta azt az igényt is, hogy leírják és rendszerezzék a régiségeket, amelyek aztán korpuszként szolgáltak a modern nemzeti kulturális kánonok megképzéséhez.

A kor egyik legismertebb szláv régisége a reimsi *Szláv Evangeliárium* volt, amely a kutatás mai állása szerint a IV. Károly német-római császár idején reneszánszát élő csehországi glagolita írásbeliség (PACNEROVÁ 1996: 45–62) termékeként jött létre 1395-ben a prágai Emmaus-kolsotorban. E glagolita kódexet később egybekötötték egy cirill betűkkel íródott másik könyvvel,

*A tanulmány az NKFI (K 124873 sz.) *Hungarikumok Ján Kollár életművében* c. pályázat támogatásával készült.

amely valószínűleg a 12. században, Kijevben íródott. Az *Evangelárium* ebben a formájában 1574-ben került Reimsbe, ahol francia királyok sora esküdött rá koronázása alkalmával (HAWRYLUK 2009). A francia forradalom idején az *Evangelárium* átmenetileg eltűnt (KOLLÁR 1832: 495–496). E szláv régiségről a 18–19. század fordulóján indult meg a tudományos diskurzus, amelynek egyik első szereplője Franz Karl Alter (1749–1804) bécsi régiség-tudós volt. A régiség eredetéről szóló vitába Josef Dobrovský is bekapcsolódott, aki további német forrásként Johann Gottfried Eichhorn bibliai könyvekkel kapcsolatos sorozatára utalt (EICHHORN 1800). A szláv régiség népszerűsítését Schlözer is folytatta a kor tudományosságában rendkívül sokra tartott *Nesztor-krónika* kiadásában: „a szláv evangeliáriumnak, amelyre a francia királyok reimsi koronázásukkor esküdtek, különösen réginek kellett lennie: sajnos a forradalom eleji kannibalizmus következtében megsemmisült” (SCHLÖZER 1802; KOLLÁR 1832: 495). Kollár a *Szlávia leánya Acheron* című énekében a sansculottokat és jakobinusokat azért küldi pokolra, mert megsemmisítették ezt a becses szláv régiséget (KOLLÁR 1852: 612).

E példát azért választottam, mert általa rámutathatunk a régiség számos jellemző jegyére. Eszerint a régiség kánonbeli értékét leginkább a kora adja (18–19. században nem a cseh középkorhoz, hanem az azt több évszázaddal megelőző ósláv korhoz kapcsolták az *Evangeláriumot*). A régiségnek ezenkívül minél speciálisabban és kizárólagosan kell kötődnie az adott nemzet történelméhez és kultúrájához (a cirill és a glagolita egyértelműen szláv írás). A régiség kánonbeli értékét tovább növelte a kulturális kánonban, ha az minél jelentősebb történelmi személyekkel volt összefüggésbe hozható (a francia királyok sora szintén eleget tett ennek az elvárásnak). Végül pedig minél misztikusabb és kalandosabb a szóban forgó régiség története, annál nagyobb spekulációs teret enged a vele foglalkozó interpretációknak (az *Evangelárium* ezt a követelményt is teljesítette, hiszen nem voltak tisztázottak keletkezésének, Franciaországba kerülésének, aminthogy eltűnésének körülményei sem a francia forradalom idején).

A régiségek fontosságát jelzi, hogy Kollár a *Szlávia leányá-nak* a Szláv Mennnyországot bemutató *Lethe* című énekében a 462.

szonettet szentelte nekik: a Szláv Régiségek Termében található tárgyakból álló bemutatót nyugodtan tekinthetjük az első szláv virtuális múzeumi kiállításnak. A szóban forgó szonett harmadik versszakában sor kerül a szláv régiségekkel foglalkozó gyűjtők és tudósok felsorolására is: közöttük a lengyel Zorian Dołęga-Chodakowskira (1784–1825) (KOLLÁR 1832: 346), akinek *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem (A szlávságról a kereszténység előtt)* című műve fontos volt a korszak tudományos életében. Jankovich Miklósr (1773–1846), aki a magyar *Tudományos Gyűjtemény* tudós szerzője volt, és akinek Kollár „fölbecsülhetetlen értékű régiség- és érmegyűjteményét” említi meg a *Magyarázatokban* (KOLLÁR 1832: 346), Andreas Gottlieb Maschra (1724–1807), akiről a későbbiekben még részletesen ejtünk szót, vagy Martin Friedrich Arendtra (1773–1823), akit Kollár Diogenészhez hasonlít, említi pesti tartózkodását és munkásságából az északi szláv vonatkozású írását emeli ki (KOLLÁR 1832: 346–347). Ebbe a nemzetközi társaságba kapcsolódtak be más közép-európai régiségtudósok is, a cseh Josef Dobrovský és Josef Jungmann, a magyar Horváth István, a szlovén Jernej Kopitar és nem utolsósorban Ján Kollár és Pavol Jozef Šafárik is. Az ő szívós elemző- és értékelő munkásságuknak köszönhető, hogy a 19. század első évtizedeiben valamennyi közép-európai nemzet létrehozta a maga sajátos régiségkorpuszát. Ezek a korban meglehetősen képlékeny, sőt amorfnak nevezhető kánonok azonban nem csupán komoly belső hiányosságoktól és feszültségektől voltak terhesek, hanem folyamatosan konfrontálódni kényszerültek más nemzetek hasonló képződményeivel is. A formálódó nemzeti kánonok belső (szerkezeti) feszültségei és külső (más rendszerekkel való) konfrontációi szolgáltatták az alapját a legtöbb régiségügyi vitának. A kánonképzés tehát mindig bonyolult folyamat, és nem kevésbé volt az a nemzeti ébredés korában (GORAK 1991), hiszen a kulturális kánonok a korban a nemzeti hovatartozás fontosságát hirdető társadalmi csoportok ideologikus reprezentációs formái (ALTIERI 1983: 39), amelyekben előkelő helyet kaptak a régiséghamisítások is.

A hamisítás hermeneutikai értelemben támadás az *igazi* ellen, amely a rendszer egészét kérdőjelezi meg, és ezzel zavart okoz.

A zavarból csupán egyvalakinek származhat előnye, ez pedig a hamisító. A hamisítónak azért van szüksége helyzeti előnyre, mert valamiben hiányt szenved. A megtévesztési stratégiákat kutatva Radnóti Sándor szerint a hamisítások oka lehet az anyagi haszon reménye, az önálló művek sikerének hiánya, a harag a kánonképző rendszerrel szemben vagy egyszerűen csupán az imposztorkodás öröme (RADNÓTI 1995: 31–54). Ezek megfelelő arányú kevercse világosan kimutatható a szláv régiséghamisítók esetében is. Ami azonban újszerű elemként egészíti ki a fenti motivációs kötetelt a 18. és 19. század fordulóján, az a modern nemzet ügyéhez kapcsolható: a hamisítások létrehozása és az általuk hordozott hamis információk buzgó terjesztése és beépítése a nemzeti kulturális kánonba olyan elem, amely szerves részévé vált a modern nemzet megképződésének.

A hamisítás, mint megtévesztő technika, éppúgy történeti időhöz kötött, mint bármi egyéb létező. A hamisított régiség alapvetően annak tárgyiasult formája, amit a hamisító képzel vagy gondol a régiségről. Ennélfogva a hamisítvány nemcsak az elmúlt korok jellemző vonásait, hanem a hamisító és a hamisítás jelenkorának jegyeit is magán viseli (SZILÁGYI 2005: 167–175). Ez adhat magyarázatot arra, hogy az egyes hamisítók viszonylag könnyen megtévesztik a kortársaikat, akik nemritkán lelkesen fogadják hamisítványaikat, hiszen abban a múlt és a jelen számukra relevánsnak látszó komponensei vegyülnek. Jó példával szolgál erre a *Királyudvari és Zöldhegyi kézirat* cseh recepciója, amely 1816-os és 1817-es megjelenésének időpontjában másként látszódott a felvilágosodás racionalitásának nézőpontjából és másként a romantika túlfűtött historizálásának fénytörésében. Az első pozícióban Josef Dobrovský helyezkedett el, aki számára – egy előző kor tudományfilozófiai nézőpontjából szemlélve – nyilvánvaló volt a *Kéziratok* hamisítvány volta. A másik horizonton a kortárs romantikus nemzedék képviselői foglaltak helyet, akik boldogan üdvözölték a *Kéziratok* váratlan „előkerülését” a koraközépkori cseh történelem homályából. A szóban forgó kéziratok hamisítvány-volta tehát az idő tengelyén hátrébb mozdulva még látszódott, a kortársak számára azonban láthatatlanná vált, majd pedig ugyanezen a tengelyen előrehaladva 19. század utolsó harmadáig hamisítvány-jellege ismét nyilvánvaló-

vá vált a Masaryk vezette kézirat-vitában. Ezen önlelepleződési folyamat során a kánon struktúráját megbontó elem, mint zavaró tényező hitelessége megkérdőjeleződik, pozíciójában marginalizálódás következhet be, feledésbe merülhet, esetleg, mint a *Kéziratok* recepciója mutatja, sajátos önálló műalkotásként, amelynek a szerzője ismeretlen marad, megtalálja az új helyét a kulturális kánonban.

A szláv régiséghamisítások okai között fontos helyet foglal el az a körülmény, hogy a kánonképzők hiányosnak érezték nemzeti kultúrájuk szerkezetét, és ezt a traumát *mindenáron* orvosolni igyekeztek. Ebből pedig az következik, hogy a szláv régiségek hamisítása éppúgy a modern nemzeti kultúrák megképzését szolgálta, mint sok egyéb más legitim tudományos és művészi eszköz, amelyet a 19. század első felében alkalmaztak. Ezek után joggal merül föl a kérdés, jó és szükséges volt-e a szláv régiségek hamisítása? A hamisítás, mint az *igazi* elleni támadás, hagyományosan és általában véve természetesen rossz, ám a régiséghamisítások és a modern nemzeti kánonok vonatkozásában kimutatható bizonyos retrospektív történeti *szükség-szerűség*. Ahhoz ugyanis, hogy egy struktúra létrejöjjön, gyakran van szükség indukcióra, segédeszközre. A közép-európai régiségek hamisításának szükségszerűsége leginkább talán azzal az építészeti hasonlattal világítható meg, hogy egy boltív fölépítéséhez többnyire szükséges egy álboltív, amely az igazi boltozat zárókövének behelyezése után kockázatmentesen eltávolítható. A következőkben négy példán mutatjuk be a hamisítások és régiségek egymást átfedő halmazát, amelyek utat találtak a szláv kultúrákba vagy eleve a szláv kultúrák termékeiként jöttek létre.

1. A jávai méregfa

A hamisítás okait kutatva Radnóti Sándor az egyik leggyakoribb motivációnak az imposztorkodást tartja, amelynek célja a sznob megtevesztése és kinevetése (RADNÓTI 1995: 31–54). Ennek illusztrálására egy olyan esetet hozunk példaként, amely más kultúrában született, ám mivel a romantikus fantázia túlfűtött talajára hullott, szinte egész Európán, így a szláv kultúrákon is végigsöpört. Egy angol *hoax* indította el a lavinát, amikor George Steevens (1736–1800) egy holland hajóorvos bőrébe bújva 1774-

es batáviai úti beszámolót tett közzé N. P. Foersch „Mr. Heydinger” szerzői álnéven (WACHTEL 2011: 109) a *London Magazine* 1783-as decemberi számában (HEYDINGER 1783: 513–517). Ebben adott hírt a halálos leheletű fáról, amely körül minden élőlény elpusztul. A jelenség először az angol költőket és festőket ihlette meg (GUSTAFSON 1960: 101–109): Erasmus Darwint, aki helyet adott neki a *The Loves of plants* című poémájában 1789-ben (3. ének 219–58. sorok), majd William Blake-et, aki *The Poison tree* című versében énekelte meg, amely a *Songs of experience* 1794-es kiadásainak egyik darabja, Byront, aki a *Child Harold* negyedik énekébe emelte be a képet (Canto IV, stanza 126). A hamis híradás utat talált a szláv kultúrákba is. Orosz nyelvterületen először a *Gyetszkoje cstenyije dlja szerdca i razuma* gyerekfolyóirat 1786-os 7., majd a *Muza* 1796-os 3. száma adott róla hírt, amelynek hatására megszületett Puskin *Ancsar, drevo jada* című költeménye 1828-ban (BOGOLJUBOVA 1958: 310–323). Cseh és szlovák viszonylatban pedig a *Prvotiny pěkných umění* című lap számolt be a félelmetes növényről,¹ amely híradás nyomán a méregfa bekerült Ján Kollárnak a *Szlávia leánya* Szláv Poklot bemutató énekébe. A vers keletkezésének ideje az 1824-es és az 1832-es kiadás közé esik, amely időszakban az 1824-es, három énekből álló költői mű (KOLLÁR 1824) két további énekkel bővült. A *Szlávia leánya* legteljesebb, 1852-es kiadásában ez a szonett az 564-es számot viseli, és a vers, valamint a hozzá fűzött magyarázat szerint a jávai méregfa Timur Lenknek és az ázsiai despotáknak a metaforája. A jávai méregfa esetében tehát olyan hamis információval van dolgunk, amelynek elsődleges célpontja az angol olvasóközönség volt, és csupán másodlagos hatásként regisztrálható a hamis tény átvétele a fekete-romantika rettegni vágyásának köszönhetően (PRAZ 1963) a közép- és kelet-európai szláv kultúrákban.

2. A Prillwitzi szláv idolk

Az idegen hamisítás szláv domesztikálásának egy másik formájával szolgál a következő példa, amely a németországi Prillwitz városából származik. E mecklenburgi városban az 1760-as évek-

¹ Prvotiny pěkných umění. A *Cysarske kralowské Wídeňské nowiny pro narod český a slovenský* c. lap (1813–1817) melléklete. Praci Jana Nepom.[uka] Nor.[berta] Hromadky [Jan Nepomuk Norbert Hromádka/Hromátko]. Nakladem Winc. Witizeoslawa Dlauheho. 1813. 29. sz.

ben szláv idOLOkat találtak. Az idOLOknak kitüntetett szerep jutott az újkori kulturális kánonokban, hiszen azokat valamely nép kereszténység előtti őS- vagy koraközépkori történetéhez kötötték, és kultikus tárgyként a romlatlan nemzeti génuszt voltak hivatva megtestesíteni. A németországi pogány szláv törzsek hitvilága, mitológiája nagy csáberővel bírt, történetük a koraközépkori krónikáknak köszönhetően viszonylag jól dokumentálható volt, nyelvük és kultúrájuk pedig, az újkori német tudományosságának hála, meglehetősen földolgozottnak bizonyult (GROSSER 1714; MATTHÄI 1721; KÖRNER 1766). Az elsüllyedt Atlantisz mitikus szláv variánsáról van szó tehát ebben az esetben, amely számos vonatkozásban megjelent a 18–19. századi német (pre)-romantikában.

A *Prillwitz* idOLOK története szorosan összefügg Andreas Gottlieb Masch (1724–1807) evangélikus lelkész és történész tudósi munkásságával, aki leírta és publikálta őket (MASCH 1771). A több mint hatvan bronzszobor fokozatosan került elő egy neubrandenburgi aranyműves családnak a Tollerzensee melletti földterületéről azok után, hogy az első darabokra fölfigyelt a Sponholz-házban látogatást tevő helyi orvos. A teljes kollekciót Andreas Masch szuperintendens vásárolta meg Carl von Mecklenburg herceg megbízásából, aki azt megtette gyűjteménye legjelentősebb ékességének. Masch egész életében kardoskodott az idOLOK eredetisége és szláv volta mellett, amelyek szerinte az obodrita törzs mitikus, elsüllyedt városának, Rhetrának a templomából származtak.

A *Prillwitz* idOLOK gazdag korabeli cseh recepciójából most csak két mozzanatot emelünk ki. Az első Josef Dobrovskýhoz kötődik, aki ebben az esetben nem élt gyanúperrel, és a *Cseh nyelv és irodalom története* c. könyvében hírt adott a szobrocskák-ról (DOBROWSKY 1792: 31). Kollár Dobrovský közlése alapján biztosított helyet a Szláv Mennysország szláv régiségeket bemutató 462. számú szonettjében Maschnak, amely alkalmat kínált a számára, hogy a *Magyarázatokban* átvegye Dobrovskýtól a fenti információkat. Kollár ugyanakkor minden bizonnyal nem Masch könyvéből merített, hiszen akkor bizonyára megemlítette volna azokat a metszeteket is, amelyek a szobrok egy részét ábrázolják a könyvben, és bizonyára nem kerülte volna el a figyelmét, hogy

több bronzfigurán is olvasható a Rhetra felirat (MASCH 1771: 2, 3, 4, 8, 13 figura).

A *Prillwitzi idolk* tehát alapvetően egy koraközépkori, pogány szláv mítosz német közvetítéssel történő újjáéledésének tárgyi bizonyítékainak látszódtak, amelyek a nemzeti ébredés korának évtizedeiben táplálták a pogány szláv kultúra magas anyagi és szellemi fejlettségének mítoszáét. Ráadásul a modernizálódás útjára lépő közép-európai szláv kultúrák a témát „készen” és „ingyen” kapták: éppen arról a kulturális területről érkezett, amelynek az expanziójával szemben leginkább védekezni kényszerültek ezekben az évtizedekben. A *Prillwitzi idolk* mítoszáét azonban ugyanaz a német tudományosság számolt le, amely egy évszázaddal azelőtt megteremtette. Hamisítvány voltukat minden kétséget kizáróan a 19. század közepén bizonyította a mecklenburgi régiségtudós és levéltáros Friedrich Lisch (1801–1883). Ily módon az eset a 18. század egyik legnagyobb régészeti hamisítványaként híresült el (LINNEBACH 2011).

3. A Királyudvari és Zöldhegyi kézirat

A *Királyudvari és Zöldhegyi Kézirat* (KZK) a kulturális vérkeringésbe való bekerülése pillanatától fogva elképesztő indulatokat ébresztett, és a hitelessége körüli küzdelmek a kulturális és nemzeti paradigmák közötti választóvíz szerepét töltötték be a század folyamán. A KZK eredetiségével kapcsolatos vita ismertetésére itt nincs módunk (BERKES 2003: 192–195), figyelmünket csupán a *Kéziratok*nak a cseh kulturális kánonba való beilleszkedésére irányítjuk. E folyamatban fontos szerep jutott Kollárnak is, aki a *Szlávia leánya* 464. szonettjében, amelyet a szláv könyvtár és könyvtárosok bemutatásának szentelt, kitüntetett helyet biztosított a *Királyudvari kézirat*-nak (KOLLÁR 1852: 464). A verssszituáció szerint a mennyország látogatói megérkeznek a szláv könyvtárhoz, amelynek négy különösen értékes darabjának egyike a szóban forgó mű. Kollár a szonetthez fűzött magyarázatban megadja a *Kézirat* megtalálásának dátumát és megtalálójának nevét, azaz Václav Hankáét, valamint modern cseh nyelvre fordítójának nevét (aki szintén Hanka), és közli német (Svoboda) és orosz (Siskov) tolmácsolójának a személyét is (KOLLÁR 1832: 347).

A KZK első darabját Václav Hanka találta meg 1817-ben a *kiályudvari* templom egyik toronyhelyiségében, amely fölfedezés olyan revelációnak számított, hogy a kor magyar irodalomtörténésze, Toldy Ferenc is beszámolt róla a Tudományos Gyűjteményben (TOLDY 1830). Ez a kézirat hat hősi és történelmi éneket tartalmazott többek között a csehek harcáról a lengyelek, a szászok és a tatárok ellen, valamint nyolc epikus és lírai ének is a kézirat részét alkotta. Egy év múlva került elő még furcsább körülmények között a *Zöldhegyi kézirat*, amelyet egy ismeretlen küldött František/Franz Kolovrat grófnak. Ennek a darabnak a keletkezési kora állítólag a 10. század volt, és egy éneket tartalmazott, amelynek főszereplője Libuše volt. A *Zöldhegyi kézirat* anonim küldőjének esetét Kollár a *Szlávia leánya* 539. szonettjében rögzítette, a várokozásokkal ellentétben azonban az anonim küldőre büntetés várt „sunyi” rejtőzködése miatt, amelynek az lett a következménye, hogy fölvetődött a *Kéziratok* hitelességének kérdése. A szonetthez fűzött magyarázat szerint a *Zöldhegyi kézirat* meglellője egyrészt féltette a kéziratot a németektől, másrészt állását németbarát kenyéradó gazdájától (KOLLÁR 1832: 416). Gyávaságával mindenesetre azt a büntetést vonta magára, hogy nyelvével a Szláv Pokol kapujához szögezték, és csak akkor szabadulhat, ha fölfedi kilétét. Erre a későbbiek folyamán derült fény: a névtelen küldő állítólag egy Kovař nevű uradalmi hivatalnok volt, aki a Nepomuk mellett található, Zöldhegy (Zelená hora) nevű kastélyban állt alkalmazásban.

A KZK hitelességével kapcsolatos kételyeit először a már említett Josef Dobrovský fogalmazta meg, ám a fiatalabb romantikus nemzedék szembeszállt a híres régiségtudóssal. Meggyőzően csupán a 19. század utolsó harmadának filológiai kutatásai mutatták ki a KZK hamisítvány voltát, és bár szerzőségüket abszolút pontossággal mindmáig nem sikerült megállapítani, hiszen a hamisító(k) töredelmes bevallása elmaradt, a tudósok többsége úgy véli, hogy Václav Hanka és Josef Linda állnak a KZK keletkezése mögött (DOBIÁŠ 2010).

A KZK esetében tehát belső szláv és cseh kulturális produktumról van szó, amely azt a célt szolgálta, hogy a cseh kultúra hiányos középkori struktúráját megerősítse olyan szövegekkel, amelyek a cseh koraközépkor legfontosabb történelmi eseménye-

ihhez kapcsolódnak (COOPER 2012: 31). A KZK elsősorban a németekkel szemben pozicionálta a cseh kultúrát, amely ily módon föl tudta mutatni az 1200-as évek táján, közép-felnémet nyelven keletkezett *Niebelung-ének* szláv megfelelőjét, sőt a cseh-német régiségi verseny győztesét is (megtalálói a *Zöldhegyi kézirat*-ot két évszázaddal korábbra datálták, mint német párját).

4. Gyerzsavin *Óda Istenhez* című versének japán és kínai fordításai

Az alábbi eset több szempontból is rokonítható az első, a jávai méregfát górcső alá vevő példával. A hamisítás ugyanis mindkét esetben információs síkon zajlik, mégpedig a szláv és az angol-szász kulturális világ közötti kommunikációs csatornában. A hír, hogy Gyerzsavin *Óda Istenhez* című versét a japán és a kínai császár is lefordította majd arany betűkkel selyemre íratta és ki függesztette palotájában, a *Szlávia leányának* 437. szonettjében jelent meg. Az információ eredetileg John Bowring angol nyelvű orosz antológiájából származik (KOLLÁR 1832: 322; BOWRING 1822).

Az angol szerkesztő Gyerzsavin versének angol fordításához fűzött lábjegyzetében Vaszilij Mihajlovics Golovnyinra hivatkozva állítja, hogy a távol-keleti uralkodók a verset ily nagy becsben tartották volna (KOLLÁR 1832: 322). Nagayo japán szlavista ugyanakkor bebizonyította, hogy az információ minden bizonynyal Golovnyin 1811–1813 közötti japán fogságáról írott, 1816-os, szentpétervári kiadású naplójából származik, amely rendkívül népszerű volt a korban, és több nyelvre is lefordították. A japán naplóban a szerző valóban megörökítette az esetet, ám a történet alacsonyabb szinten és név nélküli szereplőkkel esik meg (NAGAYO 1989: 270), így aztán a hitelessége is erősen megkérdőjelezhető. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy Gyerzsavin ódája 19. század eleji japán és kínai fordításának egyelőre nyoma sincs egyik távol-keleti kultúrában sem (NAGAYO 1989: 271).

A régiségek és hamisításaik fönti példatára természetesen bővíthető, és reményeink szerint összeállhat egy olyan, a 18–19. század fordulója körüli évtizedekre jellemző szláv és közép-európai katalógus, amely meghaladja az érdekesség kategóriáját, és szer-

ves részévé válik a korszak kultúrtörténetének. E példaanyag megmutatta, hogy Kollártól, amikor a régiségekkel és hamisításokkal dolgozik, távol állt az imposztorkodás és az anyagi haszonlesés egyaránt, azaz amikor átvette és terjesztette a szláv hamisítványokkal kapcsolatos ismereteket, jóhiszeműen tette azt. Ugyanakkor filológusként foglyává vált a korabeli nemzeti kanonikus és emblematisztruktúráknak, és még mielőtt elkövetkezhetett volna a hamis szláv régiségek lelepleződése, 1852-ben Bécsben elhalálozott.

BIBLIOGRÁFIA

- ALTIERI Charles, 1983: An Idea of a Literary Canon. *Critical Inquiry* 10/37–60.
- BERKES Tamás, 2003: *A cseh eszmetörténet antinómái*, Budapest: Balassi Kiadó.
- BOGOLJUBOVA V. G., 1958: *Escse raz ob isztocsnjyikah „Ancsara”*. <http://feb-web.ru/febbit/pushkin/serial/is2/is2-310-.htm> (Utolsó letöltés: 2019.06.18.)
- BOWRING John, 1822: *Specimens of the Russian Poets With Preliminary Remarks and Biographical Notices. Translated by John Bowring*. F. L. S. Boston: Published by Cummings and Hilliard. https://books.google.hu/books?id=izwVAAA-AYAAJ&printsec=frontcover&dq=Specimens+of+Russian+Poetry+bowring&hl=hu&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (Utolsó letöltés: 2017.11.04.)
- COOPER David L. 2012: Padělky jako literární forma autorství. Rukopisy královédvorský a zelenohorský ze srovnávací perspektívy. *Česká literatura* 60/26–44.
- DOBIÁŠ Dalibor, 2010: *Rukopis královédvorský. Rukopis zelenohorský*. Brno: Host.
- DOBROWSKY Joseph, 1792: *Geschichte der böhmisechen Sprache und Literatur*. Prag: bey Johann Gottfried Salve. <https://books.google.hu/books?id=gFwPAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=Geschichte+der+b%C3%B6hmisechen+Sprache+und+Literatur.+Prag&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwiS4JOopMTbAhXLIJoKHUs0Do0Q6AEIK->

- TAA#v=onepage&q=Geschichte%20der%20b%C3%B6hmisechen%20Sprache%20und%20Literatur.%20Prag&f=false (Utolsó letöltés: 2018. 06.08.)
- EICHHORN Johann Gottfried, 1800: *Allgemeine Bibliothek der biblischen Litteratur* 10, Lipcse: Weidman.
- FOERSCH, N. P., 1783: *Description of the Poison-tree, in the Island of Java*. The London Magazine 1. Enlarged and improved for December, London: R. Baldwin, 512–517. <https://books.google.hu/books?id=vLYDAAAAMAAJ&pg=PA512&dq=upas+tree+Mr+Heydinger&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKewjNy7nbk9fgAhVyKIsKHQvuCeAQ6AEILzAB#v=onepage&q=upas%20tree%20Mr%20Heydinger&f=false> (Utolsó letöltés: 2019 02.25.)
- GORAK Jan, 1991: *The Making of the Modern Canon. Genesis and Crisis of a Literary Idea*. London and Atlantic Highlands, NJ: Athlone.
- GROSSER Samuel, 1714: *Lausitzische Merckwürdigkeiten Darinnen von Beydem Marggraffthümern in fünff unterschiedenen Theilen von den wichtigsten Geschichten*. Leipzig und Budisin: Verlegts David Richter.
- GUSTAFSON Richard F., 1960: The Upas Tree: Pushkin and Erasmus Darwin. *PMLA*, 75, 1, 101–109. <http://www.jstor.org/stable/460432> (Utolsó letöltés: 2019.03.11.)
- HAWRYLUK Vladimir, 2009: *Evangeliaire slave de Reims dit „Texte du Sacre”*, K. h. nélkül: Editions Beaurepaire.
- KOLLÁR Ján, 1824: *Sláwy dcera we třech zpěvch od Jana Kollára. Druhé vydánj w Budjně: w Královské universitické tiskárně*.
- –, 1832: *Wyklad čili Přjmětky a Wyswětliovky ku Sláwy Dceře. S obrazy, s mappau a s Přjdwkem drobnějšjch básnj rozličného obsahu, od Jana Kollára*. W Pešti: tiskem Trattnera a Károliho.
- KÖRNER George M., 1766: *Philologisch-kritische Abhandlung von der Wendischen Sprache und ihrem Nutzen in der Wissenschaften*. Leipzig: gedruckt bey Johann Gabriel Büschel.
- LEGIS Gustav Thormod, 1829: *Die Runen und ihre Denkmäler*. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth.

- LINNEBACH Andrea, 2011: In den „Sümpfen der Hypothesen“ – Wissensvermittlung auf Irrwegen. Die Prillwitzer Idole und die landesarchäologische Forschung in der Aufklärungszeit. GARDT Andreas – SCHNYDER Mireille – WOLF Jürgen (szerk.): *Buchkultur und Wissensvermittlung in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Berlin – Boston: De Gruyter, 293–310.
- MASCH Andreas Gottlieb – WOGÉ Daniel, 1771: *Die gottesdienstlichen Alterthümer der Obotriten aus dem Tempel zu Rhetra am Tollenzer-See. Nach den Originalien auf das genaueste gemahlet, und in Kupferstichen, nebst Hrn. Andreas Gottlieb Maschens, Herzogl. Mecklenb. Strelitzischen Hofpredigers, Consistorial-Raths und Superintendentens Erläuterung derselben, herausgegeben von Daniel Wogen, Herzogl. Mecklenb. Strel. Hofmahler*. Berlin: Gedruckt bey Carl Friedrich Rellstab. https://books.google.hu/books?id=WQtnAAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=Die+gottesdienstlichen+Alterth%C3%BCmer+der+Obotriten+aus+dem+Tempel+zu+Rhetra+am+TollenzerSee.+Nach+den+Originalien&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwjO_bf3jdXYAhVDzx-QKHeECD3YQ6AEIJzAA#v=onepage&q&f=false (Utolsó letöltés: 2018.11.04.)
- MATTHÄI Georg, 1721: *Wendische Grammatica, Welche In deutscher Sprache abgefast, nach dem neu-inventirten Principio und leichtesten Wendischen Schreib-Art und Budissinischen Dialecto mit Fleiß eingerichtet, und nicht allein mit nützlichen Anmerkungen, Schematibus, Paradigmatibus und Exemplis auff's deutlichste erkläret; Sondern auch zu mehrern Nutzen mit einen deutschen und wendischen Register zum Nachschlagen versehen worden*, herausgegeben von Georg Matthaei, Diener am Worte Gottes in Calm. Budissin: Verlegts David Richter.
- PACNEROVÁ Ludmila, 1994-96: Česká varianta charvátské hranaté hlalice. *Slovo* 44–46/ 45–62.
- PRAZ Mario, 1963: *Liebe, Tod und Teufel. Die schwarze Romantik*. München: dtv.
- RADNÓTI Sándor, 1995: *Hamisítás*. Budapest: Magvető.

- SCHLÖTZER August Ludwig, 1802: *Russische Annalen in ihrer slawonischen Grundsprach verglichen übersetzt, und erklärt von August Ludwig Schläzer D. Hofrath, Professor in Göttingen. Erster Theil. Allgemeine Einleitung in die alte Russische Geschichte und in die Nordische Geschichte überhaupt.* Göttingen: bei Heintich Dieterich.
- SZILÁGYI János György, 2005: Legbölcsebb az idő. *Szirénzene.* Budapest: Ozirisz, 145–175.
- TOLDY Ferenc, 1830: Ó-cseh literatúra. *Tudományos Gyűjtemény* 14/117–124.
- VOSS Rolf, 2005: *Die Schein-Heiligen von Prillwitz: Regionalmuseum Neubrandenburg zeigt spektakuläre Fälschungen aus dem 18. Jahrhundert.* https://web.archive.org/web/20071009144313/http://www.museumstag.de/museumstag_magazin05/forschen5.pdf (Utolsó letöltés: 2019.06.19.)
- WACHTEL Michael, 2011: *A Commentary to Pushkin's Lyric Poetry 1826-1836,* Madison: University of Wisconsin Press.

MESENOVELLA A SZÁZADELŐN – IVAN CANKAR ÉS BALÁZS BÉLA¹

LUKÁCS ISTVÁN

Szegény, szerény vándorlegény
Jött idegenből jövevény
Adjatok, adjatok, kenyeret.

Koronát, trónust adjatok
Oh, uralkodni hagyjatok
Segítsetek meg engemet.

Hordanék zsákot szívesen
Söpörnék utcát tisztessen
De nem tudok, de nem lehet...

(Balázs Béla: Koldusének)

Abstract: The article compares the short story-fairy tale *The Silence* of the important Hungarian modernist Béla Balázs and Ivan Cankar's *Kurent*. The comparison makes it evident that at the beginning of the 20th century there were fundamental changes in the narration and structure of genres in the Hungarian and Slovenian literature. In spite of a similar philosophical and ideological concept, one cannot find such clearly defined ideologemes in Balázs's artistic fairytale story as in Cankar's work. The popularity of the short story-fairy tales - especially in Hungarian literature - means that such archaic, prosaic-poethic symbolic constructions have emerged during the Slovenian and Hungarian modernism, which have been permanently integrated into the tissue of literary structures, since they are also present today in the postmodern period.

Keywords: short story-fairy tale, Ivan Cankar, Béla Balázs, Hungarian modernism, Slovenian modernism, archaic narrative constructions

---

1 A dolgozat szlovén nyelvű változata megjelent: Arhaične proznopoeitične simbolistične konstrukcije v času slovenske in madžarske moderne – Ivan Cankar in Béla Balázs. In: Jožica, Čeh Steger; Simona, Pulko; Melita, Zemljak Jontes (szerk.) *Ivan Cankar v medkulturnem prostoru: Ob stoti obletnici Cankarjeve smrti*. Maribor: Univerza v Mariboru, 2018, 117–123.

A Cankar-próza magyarországi recepciójában Pável Ágostonnak legfőképpen abban vannak vitathatatlanul jelentős érdemei, hogy elsőként irányította rá a magyar olvasóközönség figyelmét a szlovén modernizmus meghatározó írójának életművére (VUJICSICS 1998:101– 103). Pável Ágoston fordításai napjainkig egyúttal meg is határozták a Cankar-próza világirodalmi beágyazottságát a magyar recepciós horizonton, ami messze nem azonos azzal az önképpel, amit a szlovén irodalomtörténet-írás nemzeti irodalma legjelentősebb 20. századi alkotójáról vél (BERNIK 1987). Már a kiválasztott művek (*Jernej szolgalegény igazsága, Mihaszna Marko és Mátyás király, Szegénysoron*) egyértelműen utalnak a fordító-közvetítő szociális elköteleződésére, továbbá a magyar-szlovén kulturális közeledés misszióját magára vállaló elhivatottságra. Mindkettő ugyanakkor jól beleilleszthető a harmincas évek magyar újrealizmusának népi irodalmi programjába, amely egyfajta elvárási horizont volt Pável számára is. Mindez jelentős hatással volt a magyarországi szlovén nyelvész és költő fordítói gyakorlatára, amely már-már módszeresen távolodik el a modernista antimimetikus poétikától, s jól felismerhető módon közeledik a neorealista mimetikus gyakorlathoz. Mindennek nyelvi-stiláris jegye a népi elbeszélői diskurzus *forszírozása*, amit már többen is észrevételeztek (BOKOR 1991; GÁLLOS 1998).

Ivan Cankar nevéhez köthető az a modernista prózaforulat, amely többek között meghatározta a szlovén irodalom egész 20. századi fejlődését. Elsőként szakított a „realista locso-gással” (Cankar szavai), s szembesülve a szó válságával (HOFMANNSTHAL 2002) új, modernista prózapoétikát és látásmódot hirdetett. Ennek lényegét nevezetes *Bela krizantema* (Fehér krizantém) című terjedelmes esszéjében fejtette ki, leszámolva egyúttal az őt szakadatlanul bíráló hazai kritikusokkal:

A szem egyszerre túl sokat és túl keveset lát. A részletek megfojtják a teljességet, a túl sok és eltérő benyomás közül a szem egyetlen egyet sem őriz meg, a hangok tarka sokaságában elsüllyed a vezérszólam. Hunyd le a szemed, hogy eltűnjék minden, ami fölösleges, hogy megmutatkozzék az igazi arc annak legfontosabb, legszükségesebb vonásaival, azokkal tudniillik, amelyek feltárlják a lelket. Minden egyéb járulék felesleges, ennek következtében nem művészi.

Semmiel se törődj és egy cseppet se kételkedj, hogyha a recenzens homályosságról és ködösségről beszél... A művészetet tiszta szívvel élvező ember (kiemelés L. I.) majd művészként ismer rád, és örülni fog neked (CANKAR 269).

Hofmannsthal Chandos-levelének számos gondolata rendre felbukkan a bécsi modernisták szerzőinél is, akiket Cankar is lelkesen olvasott (PIRJEVEC 1964). A szó válságára adott hofmannsthal és cankari válaszok nagyon közel állók: míg Hofmannsthalnál a világ megértésének egyetlen módja „a szívvel való gondolkodás”, addig Cankarnál az olvasó, a művészetet élvező ember számára a modern művészet megértésének kizárólagos útja. Így tehát végsősoron a világ és a művészet szív által történő megértésének azonos módjáról van szó.

Dolgozatomban arra vállalkozom, hogy a Pável Ágoston által fordított Cankar-művek révén a magyar recepciós térben „eltérített” jeles szlovén író igazi, modernista arcélét villantsam fel. Hiszen Ivan Cankar a magyarok számára nem csupán szociális, nemzeti és Mátyás-témái miatt lehet érdekes, hanem látszólag atipikus, modernista témái és rendkívüli, artisztikus prózastílusa miatt is. A magyar irodalmi életben a modernizmus korában nincsen Cankarhoz hasonló alkotó, ellenben vannak olyanok, akik bizonyos szépirodalmi műveikben közel állnak hozzá. Ezek egyike a kor népszerű, sokoldalú szerzője Balázs Béla (1884–1949) költő, író, kritikus, színész, rendező – a 20. századi magyar filmelmélet és filmesztétika legjelentősebb teoretikusa. A Cankar-kortárs Balázs Béla a nyugatosok nagy modernista nemzedékének fontos szereplője, aki bizarr mesenovelláival és misztériumjátékaival írta be nevét a magyar irodalomba. Ez utóbbiak alapján Bartók Béla operát és táncjátékot is komponált (*A kékszakállú herceg vára, A fából faragott királyfi*).

Balázs Béla 1908-ban Ivan Cankar *Kurent* (1909) című elbeszéléséhez hasonló mesenovellát írt *A Csend* címmel. A magyar író mesenovellájában az a Csend tündér él a magashegyi havas völgy kellős közepén, aki majd a történet végéig elkíséri a főhőst, Pétert. Csend tündér időnként felkeresi az embereket, így egy alkalommal bepillant egy nádfedeles szerény kunyhó ablakán, amelyben a sápadt Péter és beteges anyja élnek: „Olyan nyakigláb, sovány, ügyetlen mozgású legény volt; olyan haloványképű,

akinek összeszorul az ajka, és barna, nagy szeme szüntelenül forog, mintha tartana valamitől.” A haldokló anya elbúcsúzik fiától és megajándékozza egy gyűrűvel, amelyet az anyai intelem szerint csak annak ajándékozhat, akit a világon a legjobban szeret. Hogyha pedig a megajándékozott személy nem az igazi, rögvest meghal. Péter a gyűrűt anyja ujjára húzza, aki erre azonnal meghal. Anyja halála után Péter világgá indul, és útközben egy vidám harmonikással, Pállal találkozik. A két csavargó és barát ezután együtt vándorol, útközben számos helyen, otthonokban és kocsmákban szórakoztatják az embereket, így tartva fenn magukat. Egy alkalommal egy hatalmas erdőhöz érnek, amikor szokatlan zenét hallanak, ezer ezüst harang kongását. A mellettük elhaladó öregembertől megtudják, hogy ez a furcsa természetű Muharos zenéje, aki a hegy tetején, az erdő közepén él. Miután megtalálják, ő meg is mutatja zeneszerszámát, valójában a barlang függő cseppköveit, amelyeket ütleget. Pál erre eldobja a harmonikáját, mert úgy akar játszani, mint Muharos. Péter Pál ujjára húzza a gyűrűt, aki erre azonnal meghal. Péter újra úton van, s egy nagy városba érve munkába áll egy gyárban, ahol beleszeret a fekete hajú Ilonába, ám megjelenik Csend tündér, aki elválasztja szerelmétől. Ilonát ugyanaz a sors sújtja, mint Péter anyját és Pált. Péter ismét a természetbe menekül, és útközben újra fölkeresi mindazokat a tájakat, ahol egyszer már járt, itt mindazokkal az emberekkel találkozik, akikkel már korábban is találkozott: az anyjával, Pállal és a fekete hajú Ilonával. Az út végén Csend tündér várja, akinek végül odaajándékozza az édesanyjától kapott gyűrűt. Ezzel beteljesedik szerelmük.

Balázs Béla 1908-ban jelentette meg alapvető jelentőségű esztétikai művét, a *Halálesztétikát*. A kor tipikus szellemtörténeti, nem rendszeres aforisztikus esztétikájáról van szó, amelynek alaptétele, hogy a művészet a metafizikus ösztön kifejeződése, így transzcendens természetű, valójában az élet transzcendenciájának része. Más szóval, a művészet az élet öntudata. A látszólagos paradoxon pedig, miként Balázs állítja, hogy a művész minden műve csak a halál ábrázolása által nyer értelmet, más szóval, halál nélkül nincs tökéletes műalkotás. A leginkább transzcendens művészet a zene, állítja Balázs Schopenhauerre hivatkozva,

mivel a legközvetlenebb módon fejezi ki a szubsztanciát. Minden nagy művészet vagy nyíltan, vagy pedig titkon panteisztikus. Fontos megemlíteni, hogy Balázs a *Halálesztétikában* külön fejezetben is foglalkozik a mesével. A mese paradoxona abban áll, hogy a nem létező világot létezőként ábrázolja. Balázs szerint a mese a legimmanensebb mű, időnként úgy tűnik, mintha a „művészet koronája” volna.

A *Csend* című mesenovella mintha csak a *Halálesztétikában* megfogalmazott alapvető esztétikai tézisek igazolására íródott volna, hiszen az összes fent felsorolt aforisztikus posztulátum erre a mesenovellára is érvényes: a metafizikus és a reális keveredése, egymásba fonódása, a halál mint a narratívát végigkísérő téma és motívum, a fontos szereplők domináns zenei orientációja (Péter, Pál, Muharos), továbbá a természeti képek dominanciája, a természet harmóniájának és szépségének szembeállítása az emberi civilizációval, ami a panteizmus kifejeződésekként is értelmezhető (SÓFI 2017).

Közismert tény, hogy Cankar *Kurent* című „régésrégi meséje” (Cankar saját műfaji megjelölése) igazi fordulópontot jelentett írói pályáján. E fordulat valójában a *Potepuh Marko in kralj Matjaž* (Mihaszna Marko és Mátyás király, 1905) című terjedelmes elbeszéléssel vette kezdetét, amelyben Cankar szépírói praxisában dekonstruálta „az esztétikai idegenség és a népi autentikusság közötti oppozíciót” (JUVAN 1989: 485), hisz tudatosan nyúlt vissza Janez Trdinához (1830–1905), rajta keresztül a szlovén néphagyományhoz, mivel ebben az időben nemzetietlenséggel, dekadenciával és a szlovén nemzeti értékek elárulásával vádolták (LUKÁCS 1994). A *Sam!* (Egyedül!) című tárcája és a *Bela krizantema* (Fehér krizantém) című polemikus szövege nem véletlenül keletkezett közvetlenül a *Kurent* után. A *Mihaszna Marko és Mátyás király* és a *Kurent* főszereplője igazi népi hős, „nomád”, művész-zenész (Marko, Kurent), aki transzformációs vándorútján a szlovén nép és nemzet tragikus sorsával szembesül. A *Kurent* című terjedelmes elbeszélést értelmezhetjük egyfelől a már korábban elindult cankari prózafejlődés újabb fontos állomásaként, másfelől azonban, mint az új prózapoétikai szimbolista esztétika igazi kulminációjaként. Mindenesetre egyet kell

értenünk Cankar egyik kitűnő monográfusának, France Berniknek a *Kurent* genézisével kapcsolatos megállapításával, mely szerint „annak előzményei vagy csírái már ott vannak néhány korábbi műben (BERNIK 1987: 166; 2006: 311). Bernik a *Mihaszna Márkó és Mátyás király*-on kívül a *Budalo Martinec* (Bolond Martinec) című karcolatot, a *Hlapec Jernej in njegova pravica* (Jernej szolgalegény igazsága) című terjedelmes elbeszélést, a *Gospod Vavra* (Vavra úr) című karcolatot és a *Jure* című novellát említi.

Cankar *Kurent*-jének fikciója a szlovénség kollektív tudatának mélyéből fakad, s tulajdonképpen erre a tudatra is hivatkozik (REMIC-JAGER 1979: 91). Erről árulkodik már az első mondat is: „Hisz tudjátok mind, hogy miként vette kezdetét ez a történet...” Az író tehát közismert dolgokat beszél el, hasonlóképpen van Balázs Bélánál is, akinél a népmesék sztereotipikus kezdetének (egyszer volt, hol nem volt) parafrázisát olvashatjuk.: „hol van, hol nincs...” Sem Cankar, sem pedig Balázs esetében nem pusztán spontán elhatározásról van szó. Mindkét író tökéletesen tisztában van az archaikus, irodalom előtti materiális poétika jelentőségével, hiszen mindkét mese e poétika mentén bontakozik ki mindvégig, az első mondatától az utolsóig, az összes ismert és szükséges fabuláció, nyelvi-stiláris, prózapoétikai és narratológiai rekvizitum és oppozíció bevonásával, úgy mint: ciklikusság-állandóság, időtlenség-pillanatnyiség, élet-halál, fiatalság-öregség, kollokvialitás-artistikusság, a tiszta szerelem ideája, hármasság... stb.

Balázs artistikus nomádjai, a csavargó Péter és a harmonikás Pál Cankar *Kurent*-jéhez hasonlóan a civilizáció (város-falu) és a természet között mozognak, valójában menekülnek a meghitt falusi, majd pedig a városi környezetből a természetbe, a hegyekbe és az erdőkbe. A szerzők a szegényes falusi szülőháztól az urbánus polgári proletárkörnyezetig történő szimbolikus mozgásukon keresztül ábrázolják a nyugtalan művész sorsát, akit folyamatosan fogva tart a misztikus természet.

A két szöveg között szembeötlők az ismétlődő szimbolikus helyszínek és azok virtualizációja, de a történelmi idő is hasonló módon jelenítődik meg, amely ráadásul folyamatosan felcserélődik a nehezen értelmezhető mitológiai idő megélésével. Mind-

két mesében tökéletesen azonos kronotoposzokat találunk.² Az elbeszélői diskurzusban egymást váltják a szabályos és a szabálytalan ritmusok, a váratlan események a várt eseményekkel cserélődnek fel, gyakoriak a paralelizmusok, továbbá a múlt és a jelen eseményei ciklikus és nem ciklikus sorrendben, rapszodikus kauzalitásban vagy egyidőben követik egymást. Az eseményeknek ez a fajta prezentálása a mitológiai és a mitikus univerzális dominanciájával függ össze.

A két szerző szövege motivikus, diszkurzív, filozófiai és világnézeti koncepció szempontjából nagyon rokon, ennek ellenére Balázs Béla művészi meséjében nem találunk olyan világosan megjelenített ideológémákat, mint Cankarnál. Cankar *Kurent*-jében minden a társadalmi, politikai, szociális és nemzeti eszme alá rendelődik. Mindezek hordozója pedig maga a főhős, Kurent, a művész, a valóságos nietzschei próféta. Balázs Béla *A Csend*-je kizárólag artisztikus mesei konstrukció, mindenféle egyéb ambíció nélkül. Cankar *Kurent*-je szépírói fejlődésének csúcsát jelenti. Nyelvezete rendkívül zenei, erősen lírai tónusú, tele inverzióval, szabad ritmussal, metaforákban, megszemélyesítésekben, paralelizmusokban gazdag, ellenben Balázs Béla *A Csend*-je jóval szerényebb, szikárabb nyelvezetű, erősen az események logikus és világos rendezésére és prezentálására koncentrál.

A 19. század vége és a 20. század eleje rendkívül fontos korszak a közép-európai térség irodalmainak fejlődéstörténetében. A kis nemzetek és népek modernista irodalmi közel azonos módon bontakoztak ki, elsősorban a francia és a bécsi modernizmus mintáit követve. A korabeli modern eszmék, stílári megoldások, nyelvi és tematikai innovációk adaptálása nem volt automatikus. A modernizmus reprezentánsai térségünk minden egyes irodalmában, így a szlovénban és a magyarban is, olykor-olykor vagy egyéni megoldásokkal élnek, vagy pedig a több száz éves nemzeti irodalmi hagyományra támaszkodva értelmezik újra a közismert műfajokat, témákat és akár konkrét szövegeket.

---

2 Figyelemre méltó, hogy néhány kortárs szerző kisprózaí szövegében hasonló megoldásokkal találkozunk, ami azt jelenti, hogy a közép-európai modernizmusok prózahagyománya és a kortárs rövidpróza között szoros kapcsolat van. Ld. Thomka Beáta tanulmányát Tolnai Ottó rövidprózájáról (THOMKA 2008).

A magyar irodalomtudomány az utóbbi évtizedekben ki-
tüntetett figyelemben részesíti a mesét, a meseszerűséget és
a modernista mese kultuszát (FÖLDES 2000; TARJÁNYI 2008;
BORDÁS 2013). Egyes szerzők úgy vélik, hogy a mese iránti
érdeklődés a kor szecessziós irányultságából fakad, mások pe-
dig arról értekeznek, hogy ez az érdeklődés inkább az általános
poetológiai válságban gyökerezik, így tehát a mese mint műfaj
az e válságból is kivezető utat jelentené (TARJÁNYI 2008: 470).
Természetesen fontos volna megtalálni a helyes választ azokra
a kérdésekre, amelyek a művészi mese genezisére vonatkoznak,
ám sokkal érdekesebb az a tény, hogy a modernizmus óta ezek
az archaikus prózapoétikai konstrukciók a 20. század műfaji
rendszerének fontos részévé váltak, s még a posztmodern szer-
zői számára is megkerülhetetlenek.

BIBLIOGRAFIA

- BERNIK France, 1987: *Ivan Cankar*. Ljubljana: Državna založ-
ba Slovenije.
- –, 2006: *Ivan Cankar*. Maribor: Litera.
- BOKOR József, 1991: Pável Ágoston egyik Cankar-fordításának
néhány nyelvi jellemzője a lexikai transzformációk tükré-
ben. *Corvin Mátyás-konferencia*. Maribor. 134–138.
- BORDÁS Sándor, 2013: *Könyörtelen éden. Mesei visszfények, me-
taforikus útvesztők Csáth Géza és Szini Gyula prózájában*.
Veszprém: Művészetek Háza, Baja: Eötvös József Főisko-
lai Kiadó.
- CANKAR Ivan, 1975: *Bela krizantema. Zbrano delo XXIV*.
Ljubljana: Državna založba Slovenije, 249–293.
- FÖLDES Györgyi, 2000: A mese metafizikája és a magyar avant-
gárd. *Irodalomtörténet*. 4. 517–536.
- GÁLLOS Orsolya, 1998: *Hlapec Jernej v madžarskem prevodu
Avgusta Pavla. Ujemanja in razhajanja. Študije o slovens-
ko-madžarskih literarnih stikih*. Budimpešta: Košičev sklad.
269–271.

- HOFMANNSTHAL von Hugo, 2002: Egy levél. Szerk. Orosz Magdolna – Kerekes Amália – Teller Katalin. „...S fonaluktól messze szavak peregnek-hullanak...” *Nyelv, nyelviség, nyelvi problémák a századforduló osztrák és magyar kultúrájában és irodalmában*. Budapest: ELTE BTK Germanisztikai Intézet, 257–263.
- JUVAN Marko, 1989: Med identifikacija in negacija. Pripovedkovni intertekst v Cankarjevi povesti *Potepuh Marko in kralj Matjaž*. *Slavistična revija* 37/4. 471–487.
- LUKÁCS István, 1994: Ein Wanderbuch. Ivan Cankar: Kurent. *Nemzetközi Szlavisztikai Napok V*. Szobathely: Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola. 115–118.
- REMIC-JAGER Vera, 1979: Cankar in njegov Kurent. *Ivan Cankar: Kurent*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 90–114.
- PIRJEVEC Dušan, 1964: *Ivan Cankar in evropska literatura*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- SÓFI Boglárka, 2017: Csend. Most a halálesztétika szól hozzátok... Balázs Béla A csend című meséje mint a Halálesztétika kiteljesítésének kísérlete. *Ex Symposion*.
- TARJÁNYI Eszter, 2008: A mesenovella poétikai szerepe a századforduló irodalmában. *Literatura* 34/4. 469–484.
- THOMKA Beáta, 2008: Aprózás, kispróza, kézművesség. *Jelenkor*.
- VUJICSICS Sztoján, 1998: A Nyugat és a szlovén irodalom. *Hasonlóságok és különbségek*. Budapest: Kossics Alapítvány, 101–103.

A FELSŐSZÖLNÖKI NYELVJÁRÁS SZÓKINCSE

LUKÁCSNÉ BAJZEK MÁRIA

Abstract: This study introduces the past and present of the Slovenian dialect research and mentions historical, social, religious and geographical reasons of dialectal diversity and characteristic grammar elements of the dialect in Felsőszölnök. Most of the lexical items of the Slovenian dialect in the Rábavidék can be traced back to old Slavic words and was adapted to the system of the local language. This language has preserved archaic Slovenian words which are not used in the central Slovenian literary language because of the German language influences. We can find old Hungarian and German loanwords in the dialect of Felsőszölnök. The development of the dialect stopped in the middle of the 20th century. Since then, Hungarian language influences have become stronger. The dialect has fallen into the background and the process of language exchange has been realized in circles of younger generations.

Keywords: Rábavidék, Felsőszölnök, dialect research, borrowing of words, Hungarian and German loanwords, language exchange

1. A szlovén nyelvjáráskutatás rövid áttekintése

A szlovén nyelvjárásokat a Harkovi Egyetem megbízásából az orosz I. I. Szreznyevszkij kezdte el tudományosan kutatni a 19. században. 1841-ben meglátogatta a szlovén tartományokat, őszre pedig már megjelentette a szlovén nyelvjárások első tudományos leírását. A legtöbb figyelmet a reziai és a velencei szlovén nyelvjárásoknak szentelte. Később Szreznyevszkij ugyanezzel a feladattal bízta meg Jan Baudouin de Courtenay-t, aki megtanult szlovénul, sőt elsajátította a reziai nyelvjárást is, de a délszláv és az újlatin nyelvek közötti interferenciákkal is foglalkozott. Könyvet adott ki a reziai nyelvjárási szövegekből, majd megjelentette az olaszországi Ter folyó mentén beszélt szlovén nyelvjárások szöveggyűjteményét. Legfontosabb tanulmánya *Opyt fonetiki rez'janskih govorov* (A reziai helyi nyelvjárások fonetikai leírásának kísérlete, 1875). Később Fran Miklošič német nyelvű összehasonlító nyelvtant írt, amelyben kitért a szlovén nyelvjárások főbb jellemzőire is.

A muravidéki nyelvjárással elsőként Pável Ágoston foglalkozott, aki részletesen feldolgozta szülőfaluja, Vashidegkút (Can-

kova) hangtanát, amely *A vashidegkuti szlovén nyelvjárás hangtana* címmel 1909-ben Budapesten jelent meg. A magyarországi szlavisták közül figyelemre méltó Asbóth Oszkár *A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban* (Budapest, 1908) című dolgozata.

A Ljubljana-i Egyetem megalapítása (1919) után a szlovén dialektológia önálló tantárgy lett az egyetemen. Első tanára Fran Ramovš volt, aki ebben a témában számos művet adott ki. Alaposan feldolgozta a szlovén nyelvjárások hangtanát, alaktanát és prozódiaját. Főbb művei: *Historična gramatika slovenskega jezika* (A szlovén nyelv történeti nyelvtana, 1935), *Kratka zgodovina slovenskega jezika – vokalizem* (A szlovén nyelv rövid története – a magánhangzórendszer, 1936), *Morfologija slovenskega jezika* (A szlovén nyelv morfológiája, 1952), *Dialektološka karta* (Nyelvjárási térkép, 1931).

A. V. Iszacsenko a karintiai nyelvjárásokkal foglalkozott, legjelentősebb monográfiája a *Narečje vasi Sele na Rožu* (A roži Sele falu nyelvjárása, 1939). A nyelvjárás kutatásban a strukturális szinkrón kutatási módszert alkalmazta. Ramovš mellett a legjelentősebb szlovén nyelvjárás kutató Tine Logar volt, aki több mint 200 szlovén kutatópont anyagát dolgozta fel. Legfontosabb művei: *Slovenska narečja* (Szlovén nyelvjárások, 1975), *Karta slovenskih narečij* (Szlovén nyelvjárási térkép, 1983).

Ma a szlovén nyelvjárás kutatás központja a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia Fran Ramovš Szlovén Nyelv-tudományi Intézetében van. Az intézet gondozza többek között az általános nyelvészeti atlaszt (OLA), az európai nyelvészeti atlaszt (ALE) és a szlovén nyelvjárási atlaszt (SLA).

2. A szlovén nyelvjárások kialakulása

A szlovén nyelv a délszláv nyelvek közül a legtagoltabb. Az évszázadok során a történelmi, földrajzi, társadalmi körülmények hatására olyan nyelvjárási sokszínűség alakult ki, amely magában hordozza a szlovén nyelv fejlődésének legfontosabb sajátosságait, és ma is jellemzi Szlovéniát, valamint a szlovének által lakott határon túli területeket is. Erre a sokszínűsége a rokon és a nem rokon népekkel való érintkezés és együttélés is hatással volt. A nyelvjárások a nyelvi fejlődés következményei, tanulmá-

nyozásukkal képet kapunk a nyelv új elemeinek terjedési irányáról és módjáról. Ez a sokszínűség gyakorta kommunikációs nehézségeket okozott, legfőképpen a szlovén nyelvterület két végén, a nyugati és a keleti területeken élő szlovének között. A Rezia (ma Olaszország) és a Rába folyó mentén élő szlovének nyelvjárásában oly nagyok a különbségek, hogy meg sem értik egymást.

A nyelvjárási tagolódás szempontjából a legfontosabb külső tényezők egyike a szlovének két irányból és két hullámban történő letelepedése. A szlovének egyik ága 550 után északról, a Kárpátokon keresztül érkezett, a másik ága pedig 568 után délnyugatról a Száva és Dráva völgyében felfelé haladva. Valószínűleg ebben a kettősségben rejlik a szlovén nyelv legrégebbi nyelvjárási tagolódása. Az Alpok mentén letelepedett szlovén törzsek egészen a 8. századig az ősszláv nyelv változatát beszélték, majd attól egyre inkább eltávolodtak (TOPORIŠIČ 1965: 43), és kialakult a pannon és az alpesi szláv nyelv. A pannon szláv nyelv a magyarok 9. századi bejövetelével kihalt (BEZLAJ 1967: 103). A 12-13. században az alpesi szlovén nyelv két nyelvjárásra oszlott, a délkeletire és az északnyugatra, a *ě* és az *ō* diftongizálódott, délkeleten *ej/ou*-vá (*sne:ig, mo:ust*) fejlődött, északnyugaton pedig *ie/uo*-vá (*sni:eg, mu:ost*) (LOGAR 1996: 3). A nazálisok korai denazalizációja ugyancsak hozzájárult a nyelv erőteljes tagolódásához: *leča* → *léča*, *řoka* → *róka*.

Szlovénia domborzati viszonyai – a magas hegyek, Alpok, folyók, sűrű erdők, mocsarak – nagymértékben befolyásolták a nyelvi változások terjedésének irányát és mértékét. A nazálisok denazalizációja, amely délről indult a mai szerb és horvát területekről, Pohorje és az Alpok vonulatánál megakadt, és csak később jutott el a magas hegyeken túli területekre. A változások terjedésére kihatottak a politikai, közigazgatási és egyházmegyei határok, valamint a nyelvjárásrégiók és nyelvjárás csoportok is. A nyelv fejlődését más népek, főleg a németek és a magyarok letelepedése is befolyásolta.

A nyelvjárási tagolódásra a nem szláv nyelvekkel ill. nyelvjárásokkal (német, friüli, olasz, magyar) való szomszédság is hatással volt, különösen a hangtanra, a szóképzetre és mondat-

szerkezetre, de a szavak hangsúlyára és a mondatintonációra is. A nyelvjárások fejlődésére továbbá hatást gyakorolt a peremvidéki nyelvjárások lassúbb és a központi nyelvjárások gyorsabb fejlődése. A fejlődésben nyomot hagytak a török hódítások is, amelyek miatt a lakosság délről észak felé vándorolt, a helyükre pedig szerb és horvát területekről érkeztek menekültek. Így keletkeztek a vegyes szlovén, szerb és horvát nyelvi elemek.

A tagolódásra és a nyelv későbbi fejlődésére hatással volt az is, hogy a szlovén területek milyen egyházi fennhatóság alá kerültek. Meghatározó volt az a tény, hogy a Drávától északra fekvő területek a salzburgi püspökséghez, a délre fekvők pedig az aquileai püspökséghez tartoztak. Muravidéket az 1094 táján alapított zágrábi püspökséghez csatolták, majd később, 1176-ban a terület jelentős részét a győri egyházmegyéhez. Ez az állapot egészen 1777-ig fennállt, amikor is Muravidéket teljes egészében a szombathelyi püspökség alá rendelték (JESENŠEK 2005: 30).

A nyelvjárások kialakulását belső nyelvi tényezők is befolyásolták. A mai szlovén nyelvjárások leginkább éppen a magánhangzó-kvantitásban különböznek egymástól. Vannak nyelvjárások, amelyekben pl. csak három hangsúlyos hosszú magánhangzó van, de vannak olyanok is, amelyeknél számuk meghaladja a tizenötöt (pl. karintiai helyi nyelvjárások). A két nazális csak a karintiai podjunai nyelvjáráscsoportban őrződött meg. A hosszú magánhangzók rendszere a nyelvjárások többségében egyes- és kettőshangzókból áll. Teljes egyeshangzós rendszer jellemző a felső-krajnai nyelvjárási régióra, de másodlagos, a kettőshangzók monoftongizációjával keletkezett egyeshangzókat találunk más nyelvjáráscsoportokban is. Az olaszországi reziiai szlovén nyelvjárás pedig egyedülálló módon a felsorolt hosszú magánhangzókön kívül úgynevezett *sötét/elfojtott magánhangzókat* is ismer.

A szlovén nyelvjárásokban a rövid magánhangzók lehetnek hangsúlyosak és hangsúlytalanok. Az *á*-zás (*ženo* → *žena*, *otrok* → *atrak*), *u*-zás (*bogat* → *bugat*), *i*-zés (*sedála* → *sedíla*), magánhangzó harmónia és egyes magánhangzók teljes elnémulása is olyan tendencia volt, amely a szlovén nyelvet számos nyelvjáráscsoportra és helyi nyelvjárásra osztotta. A nyelvi differenciálódásra kiha-

tott a hangsúlyváltozás is. A nyelvterület nagyobb részén érvényesült a hangsúly eltolódása a szóvégi rövid nyílt szótagról a hangsúly előtti *e/o*-ra (*sestra* → *séstra*, *kosà* → *kósa*), kisebb területen pedig a hangsúly eltolódása a hangsúly előtti félhangzóra (*màglà* → *mə̀glà*). Egyes szlovén nyelvjárások (egyes tengermentéi, karintiai és alsó-krajnai) ismerik a zenei hangsúlyt, a többi régióban (pl. a Muravidéken is) pedig a dinamikus hangsúlyt.

A szlovén nyelvjárási sokszínűség az összláv mássalhangzó-fejlődés eredménye is. A Kranj-Ljubljana vonaltól nyugatra fekvő nyelvjárásokban a *g* zárhang gutturális *ɣ* réshanggá vált, a nyugati (olaszországi szlovén) nyelvjárásokban pedig zöngés vagy zöngétlen *h* hanggá, ritkán pedig teljesen elnémult (*gora* → *yora* → *hora* → *ora*). Nagy változásokon ment át a *t'*, *n'*, *l'* is. A *t'/ć* csak néhány nyugati szlovén nyelvjárásban őrződött meg, máshol *č*-vé alakult át (*svěča*). Az *n'* a nyelvjárások többségében fennmaradt (*njiva*), egyes (pl. felső-krajnai) nyelvjárásokban azonban depalatizálódott vagy pedig *jn*-é vagy *j*-vé változott (*kon'a* → *kona* → *koja* → *koja* → *kojna*). A palatális *l'* csak kisebb területen maradt meg, *l*-é vagy *jl*-, *j*-vé változott. A *k*, *g*, *h* a palatális magánhangzók előtt a szlovén területek jelentős részén *č*, *j*, *š*-vé változtak (*róče*, *nóje*, *orěši*), míg Notranjska területén megmaradtak az archaikus *t'/ć* és *h/š* mássalhangzók is (LOGAR 1996: 7–8).

Hasonló tarka képet mutat a veláris *t* fejlődése. Számos nyelvjárásban a veláris magánhangzók előtt az *t* megőrződött, vagy pedig *u/w/v*-vé alakult (*topáta* → *wopáta* → *vopáta* → *lopata*). A *u* félmagánhangzó fejlődése sem egységes, egyes nyelvjárások megőrizték (*piu*), másokban *w/v*-vé fejlődött (*woda*, *vem*). A szó végén az *m* a szlovén nyelvterület legnyugatibb és legkeletibb részein *n*-né alakult (*vidim* → *vidin*, *delam* → *delan*). A muravidéki nyelvjárásban a *h* *j*-vé változott vagy elnémult, a *j* pedig a magánhangzó előtt *d'/dž*-vé változott (LOGAR 1996: 337–340).

3. Nyelvjárási régiók, nyelvjárás csoportok, helyi nyelvjárások és nyelvjárásvariánsok

A szlovén nyelvjárásokat nyelvjárási régiókra, nyelvjárás csoportokra, helyi nyelvjárásokra és nyelvjárás-variánsokra oszthatjuk. Nyelvjárási alapegységnek a helyi nyelvjárás tekintendő, amely néhány szomszédos település nyelve. A helyi nyelvjárás jelen van a kollektív tudatban, és a beszélők e norma tudatában be-

szélik. A helyi nyelvjárásoknak lehetnek variánsaik, amelyeket pl. magánhangzórendszerük különböztet meg egymástól. Egy adott terület helyi nyelvjárásai nyelvjárás csoportot alkotnak. A csoportot alkotó helyi nyelvjárások közötti leglényegesebb különbség abban áll, hogy a beszélőknek nincs kollektív normatudatuk. A legnagyobb nyelvjárási alakulat a nyelvjárási régió. Ez magában foglalja azokat a nyelvjárás csoportokat, amelyeket nem nagyszámú közös nyelvjárási jelenség köt össze (KISS 2001: 74–76).

Fran Ramovš *Dialekti* (1935) című könyvében a szlovén nyelvjárásokat hét nyelvjárási régióra (*karintiai, tengermelléki, irtásvidéki, felső-krajnai, alsó-krajnai, stájer, pannon*) osztotta fel, amelyek több mint ötven nyelvjárás csoportra és nagyszámú helyi nyelvjárásra tagolódnak. Ez a nyelvi sokszínűség ezeréves fejlődés, számos külső és belső nyelvi tényező eredménye.

3.1. A pannon nyelvjárásrégió

A felsőszölnöki nyelvjárásvariáns a pannon nyelvjárási régióba tartozik, amelyet négy nyelvjárás csoport alkot: a muravidéki, prlekijai, halozei és a Slovenske gorice-i. A pannon nyelvjárási régióba tartozó nyelvjárások a 14. századtól az észak-stájer nyelvjárásokkal párhuzamosan fejlődtek. Ismerik az $\tilde{e} > e$ és $\tilde{o} > o$; u diftongusokat, a félhangzó $\partial > e$ változott. A pannon nyelvjárásrégióban minden u a képzés helye szerint előretolódott és $ü$ -vé fejlődött ($vnuk > vnük$, $južina > güžina$), az u helyét a vokális l -ből keletkezett tiszta u foglalta el ($golčati > gounčati > gučati$). A muravidéki nyelvjárásokra a labializált hosszú a és a nem labializált rövid a oppozíciója jellemző: ha a hosszú a labializált, akkor a rövid a tiszta nem labializált (dva ; $mâte$), ha a hosszú a nem labializált, akkor a rövid a labializált ($ma:ti$, $brât$). Az lj mindenhol kemény l -é vált ($ključ > k'lüč$), az nj csak a muravidéki nyelvjárásokban őrződött meg ($njiva$), mindenhol máshol lágy n , j vagy jn lett ($kon'a/kona/koja/koja/kojna$). A szóvégi m -et az n váltja fel ($se'din$), a h réshang a muravidéki nyelvjárásokban a szó elején kiesik ('i:ža), a szó végén pedig j -vé alakul (v 'i:žaj), a szó eleji j dj -vé ('djajce) vagy g -vé ('gé:tra) alakul át, csak Muravidék déli részén ejtenek tiszta j -t, továbbá jellemző a $dj > tj > k$ ($vlast$ 'je-vlas'kē;) hangváltozás is.

3.1.2. A muravidéki nyelvjáráscsoport

Ez a nyelvjáráscsoport sem egységes, három helyi nyelvjárásra osztható: 1. goričkói (dombvidéki) (Goričko területén, Cankovától északra, Muravidék dombvidékén és a Rábavidéken beszélnek), központi vagy ravenskói (síkvidéki) (Cankova, Mura-szombat környékén beszélnek), déli vagy dolinskói (A Mura és a Lendva folyó mentén beszélnek Črenšovci, Beltinci). A rábavidéki szlovének a dombvidéki helyi nyelvjárást beszélnek, amelynek két variánsát különböztetjük meg: a *felsőszölnökit* és az *apátistvánfalvit*. A felsőszölnöki variánst Felsőszölnökön, Alsószölnökön és Ritkaházán beszélnek, az apátistvánfalvit pedig Apátistvánfalván és a szomszédos falvakban, valamint Szakonyfaluban és Rábatótfaluban. A nyelvjáráskutatók a variánsok kialakulását a területek különböző egyházközségekhez és a korábbi évszázadokban a különböző földesurakhoz való tartozással magyarázzák (ZORKO 2003: 18).

4. A felsőszölnöki nyelvjárásvariáns szókészlete

A szókészlet vizsgálata alapján megállapítható, hogy a nyelvjárás szókincsének nagy részét szláv eredetű szavak alkotják, amelyeket az évszázadok során a népnyelv a saját rendszeréhez formált, és amelyek esetében eltérés csak a hangsúlyban, a magánhangzó- és mássalhangzó-változásokban mutatkozik ('*go:us*, '*v'rāna*, '*i:ža*, '*mo'leṭe*, '*meša*, '*pes*). E nyelv megőrizte azokat az ősi szlovén szavakat, amelyek helyére a központi szlovén nyelvjárásokban többnyire német kölcsönszavak léptek. Megtalálhatók benne a régi magyar jövevényszavak, amelyek közül néhány a szlovén irodalmi nyelvben is ('*beteg*, '*hi:ba*) fellelhető.

A szókincs gyűjtése és vizsgálata során érdekes eltérést jegyeztem fel falun belül is. Kettősség mutatkozik bizonyos szavak hangsúlyozásában (*no'ga:mę* – '*no:uḡame*) és ragozásában. Az idősebbek ma is önöznek, ha nagy tiszteletet érdemlő személyről beszélnek, az asszonyok kisebb része az egyes szám első személy nőnemű alakját használja (*sa 'üšla*), ha magáról beszél, a többség viszont hímneműt (*sa 'üšo*). Számos lexikai eltérésre is rábukkantam pl. a *so'ja:zen*, *si'ja:zen*, *sü'ha:zen* szavakat használják a száradékra, az erdőben kiszáradt fákra, a göcsörtös szóra van, aki a *sik'la:tę* szót használja, más pedig a *sok'la:tę-t*. Ez a sokszínűség a

lakosság összetételéből fakad. Kicsit másképp beszélnek a hegy-lakók, és megint másképp a völgylakók, jellegzetességeiket meg-örizték azok is, akik más falvakból települtek Felsőszőlőnkre. A Monarchiai idején érkeztek betelepülők Ausztria területéről is, ezekben a családokban sokáig több német jövevényszót használtak, mint általában. A Muravidékről érkezők pedig hozták magukkal a saját szókincsüket.

A felsőszőlőnői nyelvjárás-variáns szókincse a falusi közösség egymás közötti kommunikációját elégítette ki, elegendő volt a mindennapi paraszti élet, paraszti kultúra, néphagyomány, vallási élet, a mező- és erdőgazdaság témáira. A szakipari tevékenység egy részének szókincse pedig nagyobb részt német volt, ('tišlar, 'tišlaraj, beš't'o:uk, 'o:ublepan). Ez a szókincs mindaddig elegendőnek bizonyult, amíg a Rábavidék izolált volt, nem voltak jelentős külső kapcsolatai, illetve a technikai újdonságok térnyeréséig. Ezen a ponton a szókincs fejlődése meg is akadt, illetve egyre nagyobb mértékű magyar átvételre szorult. Kölcsönzésre a muravidéki és az irodalmi szlovén nyelvből nem volt mód, hiszen az 1980-as évek végéig alig volt kapcsolat a határ menti lakosság között, az iskolában tanított irodalmi nyelv pedig soha nem töltött be kommunikációs funkciót. A nyelvjárást beszélők, ha meg akarták értetni magukat, egyre gyakrabban kölcsönöztek magyar szavakat, szókapcsolatokat.

Felsőszőlőnkön a nyelvjárást ma már csak a 40 év feletti generáció beszéli. A lakosság a múltban zömmel csak földműveléssel foglalkozott, ez jól tükröződik a lexikában, amely az alábbiak szerint csoportosítható:

4.1. Földműveléssel kapcsolatos szókincs

Eszközök és részeik: 'oplan – vánkosfa, 'vo:uže – vastag kötél, mo'tvo:uz – spárga, št'ri:k – kötél, št'r:iček – madzag, špa'go:ut – vékony spárga, ž'no:ura – zsinór;

Munkafolyamatok: 'žę:tev – aratás, o'ra:nje – szántás, 'sejanje – vetés, o'ka:panje – kapálás;

Növényi kultúrák: 'ber – köles, 'len – len, 'di:na – hajdina, g'ra – bab, g'ra:jšček – borsó, 'djāblan – almafa, 'cirok – cirok, 'citron – citrom, 'cintea – ezerjófű;

Állatok: k'rāva – tehén, 'kønj – ló, 'ma:ček – macska, f'ti:č – madár,

'pɔdɡan – patkány, *'mü:š* – egér, *piro'žǎba* – denevér;
Népi ételek: *'dja:jca* – tojás, *'zɔŋke* – lepény, *k'rǎpce* – lepény,
ž'gɔŋke – ganica, *'močŋek* – tejpép, *'ta:madlə* – tojásos málé, *'a:j-*
leštricle – kalács (mindenszentekre), *'šütemenj* – sütemény.

4.2. Régi foglalkozások szókincse:

ko'la:r – bognár, *'pintar* – kádár, *ko'va:č* – kovács, *m'li:nar* – molnár, *'šo:uštár* – cipész, *'tišlar* – asztalos, *š'kɔŋek* – tanító, *'leranca* – tanítónő, *'pǎdǎr* – orvos, *'ba:njas* – bányász;
Foglalkozásokkal kapcsolatos eszközök, folyamatok: *'tišlaraɟ* – asztalosműhely, *beš'to:uɟ* – asztalosműhely, *'o:uɟlɛpan* – gyalupad, *f're:n* – ár.

4.3. Emberrel kapcsolatos szókincs:

Emberi test: *sɽ'ce:* – szív, *p'lü:ča* – tüdő, *'no:uɟa* – láb, *'ro:uɟa* – kéz, *'no:uɟs* – orr, *g'la:va* – fej
Betegségek: *s'ra:b* – rüh, *ž'mɛten* *'be:teg* – nehézkór (epilepszia), *k'rofa* – golyva, *ma'türe* – métely.

Ezt a szókincset már csak az idősebbek ismerik, hiszen ezeket a foglalkozásokat már régóta nem űzik, így eszközeikkel és egyéb hozzájuk kapcsolódó szavakkal együtt feledésbe merültek. A szókincs vizsgálata során megállapítható, hogy a régi, mezőgazdasággal kapcsolatos szavak szlovének, számos ilyen szót megtalálunk a magyarban mint szláv jövevényszót. A német átvételek későbbiek, és a technikai fejlődéssel kapcsolhatók össze. Ezen eszközökkel és foglalkozásokkal a felsőszőlőniek Ausztriában ismerkedtek meg és honosították meg a nyelvjárásukban. Ezeket a nyelvjárás mai beszélője is megőrizte és nem cserélte le azokat magyar jövevényszóval.

4.4. Tulajdonnevek

Külön figyelmet érdemel a nyelvjárásban használt tulajdonnevek gazdagsága. A különböző nyelvi hatások nyomot hagytak a tulajdonnevekben is. A földrajzi nevek sorában a dűlőnevek korábbi nyelvállapot őrzik (*B'rezdan*, *'Du:ga z'no:už*, *'Kutɛn* *'d'a:rek*, *'Miklɛn* *'do:u*), a keresztnévek magyar és német nyelvi hatást tükrözik (*'Do: užé*, *'Se:iɛpek*, *'Pe:iɛpe*, *'Jo:ška*; *'Mǎrɛka*, *'Mǎrɛška*),

továbbá meg kell említeni a házneveket és a gúnyneveket is. Ezek máig megőrződtek. A ház tulajdonosát nem csak a családi neve szerint ismerik (pl. *Bajzek*), hanem a ház neve (*Če'meštar-ne*, *Ba'ze:keṇe*) alapján is. A háznevek általában foglalkozásokat (*Ko'va:čene* – Kovácsék, *M'li:narske* – Molnárék) vagy keresztnéveket takarnak (*Va:nkašne* – Ivánék). A falu majd minden lakójához gúnynev (ragadványnev) is tapad, ezek ugyancsak tarka képet mutatnak (*K'ru:c*, *'Hitlar*, *S'tālēn*, *'Poḡan*), és általában van nőnemű párja is (*K'ru:cova*, *'Hitlarca*, *S'tālēnkenja*, *Po'gānka*). A nyelvjárás érdekessége továbbá, hogy régen némely családoknál a férfi keresztnévéhez tapasztották a *st'ri:na* (néni) szót és *'Pe:ije st'ri:na-nak* (Józsi néni), *'Mo:u(c)ek st'ri:na-nak* (Mátyás néni), *'Lu:j(zek) st'ri:na-nak* (Alajos néni) hívták a nagynénit és nem az ő saját keresztnévén.

Háznevek:

'A:brahan – Ábrahámék, a házhoz tartozó férfi; *'A:brahankenja* – Ábrahámék, a házhoz tartozó nő; *Lo'ča:reṇe* – Fazekasék; *'Erneš-ne* – Ernőék; *'Dūrašne* – Györgyék; *Ko'va:čene* – Kovácsék.

Dúlőnevek:

Bard'a'la:z; *'Be:gnjec*; *'Beka'va:raš*; *Ca'linka*; *G'rbē:nšček* – Kakasdomb; *G'la:tek 'lec*.

Ünnepek megnevezése:

'Ce:plana 'Mārda – Gyümölcsoltó Boldogasszony; *'Djürdjovo* – György-nap.

Állatok neve:

'Liša – Lisa (tehénnev); *'Ci:fra* – Cifra (tehénnev); *'Čibēs* – Csi-bész (kutyanév); *'Čöpe* – Csöpi (kutyanév).

Ragadványnevek:

'Če:ike; *'Čöpe*; *'D'oka*.

Személynevek:

'Lorenc – Lőrinc; *'Lujzek* – Alajos; *'Gusek* – Ágoston; *'Gusle* – Ágoston; *'E:ima* – Emma; *'E:ime* – Emil; *'E:ržika* – Erzsike; *'Djoško* – Jó-

zsef; 'Djoʒe – József; 'D'o:uʒe – József; 'Dju:la – Julianna; 'Dju:le – Gyula; 'Dju:lec – Julianna; 'Djüra – György.

Földrajzi nevek:

G'ra:c – Graz; Eng'la:nd – Anglia; 'Va:raš – Szentgotthárd; 'Sòm-boteu – Szombathely; 'Čre:ipnje – Csörötnek; 'Sòbota – Murska Sobota; Do'le:nje Si'ni:k – Alsószölnök.

Népek megnevezése:

Eng'la:ndar – angol (férfi); 'Ne:mec – német (férfi); La'mica – német nő.

A szókincs vizsgálata során számos német, kaj-horvát és magyar jövevényszót találunk, ezek beépültek a nyelvjárás rendszerébe. 1920 után, Muravidék Jugoszláviához csatolása után a Rábavidék továbbra is Magyarország része maradt, kapcsolata a Muravidékkel megszakadt, elszigetelődött a nyelv is, és egyre inkább csak a legegyszerűbb helyzetek, dolgok kifejezésére szolgált, kiszorult az iskolából, hivatalokból, a 20. század vége felé a templomból is. Maradt a családi kommunikáció nyelve, majd a szülők gyermekeikkel egyre inkább csak magyarul kommunikáltak, az iskola soha sem töltötte be a nyelvmegőrző szerepét, hiszen az irodalmi nyelvet tanították, mindenféle átmenet és tudatosítás nélkül. A nyelvjárás megőrizte 1920 előtti állapotát, fejlődni, gazdagodni már nem tudott, igényes kommunikációra már nem volt elegendő. A nyelvjárást beszélők kénytelenek voltak egyre több magyar szót beleszőni beszédükbe, hiszen saját nyelvükben nem találtak már szavakat a műszaki, társadalmi fejlődés eredményeire. A szókincs átfogó vizsgálata alapján megállapítható, és ezt dolgozatomban megpróbáltam példákkal igazolni, hogy mezőgazdasági tevékenységgel, családi élettel, ünnepekkel és népszokásokkal kapcsolatos szókincs rábavidéki szlovén, ebben csak elvétve találunk magyar vagy német jövevényszót. Szlovének a tulajdonnevek, különösen régi réteget képvisel a mikrotoponímia. A tárgyi világ, kisipar és később a társadalmi élettel kapcsolatos szókincs alapvetően német átvétel, majd később kontrollálatlanul egyre inkább a magyar. Ha egy családi ház fűtésre és főzésre szolgáló berendezéseit vesszük sorra, akkor a

'peč - kemence; 'koteu - katlan; 'ka:le - cserépkályha; š'pājet - tűzhely; 'ro:ur - kémény; p'lo:utle - platni; ci'li:nder - karika; 're:dle - sütő kifejezéseket találjuk; később pedig magyar és német jövevényszóval alkotott összetett szavakat tudunk felsorakoztatni, mint pl. 'villanyš'pājet - villanytűzhely; 'ga:zš'pājet - gáztűzhely. Szlovén eredetűek azonban a tüzelést és főzést segítő, kísérő eszközök, jelenségek és jellemzőik kifejezésére szolgáló szavak: 'di:n - füst; 'vo:ugald'e - parázs; 'sāje - korom; 'toplo - meleg; 'mž-lo - hideg, 'džva - fa; p'ko:u - hasábfa; poda'ži:gan'e - gyújtós; smo'la:k, smola'ti:n'e - zsírosfa.

Hasonló nyelvfejlődést lehet bemutatni a társadalmi élet területén is: 'veš - falu; p're:djen - elnök, vezető; 'šo:ula - iskola; 'čerkev - templom; pra'vi:ca - igazolvány; gos'pi:čena - robot; 'tā-nač - tanács; kanca'la:j'iroda - iroda; 'engedel - engedély; š'time 'davati/savaznevatę - szavazni; 'pašoš'/utlevel - útleveél.

A jövevényszavak nemcsak a tárgyi világba és a társadalmi élet szavai közé épültek be, a nyelvjárásban ugyanis találunk németből és magyarból átvett partikulákat, indulatszókat és határozószókat is: 'ibahap (überhaupt) különösképpen; 'ba:r - bár; 'geli'ba:r - ugyebár; 'ha:t - hát; 'ha:js - jobbra; 'perse - persze.

Összefoglaló

A felsőszölnöki nyelvjárás-variáns gazdag szókincsét alapos lexicológia, szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai és névtani vizsgálatnak kellene alávetni, amely segítségével pontosan be lehetne mutatni a nyelvjárás fejlődését, a külső hatásokat és azok okait, továbbá a nyelvjárás visszaszorulásának és a nyelvcsere folyamatának stádiumait. Napjainkban ugyanis a nyelvjárás-variáns egyre inkább visszaszorult a családba, ahol már csak a nagyszülők használják az egymás közötti kommunikációban.

BIBLIOGRÁFIA

- BAJZEK Marija, 2009: *Slovar Gornjega Senika A-L*. Maribor: Zora.
- BEZLAJ France, 1967: *Eseji o slovenskem jeziku*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- JESENŠEK Marko, 2005: Nastanek in razvoj prekmurskega jezika. In: *Spremembe slovenskega jezika skozi čas in prostor*. Maribor, 26–38.
- KISS Jenő (szerk.) 2001: *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris.
- LOGAR Tine, 1996a: Prispevek k dialektologiji Goričkega. *Dialektološke študije in jezikovno zgodovinske razprave*. Ljubljana: ZRC SAZU, 200–203.
- –, 1996b: Govor Slovencev v Porabju na Madžarskem. In: *Dialektološke študije in jezikovno zgodovinske razprave*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- TOPORIŠIČ Jože, 1965: *Slovenski knjižni jezik 1-4*. Maribor: Obzorja.
- ZORKO Zinka, 2003: Besedje v porabskem andovskem govoru. In: *Družbeno zgodovinska in narodnostna problematika slovenske manjšine v Porabju na Madžarskem*. Maribor, 35–43.

„REPÜLÜNK PANNÓNIA FÖLÖTT”: MIROSLAV KRLEŽA ÚTIRAJZAI

MANN JOLÁN

Abstract: The travelogues written by Croatian writer Miroslav Krleža occupy an important place in his oeuvre and they deserve attention in their Hungarian aspects as well. Nearly thirty of his works can be classified into the travelogue and related genres. The greatest attention was drawn by his travelogue entitled *Journey to Russia* (1926), also published in Hungarian, describing his journey to the Soviet Union in 1925. Due to its polyphonic editing, Krleža's work of essays represented a real innovation in the history of Croatian travel literature. At the same time, it occupied an important place among the early Soviet Union travel writings of European literature as well. In contrast to it, his work entitled *Journey to Hungary in 1947* (1953), that has not been translated into Hungarian, can be regarded more like a memoir, since it was published six years after his journey, as the first version of a planned longer work. While *Journey to Russia* is a reportage of a first journey to a terra incognita, moreover, a terra nova, *Journey to Hungary* tells the story of a comeback.

Keywords: travelogue, memoir, polyphony, Soviet Union, Hungary, comeback

A horvát útirajzirodalom-történet jelentősebb fejezeteinek egyikét Miroslav Krleža nevéhez köthetjük, akinek útirajzai a műfaj történetében egyfajta fordulatot is eredményeztek (DUDA 1999: 244). Krleža útirajzainak száma megközelítőleg harminc, s ezek többségét maga az író is ebbe a műfajba sorolta. Az útirajz az utazó szubjektum, azaz az útleíró valós utazását középpontba állító műfaj, mely az utazás során történt eseményekről számol be, az út során látott helyszíneket írja le, az útközben megismert embereket, szokásaikat, életmódjukat mutatja be személyes hangon, benyomások, hangulatok, gondolatok közlésével, gyakran történelmi, kulturális, művészeti esszéisztikus kitérők beiktatásával.

Krleža útirajzeit három kötetbe sorolhatjuk. Pályáján a műfaj legkorábbi és meghatározó példája a *Kirándulás Oroszországba* című kötete (KRLEŽA 1926). Ennek egyes fejezetei eredetileg különböző horvát periodikákban (*Hrvat, Književna republika, Obzor*) jelentek meg 1924 őszétől 1926 tavaszáig. Ezt az útirajzát Krle-

ža a későbbi kiadások során – 1958-ban, 1960-ban és 1973-ban – többször is átírta. Az átírások szerkezeti, tartalmi és stilisztikai jellegűek voltak: az újabb kiadásokban a cím kiegészült az oroszországi utazás évével (1925), kimaradt a Moszkváig tartó út első részének leírása (a Berlinig tartó út), továbbá néhány orosz politikai vonatkozású, eredetileg nem a szöveghez tartozó cikk is annak részévé vált. Bő egy évtizeddel később, a harmincas évek végén jelent meg Krleža második, jórészt útirajzokat tartalmazó kötete, a *Tanulmányok és útirajzok könyve* (KRLEŽA 1939), melyben a *Kirándulás Oroszországba* egyes eredeti – *Leninről* (*O Leninju*), *Három bécsi levél* (*Tri bečka pisma*) – és később belekerült részein kívül két fontos magyar vonatkozású útirajz is szerepel – a *Kaproncai levél* (*Pismo iz Koprivnice*) és a *Repülünk Pannónia fölött* (*Letimo nad Panonijom*). Ez utóbbi címét kölcsönöztem a tanulmányom címéhez.

A harmadik, útirajzokat tartalmazó Krleža-kötet a nyolcvanas évek közepén jelent meg az író összes műveinek szarajevói kiadásában (KRLEŽA 1985b). Ez a posztumusz kötet a szerkesztő, Ivo Frangeš válogatása, így az akkori irodalomtörténeti nézőpontot, Krleža műveinek korabeli – feltehetően a szerzővel egyeztetett – kánonját tükrözi. Mivel Krleža útirajzaiból újabb kiadás – a *Kirándulás Oroszországba 1925-ben* kivételével (KRLEŽA 2005) – azóta sem született, az akkori kánon tekinthető a mai napig mérvadónak. Az *emberek utaznak* (*Ljudi putuju*, 1934) című esszé, mely az *Európa ma* című esszékötet minden korábbi kiadásának zárószövegeként szerepelt, valószínűleg Krleža kérésére került át az összes művek sorozatának ebbe az útirajzokat tartalmazó kötetébe. Erre az ugyanebben a sorozatban még a szerző életében megjelent *Európa ma* című esszékötet egyik jegyzete enged következtetni (KRLEŽA 1979: 365).

Amíg az összes művek első kötetében a *Kirándulás Oroszországba* című útirajz jelent meg (KRLEŽA 1985a), a szóban forgó, vegyes tartalmú útirajzokat tartalmazó kötet a második a sorozat kötetei között. Ebben a kötetben kaptak helyet a *Kirándulás Oroszországba* későbbi kiadásaiból kimaradt szövegek, a húszas évek útirajzai és négy, a negyvenes évek második felében született vegyes témájú útirajz – *Kirándulás a Brčko-Banovići ifjúmunkás vasútvonalhoz* (*Izlet na omladinsku prugu Brčko-Banovići*),

A hajón (Na lađi), Ragúzai úrnappa (Brašančevo u Dubrovniku) – és ez a legutóbbi kiadása az elsődleges magyar vonatkozásai miatt számunkra talán legfontosabb útirajznak, a *Kirándulás Magyarországra 1947-ben* című műnek is.

Műfajelméleti szempontból az útirajz egyik legérdekesebb kérdése a fikcionalitás problémája köré szerveződik. A fikcionalitás szempontjából – bár a műfajon belül e téren meglehetősen nagy különbségekkel számolhatunk – az útleírás a nemfiktív prózaformákhoz tartozik, melynek szubjektuma, maga az útleíró saját, valós földrajzi-kulturális tereket feltérképező tapasztalatról számol be. Említettem, hogy Krleža egyes útleírásai – köztük a *Kirándulás Magyarországra* is – memoárjellegűek. Megint mások az esszé irányába mozdulnak el. Amíg a korai útirajzokban az útleíró szubjektum még közvetlenül szólal meg, a későbbi útirajzokban ez az irányultság jelentősen módosul. A korai útirajzok szubjektuma az avantgarde manifesztumok stílusában konfliktuskereső, a gazdag horvát útleírói hagyománytól magát elhatároló módon szólal meg. A korai útirajzokra fokozottan jellemző továbbá a vizualitás dominanciája, sőt, az intermediális jelleg. Az utazás során megfigyelt alakok rendre groteszk, ironikus módon jelennek meg, amely a modern festészet emberábrázolásának egyik jellegzetessége. A későbbi útirajzokban – melyekben a vizualitás szerepe, bár más kicsengéssel, de továbbra is megmarad – a manifesztumjelleg átadja a helyét az esszéisztikus megközelítésnek, a szubjektum izgágasága pedig rezignáltsággá változik.

Szembetűnő a két nagyobb útirajz – a *Kirándulás Oroszországba* és a *Kirándulás Magyarországra* – címében egyaránt megjelenő lexéma. A korai, avantgarde stílusjegyeket mutató útirajz címében a „kirándulás” az utazás könnyedségét sugallja, mintha az útra kelő csak egy hétvégi kirándulásra ruccanna ki Oroszországba. Az utazó elhagyja a bosszantóan földhözragadt kispolgári Közép-Európát és elutazik keletre, amely számára az ígért földje, számunkra, utólagos olvasók számára pedig a múlt század egyik nagy társadalmi, politikai kísérletének helyszíne volt. A kortárs olvasóban azonban, összhangban az írói szándékkal, megbotránkoztatást keltett a gondtalanságot, szinte felelőtlenséget sugalló cím.

A fejezetekre tagolt, önálló esszékként is olvasható *Kirándulás Oroszországba 1925-ben* című útirajz polifonikus szerkesztése miatt valódi újítást jelentett a horvát útirajz-irodalom történetében. Lírai-meditatív naplóként és politikailag elkötelezett esszéisztikus útirajzként egyaránt felfogható (PERUŠKO VINDAKIJEVIĆ 2018: 63).

Krleža műve az európai irodalom korai Szovjetunió-útirajzai sorában is jelentős helyet foglal el. Sajnálatos, hogy az európai irodalomtörténet-írás kevésbé vagy egyáltalán nem vett tudomást e szövegek között – esztétikai szempontból minden bizonynyal – a legsikerültebb műről, amely az elsők közé tartozik a Szovjetunió-útirajzok között. Walter Benjamin *Moszkvai naplója*, amely abból az *élményből* született, hogy írója 1926 és 1927 fordulóján a szovjet fővárosban töltött néhány hetet, annak ellenére lett ismertebb Krleža útleírásánál, hogy csak évtizedekkel az utazást követően jelent meg (BENJAMIN 1980). 1927-ben jelent meg George Duhamel francia író útleírása (DUHAMEL 1927), amelyről a néhány év múlva a maga szovjet útleírását is megalkotó Illyés Gyula írt recenziót a Nyugatba (ILLYÉS 1927). Rajtuk kívül ismert még többek között a román Panait Istrati útleírása (ISTRATI 1929), amely 1927-es és 1929-es utazásainak élményéből született. Ez az eredeti francia kiadást követően angolul és németül is megjelent, és a magyar fordítás sem váratott sokat magára (ISTRATI [1931]). A mű kritikus hangja miatt szerzőjétől a nyugat-európai irodalmi baloldal hangadói – köztük Romain Rolland – elfordultak, és többen, pl. Henri Barbusse, támadták is.

A Szovjetunió-útirajzok a harmincas években – a sztálini terror elharapózásának idején – újabb lendületet kaptak. Lényeges különbség a húszas években keletkezett útirajzok és az ekkor íródottak között hogy amíg a húszas években még átjárható volt a szovjet határ, az 1929-ben bekövetkezett sztálini fordulatot követően ez már nem így volt. A húszas évek szovjet útirajzai – függetlenül végkicsengésüktől – még profának és szubjektívek, azaz alapvetően szerzőjük véleményét tükrözik, a harmincas években azonban már kollektív zarándokutak, koncepciók utazások tanúságtételeivel találkozhatunk (SZILÁGYI 1989: 13–17). Ebben az összefüggésben külön értelmet nyer Krleža *Út a paradicsomba* (KRLEŽA 2002 [1970]) című filmforgatókönyvének címe, amely

Dante *Poklának* ellentételeként és a klasszikus zarándokutak deszakralizációjaként is értelmezhető (HEĆIMOVIĆ 1997: 44).

A harmincas években születtek a magyar irodalom szovjet útirajzai – Illyés Gyula (ILLYÉS 1934) és Nagy Lajos (NAGY 1989 [1934]) művei, egy közös meghívásos utazás tapasztalataiból, egymástól függetlenül. Illyés az óvatos mesélő, Nagy Lajos a fanyar realista nézőpontjából láttatja az országot. Illyés útirajza több kiadást is megélt sikerkönyv lett, Nagy Lajos úti naplója kudarc, ami miatt nyomtatásban csak évtizedekkel később jelent meg (HAMMERSTEIN 2007). Kettejüket a nyugat-európai emigrációból érkező Sinkó Ervin követte egy évvel később, aki hozzájuk hasonlóan meghívásra érkezett a Szovjetunióba, de még közel két évet maradt, s így közvetlen közlőről tapasztalta meg a koncepciós perek légkörét, melyet azonban – ahogy erről csak két évtizeddel később, 1955-ben, és akkor is először csak horvátul megjelent útinaplójában beszámol – nem vett azonnal észre (SINKÓ 1955; 1961). A kritikus hang és a kiábrándult vallásos rajongó nézőpontja jellemezte André Gide a *Visszatérés a Szovjetunióból* (GIDE 1936) és az *Amit még el kellett mondanom* (GIDE 1937) című Szovjetunió-útirajzeit. A kritikátlan és a Sztálin-érát támogató hívó nézőpontját reprezentálják August Cesarec horvát írónak, a *Plamen* folyóirat (1919) idejéből Krleža munkatársának *A mai Oroszország* [CESAREC 1937] és Lion Feuchtwanger *Moszkva* 1937 című útinaplói (FEUCHTWANGER 1937).

A szarajevói összes művek kiadásában a vegyes témájú útirajzokat tartalmazó második kötet címe hármas tagolású: *Utazások. Emlékezések. Nézőpontok. A Kirándulás Magyarországra 1947-ben* néhány további, döntően magyar vonatkozású szöveg társaságában az *Emlékezések* között kapott helyet. Nem véletlenül, hiszen a *Kirándulás Oroszországba* című útirajzzal ellentétben ez nem az utazás idejével párhuzamosan jelent meg, sem pedig közvetlenül az utazás végeztével, hanem csak jó néhány évvel később, 1953-ban a *Republika* című zágrábi folyóirat oldalain. Az utólagos közlés ténye és az eredeti szövegváltozat vélhető átirása még az első megjelenés előtt az emlékirat, a memoár műfajához közelíti a művet és távolítja el ugyanakkor a valódi útirajztól. Az említett évszámok magukért beszélnek: a címben is megjelenő utazás éve, 1947 még a politikai fordulat és a magyar–jugoszláv

viszony megromlása előtti év; a mű megjelenésének éve, 1953 pedig egyben Sztálin haláláé, melyet követően, ha lassan is, de elkezdődött a két ország viszonyának rendeződése. Ennek egyik kezdő kultúrpolitikai lépése volt Krleža kései magyarországi recepciójának elindulása is 1956-ban, a forradalmat megelőzően, ami egy rövid megtorpanás után 1958-ban a színházi sikerekkel folytatódott és tartott töretlenül két évtizeden át műveinek folyamatos megjelenésével egészen 1980-ig.

Krleža 1947-es magyarországi utazásának körülményei részben emlékeztetnek a sztálini Szovjetunióba a harmincas években meghívásra érkező írók tapasztalataira, az utazás élményéből megszületett útirajz „hálátlan”, sok szempontból cseppet sem hízeglő megállapításai is a kritikus hangú szerzők véleményét idézik.

A jelzett hasonlóságok ellenére a pályájának kései szakaszában keletkezett *Kirándulás Magyarországra* címében a „kirándulás” lexéma – természetesen a szövegegész összefüggésében – teljesen más hatást kelt az olvasóban, mint a *Kirándulás Oroszországba* című útirajz címében. Előtérbe kerül benne a szubjektum nosztalgikus viszonyulása nem annyira az utazás helyszíne, hanem e helyszínre visszatérő szubjektum emlékei iránt. Mindez tovább erősíti a mű elsődlegesen memoárjellegét, ill. voltaképpen mindez erre a memoárjellegre vezethető vissza. Lényeges különbség tehát a két útirajz között, hogy amíg a *Kirándulás Oroszországba* egy terra incognitára, sőt, terra novára tett első utat ír le, addig a *Kirándulás Magyarországra* utazója hosszú idő után visszatérve sokadik alkalommal látogat meg egy egykor számára jól ismert országot.

A katonaiskolai indulás és ennek az élménynek a művekben tükröződő élményvilága, valamint az Osztrák–Magyar Monarchiában átélt gyermek- és ifjúkor Miroslav Krležán kívül más írókat is jellemez. A közös téma a Musil-párhuzamot indokolja, a Monarchia gyermekként megélt világa pedig Márai nevét vonzotta be a hazai kroatisztikai vizsgálódások körébe. Hozzájuk képest az Ottlik-párhuzamokra kevésbé figyelt fel a komparatistika. Ottlik főműve, az *Iskola a határon* még Krleža életében megjelent horvát fordításban Zágrábban, de teljesen visszhang nélkül maradt. Minden valószínűség szerint Krleža sem ismer-

te a regényt. Az orvosi vizsgálatra váró meztelen gyerekek csapata, mint a minden katonai iskolában szükségszerűen évente ismétlődő rituálé, áttételesen pedig a „lecsupaszítás”, a kiszolgáltatottság motívuma olyan epizód, amely az azonos tárgyból fakadóan mindkét szerzőnél megjelent. Ottlik és Krleža vizsgált írásai sorában van azonban olyan világszemléleti, ontológiai egyezés is, amely a nyelvhasználatukban is visszatükröződik.

A *Kirándulás Magyaroszágra 1947* című esszéisztikus memoár három részből áll, a bevezető szerepét betöltő és a *Visszatérés* címet viselő első részt követi a *Pécsi ballada* című, a harmadik, leghosszabb rész a *Ludoviceum* címet kapta. A *Pécsi ballada* című részben olvasható többször visszatérő motívumként a fent jelzett megfogalmazásbeli azonosság. Ottlik *Minden megvan* című elbeszélésének éppen úgy az ifjúsága helyszínére több évtized múlva visszatérő művész a főhőse, mint az említett Krleža-írásnak. Mindkét mű cselekményének mozgatója az emlékezés és a személyes múlt nyomainak keresése. Ottlik így indítja elbeszélését:

Jacobi március elején érkezett meg, tehát két héttel korábban, mint okvetlenül szükséges lett volna, a híres európai nagyvárosba, ahol gyerekkorát töltötte, s amely most, ötvenedik születésnapjára aranyhegedűvel tüntette ki. Napokon át csatangolt az utcákon. Délelőtt, délután, este, keresett valamit, bejárta mind a városrészeket, amelyekhez valaha köze volt, de tulajdonképpen semmire sem ismert rá, idegen volt neki minden. (OTTLIK 2010 [1969])

Krleža pécsi visszaemlékezése így kezdődik:

Harminchét év elmúltával megérkezni egy városba, fölnyitni ezt a várost, mint valami régi játékdoboz tetejét és a régi, elfeledett játékokat az emlékezés kis színpadára állítani, szomorú munka. Ennek a térnek a lenyomatára emlékező járni-kelni harminchét éven keresztül és megállapítani, hogy minden megvan [minden a helyén van]: a régi sétány a virágzó gesztenyefasorral és Szcitowsky [sic! Szcitovszky] püspök emlékművével, a díszes mároánykövezet, a román stílusú székesegyház négy monumentális román harangtornyával, Janus Pannonius, II. Pius pápa, Aeneus Sylvio Piccolomini barátjának költészetére méltó színtér. (KRLEŽA 1985b: 149)

A „minden megvan” élménye a megtalált és helyükre került dolgok keltette biztonságérzetet fejezi ki, ahogy azt az Ottlik-novella címében is jelzett végső kicsengés tanúsítja, de a helyükön maradt dolgok állandóságának megtapasztalásából fakadó, időnként

riasztó tudást is közvetítheti. Krleža Pécsi balladájában a még háromszor ismétlődő „minden megvan” kifejezés utolsó előfordulása már nem olyan egyértelműen idilli szövegkörnyezetben történik, mint a korábbiak:

Harminchét év után minden a helyén maradt: a verebek is az apró, pihés csiripelő madárgombolyagok ugyanabban a parabolákban repülnek a levegőben, az ég kék pasztelljébe sötét rakétákként hajított szárnyas labdák, eltelve a nap iránti eufóriával. (KRLEŽA 1985b: 158–159)

Az idill hasonlóan disszonánssá válik Ottlik elbeszélésében is, ahol a megtalált gyerekkori barát, a lecsúszott egzisztencia az átélt nehéz idők miatti elégtételként használja a kifejezést. Mindkét műben fontos továbbá az elvesztett/elfelejtett, de utólag megtalált nyelv élménye, Ottlik elbeszélésében az anyanyelvé, Krleža írásában az eredendően idegen, mégis otthonossá vált magyar nyelvé.

A korai útírajzok kihívó, disszonanciát provokáló attitűdjével szemben jól látható a kései szövegek harmóniára, egyensúlyra törekvése. Hogy e törekvés nem járt sikerrel, jól mutatják az útírajz fentebb említett „hálátlan”, „deszakralizáló” megállapításai, melyek miatt ez az útírajz – függetlenül magyar tematikájától – máig kiadatlan maradt. A biztonságérzetét a dolgok megnyugtató változatlanságában, helyén maradásában megélő szubjektumból kitör a politikai indíttatásból a múltat végképp eltörölni szándékozó indulat, amikor avantgarde gesztussal élő újjítóként kezd modernista városátszabásba. A polgári korszak urbanizmusának kánonját 1947-es magyarországi útja során erős kritikával illeti, bár annak kultúrtörténeti háttérét paradox módon a vendéglátóinál jobban ismeri. Az 1947-es utazásra egy jugoszláv íródelegáció tagjaként indult Krležának a hivatalos bankettek egyikén módja volt befolyásolni az illetékeseket, hogy némely budapesti köztéri emlékművet az új idők szellemiségének megfelelően lecseréljenek. Minden bizonnyal az ő közbenjárásának eredményeképpen távolították el a Hősök terének millenniumi emlékművén a baloldali oszlopcsarnok domborművei között a Könyves Kálmán király szobra alatt látható „Dalmácia meghódítása” című domborművet, Zala György alkotását. Az emlékművön azóta helyezkedik el Antal Károly „Kálmán király

eltiltja a boszorkányégetést” című dombormű alkotása. Krleža visszaemlékezésében olvashatunk egy az író és Ortutay Gyula kultuszminiszter között felidézett beszélgetést a történelmi narratívák konstruált voltáról:

– Érdekes, amit mond, bátorkodtam észrevételezni Ortutay magyar kultuszminiszter úrnak; csak egyet nem értek! Ön Litvánia-ról megjegyzi, hogy a páncélos vitézek serege pusztá történetírói trükk, és nagyon helyesen, ebben a kérdésben teljesen egyezik a véleményünk, minden kétséget kizáróan nevetséges jelenséggént kategorizálja »a kis népek nemzeti megalomániájának szimbólumait«. Engedjen meg egy kérdést Ortutay elvtárs! Hogyan lehetséges az, hogy ugyanezek a kiegyensúlyozatlan kispolgári megalomániás jelképek nem zavarják önt a saját terepén? – Nem értem, hogy érti ezt? – kérdez vissza Ortutay. – A millenniumi emlékműtől (amelyen a horvátok még ma is Könyves Kálmán királyuk előtt térdepelnek) – válaszoltam – minden lehetséges előcsarnokig, átriumig és auláig, de még a kocsmákig is, ez a város tele van freskókkal és szobrokkal és a magyar királyok és páncélos lovagok szobraival... – Na igen, de ezek valóban léteztek is! – mondta Ortutay – A mi esetünk egészen más! A magyar történelmet valódi hús-vér királyok építették. Ők nem holmi fantomképek voltak! Semmi értelme e tényeket letagadni! – Éppen olyan hús-vér fantomok – válaszoltam –, mint amilyenek a litván királyok is voltak! A feudális Litvánia éppolyan hallucinált fogalom, mint a magyar feudális történelem! [KRLEŽA 1985a: 145–148]

Miközben elítélte a múlt utólagos konstruálását, Krleža maga is ugyanezzel az eszközzel élt az ötvenes években írt nagyívű esszéiben – *Zára aranya és ezüstje, Bogumil márványok stb.* – amelyekben a kulturális reprezentáció céljával átértékelte a délszláv népek történelmét.

BIBLIOGRÁFIA

- BENJAMIN Walter, 1980: *Moskauer Tagebuch*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- CESAREC August [Vuk Korneli], 1937: *Današnja Rusija*. Zagreb, Naučna biblioteka 8.
- DUDA Dean, 1999: Putopisi. *Krležijana* 2 (M–Ž). Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 242–244. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1223> (Utolsó letöltés: 2019.07.16.)

- DUHAMEL George, 1927: *Le voyage de Moscou*. Paris: Mercure de France.
- FEUCHTWANGER Lion, 1937: *Moskau 1937*. Amsterdam: Querido Verlag.
- GIDE André, 1936: *Retour de l'U.R.S.S.* Paris: Gallimard.
- –, 1937: *Retouches à mon «Retour de l'U.R.S.S.»* Paris: Gallimard.
- HAMMERSTEIN Judit, 2007: Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban. 1 rész. *Új Nautilus*, 2007. április 20. <http://ujnautilus.info/illyes-gyula-nagy-lajos-es-andre-gide-a-szovjetunioban-i-resz> (Utolsó letöltés: 2019.07.16.)
- HEĆIMOVIĆ Branko, 1992: Glas za Put u raj. *Krležini dani u Osijeku 1987 – 1990 – 1991. Krležino kazalište danas. Zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije*. Osijek – Zagreb, HNK u Osijeku, Ped. fak. Osijek, ZKT HAZU, 40–44.
- ILLYÉS Gyula, 1927: Duhamel Oroszországban. *Nyugat*, (20) 1927/22. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00431/13483.htm> (Utolsó letöltés: 2019.07.16.)
- –, 1934: Oroszország: Úti jegyzetek. Budapest: Nyugat.
- ISTRATI Panait, 1929: *Vers l'autre flamme: Après seize mois dans l'U.R.S.S.* Paris: Rieder.
- –, [1931]: *Más fény felé 1–2. Helytelen utakon*, ford. Supka Géza; *A Szovjet 1930-ban*, ford. Braun Róbert. [Budapest]: Genius.
- KRLEŽA Miroslav, 1926: *Izlet u Rusiju*. Zagreb: Narodne knjižnice,
- –, 1939: *Knjiga studija i putopisa*. Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca.
- –, 1979: *Evropa danas Sabrana djela Miroslava Krleže: Eseji i članci* 3. Anđelko Malinar (szerk.), Sarajevo: Oslobođenje.
- –, 1985a: *Izlet u Rusiju 1925. Sabrana djela Miroslava Krleže: Putopisi* 1. Ivo Frangeš (szerk.), Sarajevo: Oslobođenje.
- –, 1985b: *Putovanja. Sjećanja. Pogledi. Sabrana djela Miroslava Krleže: Putopisi* 2. Ivo Frangeš (szerk.), Sarajevo: Oslobođenje.
- –, 2002 [1970]: *Put u raj. Djela Miroslava Krleže*. 16. kötet, Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, HAZU.
- –, 2005: *Izlet u Rusiju 1925. Djela Miroslava Krleže*. 21. kötet, Zagreb: Naklada Ljevak, Matica hrvatska, HAZU.

- NAGY Lajos, 1989 [1934]: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. Kónya Judit (sajtó alá rend.). Budapest: Interart, Szépirodalmi.
- OTTLIK Géza, 2010 [1969]: *Minden megvan*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum. <http://resolver.pim.hu/dia/PIMDIA784> (Utolsó letöltés: 2019.07.16.)
- PERUŠKO VINDAKIJEVIĆ Ivana, 2018: Crna, blatna, nesretna provincija (Izlet u Rusiju Miroslava Krležę). *Od Oktobra do otpora: Mit o sovjetsko-jugoslavenskome bratstvu u Hrvatskoj i Rusiji kroz književnost, karikaturu i film (1917.–1991.)*. Zapręić: Fraktura, 53–64.
- SINKÓ Ervin, 1955: Roman jednog romana: Bilješke iz moskovskog dnevnika od 1935. do 1937. godine. Zagreb: Zora.
- –, 1961: *Egy regény regénye: Moszkvai naplójegyzetek: 1935–1937*. Novi Sad: Forum.
- SZILÁGYI Ákos, 1989: Mr. West a bolsevikok országában. Gide André: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Budapest: Interart, 5–44.

SZŰZ MÁRIA KULTUSZA A BOLGÁR ÉS A MAGYAR NÉPHITBEN

MENYHÁRT KRISZTINA

Abstract: The cult of Mary, the Holy virgin is important part of the Christian doctrine, both in Catholic and in Orthodox Church. The aim of the present paper is the comparative study of her ecclesiastical and folk cult in Hungary and Bulgaria. In folk cult to Virgin Mary by Catholic Hungarians and Orthodox Bulgarians can be observed more parallel feature. The honor of icons and places of worship, connected with Virgin Mary are even now very popular in both countries.

Keywords: Virgin Mary, folk cult, folk customs

Szűz Mária keresztény kultusza

Az istenszülő szent szűz, Mária iránti tisztelet fontos része a keresztény tanításoknak. Hangsúlyos tisztelete jelen van a katolikus és az ortodox egyházban, de az utóbbi években a protestáns egyházak is újrafogalmazták Mária iránti viszonyukat (vö. REUSS 2012). A jelen tanulmány témája Szűz Mária kultusza a magyaroknál és a bolgároknál, célja a hasonlóságok és az eltérések feltárása az egyházi gyakorlat és a népi ünnepek bemutatásával.

A keresztény egyház már a kezdetektől igyekezett pontosan meghatározni a Máriával kapcsolatos (mariológiai) dogmákat. Ennek legfőbb elemei az Istenanyaság, a mindenkori szüzesség, a szeplőtlen fogantatás, a testi valóban történt mennybemenetel, illetve a közbenjárás (a protestánsok nem fogadják el a szeplőtlen fogantatást és a test szerinti mennybemenetelt – BARTÓK 2007). 330. május 11-én Nagy Konstantin császár hivatalosan is áttette a birodalom fővárosát az Új Rómában (Konstantinápoly), a várost pedig Szűz Mária oltalmába ajánlotta. A kultusz terjesztésében a császár édesanyja, Szent Heléna is részt vett – egy legenda szerint Konstantinápolyba szállíttatta a szent szűz övét (КАРАВЪЛЧЕВ 2011). Szent Ágoston 4. századi tanítása szerint Máriát, Isten anyját kiváló tisztelet illeti meg. 431-ben az efezusi zsinat kimondta, hogy Mária valóban Isten szülőanyja; 533-ban

a II. konstantinápolyi zsinat a „mindenkor szűz Mária” tételét határozta meg, de csak a lateráni zsinat nyilvánította dogmává hivatalosan 649-ben, amit 681-ben, ugyancsak Konstantinápolyban háromszoros szüzességének deklarálásával tettek teljessé (vagyis Mária szűz volt a fogantatás, a várandósság, a szülés ideje alatt és után is). A keleti egyházban a 7. század után már nem folytattak párbeszédet Máriáról és kultuszáról.¹

A katolikus egyházban később is téma maradt a Mária-kultusz elemeinek tisztázása. Az 1547-es tridenti zsinat megállapította, hogy az egyházatyák műveiben jelentős Mária-tisztelet jelenik meg, ami fontos része az egyházi tanításoknak. A zsinat emellett megfogalmazta a Mária-tiszteletet, illetve az ereklye- és a szentképtisztelet helyes módját, megnyitva az utat a Mária-kultusz kiteljesedése felé (BARNÁ 2014). A katolikus egyházban később is téma maradt a Mária-kultusz elemeinek tisztázása: 1854-ben kimondták, hogy Szűz Mária már a fogantatásától kezdve mentes volt az áteredendő büntől. 1951-ben hivatalosan is kihírdették a szeplőtlen fogantatás dogmáját, illetve azt, hogy Mária halála után testével és lelkével a mennyországba került,² a II. Vatikáni Zsinaton pedig megadták neki az Egyház Anyja titulust³ (CS. VARGA 2000).

Mind a nyugati, mind a keleti egyházban a Mária-kultusz napjainkig is zárandoklatokban, búcsújárásokban, ereklye- és ikon-tiszteletben nyilvánul meg. A Mária ikonok, szobrok gyakran természetfeletti úton, emberi közreműködés nélkül keletkeztek, fatörzsekben, források mellett, földben találták meg őket, csodák, gyógyulások, jelenések, könnyezések kötődnek hozzájuk (БЛАГОЕВ 2005).

Szűz Máriához számos ünnepnap kapcsolódik, amelyek lehetnek közösek a keleti és a nyugati egyház számára – ilyen az Istenanya ünnepe (január 1./keleti egyházak: december 26.); Jézus bemutatása a templomban, amely a katolikus magyaroknál Gyertyaszentelő Boldogasszonyként ismert, az ortodox bolgár-

1 http://www.pravoslavieto.com/books/agiologia/pochit_Bogoroditsa_i_sve-tiite.htm

2 Mária mennybevitelének dogmája nagyon régi tiszteletnek örvend, már az 5. századtól ünnepelték, a katolikus egyház azonban csak 1951-ben fogadta el hivatalosan.

3 Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu>

4 Máriának nincsenek földi maradványai, ezért hajfűrtjeit, ruháit stb. tisztelik.

roknál pedig Сретение Господне (február 2.); az Angyali üdvözlés vagy Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.); Mária mennybemenetele/Nagyboldogasszony (augusztus 15.); Szűz Mária születése /Kisasszony napja (szeptember 8.); Mária neve napja (szeptember 12.); Mária bemutatása a templomban (november 21. /ortodox: november 1.), illetve Mária Szeplőtelen Fogantatásának ünnepe (december 8.). Kifejezetten bizánci eredetű, és ezért csak az ortodox egyházban ünnep az Istenszülő palástjának elhelyezése (július 2.); az Istenszülő övének elhelyezése (augusztus 31.) és az Istenszülő oltalma (október 1.)⁵.

Magyarországi kultusza

A mai napig tartó Szűz Mária-kultusz magyarországi gyökerei a kereszténység felvételének idejére, a 11. század első felére nyúlnak vissza, és Szent Gellért püspökhöz köthetők. A legenda szerint a püspök oltárt emelt Mária tiszteletére, hétvégenként, illetve ünnepein megemlékezett róla, Marosvárott pedig kápolnát állíttatott a Szent Szűznek, és temetkezési helyét is ott jelölte ki. Valószínű, hogy Szent István király is Gellért püspök hatására választotta Szűz Máriát az ország védelmezőjének. A Hartvik-legenda szerint István király mindig Fehérvárott ünnepelte Nagyboldogasszony napját, és ezen a napon távozott el az élők sorából (NYULASSY 1998).

Szűz Mária valószínűleg a magyarok ősvallásában szereplő ősanának (Boldogasszony) nemcsak az elnevezését, hanem szerepét is átvette, bár Kálmány (1885) felveti, hogy a Nagyboldogasszony elnevezés nem a néptől, hanem magától Gellért püspöktől ered. A Mária-tisztelet újjáéledése, illetve a Regnum Marianum eszménykép kialakulásának ideje azonban a török kor társadalmilag és vallásilag bizonytalan idejére esik. A katolikus egyház a középkor eszményképét elevenítette fel, amelynek egyik jellemzője Mária, illetve a (magyar) szentek tisztelete volt (BARNA 2014). Az újjáéledő Regnum Marianum eszmény lényege, hogy a Szűzanya az ország mindenkori örököse, Magyarország az ő tulajdona, az ország a fennmaradását neki köszönheti. A Pázmány Péter által megfogalmazott tételek az ország jólétét,

---

5 Vö. Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu>; http://www.pravoslavieto.com/books/agiologia/pochit_Bogoroditsa_i_svetiite.htm

biztonságát, sorsát a katolikus hithez kötötték, Magyarország addig volt a szentek és hősök szülőföldje, amíg hű volt a katolikus hithez, Szűz Mária pedig már a kezdetektől pártfogolta a magyarságot (BARNA 2014). Bár Mária hazai búcsújáró tiszteletének már a magyar középkorban is nyoma van, a ma ismert búcsújáróhelyek a 17. század végétől kezdtek kialakulni (ilyen Szeged Alsóváros, Máriaradna, Mátraverebély-Szentkút; Máriapócs, Kolozsvár, Füzesmikola, Esztergom, Kassa stb. – BARNA 2014). Napjainkban is nagy népszerűségnek örvend két Szűz Máriához köthető búcsújáróhely, Csíksomlyó és Máriapócs. Csíksomlyó a katolikus székelyek szellemi központja, feltehető, hogy a búcsújárás János Zsigmond erdélyi fejedelem seregei feletti győzelem emlékére kezdődött, amelyet a székelyek Szűz Mária segítségének tulajdonítottak. Mára viszont az egész magyarság nemzeti zarándokhelyévé vált. A kultusz középpontja a kegytemplom szentélyében található 16. századi gótikus, fából készült szobor, amely a „Napba öltözött asszony” nevet viseli. Hozzá számos csodás történet fűződik, erejének egyik bizonyítéka a tanúk szerint arcának tisztasága, amely soha nem szorult tisztításra, illetve arckifejezésének változásai – örömet vagy bánatot sugárzott (BARTHA 2006). A másik, sűrűn látogatott búcsújáróhely Máriapócs, amelynek két legfontosabb búcsúja a Nagyboldogasszony és a Kisasszony-napi búcsú. A legenda szerint Máriapócs görög katolikus fatemplomában 1696. novemberében az Istenszülő ikonja számos tanú egybehangzó állítása szerint könnyezni kezdett, ez a jelenség több mint egy hónapig tartott. Bár a szentképet I. Lipót császár Bécsbe⁶ vitette, a könnyezés ott már nem ismétlődött meg. A csodatevő ikonról készült másolat azonban még kétszer könnyezett – 1715-ben és 1905-ben. A helyszínen a 18. század közepére felépült a kegytemplom, amely a 20. században basilica minor rangot kapott (BARNA 2014).

Bulgáriai kultusza

A bolgár állam korai keresztény időszakának (865–1018) kultuszairól meglehetősen kevés adat maradt fenn. Szűz Mária csodáit a bolgárok bizánci szövegek fordításából ismerhet-

6 A Szűz Mária kép ma is látható a bécsi Szent István-dóm mellékoltárán.

ték meg, a kereszténység felvételének ideje pedig egybeesik az ikonizsziyelet híveinek végleges győzelmével, amely a csodatevő ikonokba vetett erős hittel párosult. Emellett a trák-római-görög Istenanya-kultusz emlékei és nyomai is hozzájárultak az Istenszüő (Богородица) iránti zisztelet gyors kialakulásához (МАНДРАДЖИЕВА 2008). A Nagy Simeon által alapított második bolgár főváros, Preszlav védelmét is egy Szűz Mária ikonra bízták, amelyet azonban 972-ben a város elfoglalása után a bizánci császár trófeaként magával vitt (ГЕПТОВА 2012). A templomok dekorációjának egyik leggyakoribb eleme ebben a korban a szent szűz ábrázolása, amely a bolgár templomokra is jellemző. Az új témákkal és tartalmakkal együtt új építészeti, díszítési és technológiai elemek is megjelentek, az emberábrázolás, glóriával övezve a Szimeon-féle dekorációs iskola központi témájává vált. Ezen belül Szűz Mária ábrázolása különösen fontos helyet foglalt el, csak Preszlav régészeti leleteiből eddig közel 20 ikonja került elő (ТОТЕВ 2006). A második bolgár állam idejéből (1175–1396) Grigorij Camblak írásában⁷ utalásokat találunk Szűz Mária ikonjairól, azonban egészen más kontextusban. A szerző két nesztoriánus eretnek esetét beszéli el, akik rátámadtak a Szűz Anya ikonjaira, az egyiket késsel szűrták át, többet pedig megtapostak. Evtimij pátriárka sikeresen leszámolt az eretnekséggel, viszont sem ő, sem Grigorij Camblak nem tett említést írásaiban a Szűz Mária vagy ikonjai által végrehajtott csodatettekről (ГЕПТОВА 2012). Az oszmán hódítás volt a következő traumatikus mozzanat a bolgár történelemben, amely felerősítette a Szűz Máriába és csodatevő erejébe vetett hitet. Számos templom és kegytárgy elpusztult, viszont virágzásnak indult az Istenszüő csodatéteményeit megőrkítő irodalom. A csodatevő szent szűz alakja emellett számos folklórelemmel gazdagodott és a bolgár néphit szerves részévé vált. Egyre több csodatevő ikonról szóló népi legenda jelenik meg, közöttük Szűz Máriát ábrázolókról is. Az egyik legjobban dokumentált Szűz Mária ikon-kultusz a csiproveci katolikus bolgároknál figyelhető meg, akik magukkal vitték csodatevő ikonjukat a Bánáti Bánságba, miután elhagyták hazájukat az 1688-as csiproveci felkelés leverése után

---

⁷ Григорий Цамблак: Похвално слово за Патриарх Евтимий Търновски.

(ГЕРТОВА 2012). Bulgáriában három csodatevő Szűz Mária ikont tartanak számon, amelyek a legjelentősebb kolostorokban találhatók: Útmutató Istenszülő (Богородица Одигитрия, bolgár népi neve „Oszenovica”), amelyet a Rilai kolostorban őriznek; Vlahernai Istenszülő (Богородица Влахернска, Bacskovói kolostor) és a Háromkarú Istenszülő (Богородица Трипечурица, Trojáni kolostor). A Rilai kolostorban őrzött ikon Máriát ábrázolja a kiseddel, a képet 32 négyzet veszi körbe, amelyek szentek ereklyéit tartalmazzák. Az ikon neve „relikvárium”, és igen ritka a pravoszláv világban. Az ikon kolostorba érkezéséről két legenda szól: az egyik szerint Brankovics Mara, II. Murád szultán felesége adományozta a kolostornak a 15. században; a másik korábbra, a 12. századra teszi az ikon adományozását és I. Komnénosz Mihály bizánci császár csodás gyógyulásához, és Rilai Szent Iván ereklyéjéhez köti. Az évszázadok folyamán az ikonnak csodás gyógyulásokat tulajdonítottak (pestis, lelki és testi betegségek), a zarándokok máig látogatják a Rilai kolostorban gyógyulást keresve. A Bacskovói kolostor ikonjáról azt tartják, hogy a világon található 20 olyan ábrázolás egyike, amelyhez Szűz Mária modellt állt. Eredete igen ősi, Szt. Lukács készítette, és két grúz szerzetes hozta a kolostorba a 14. században. Az ikonon csak Mária és a kised arca látszik, a többi részt ezüst veret borítja. A hívők egészségért, gyógyulásért imádkoznak hozzá. A Trojáni kolostort tulajdonképpen a csodatevő ikon számára építették. Az ikon az Áthosz-hegyről érkezett a 17. században, román szerzetesek vitték Havasalföld felé. A samaruk azonban megállt a kolostor későbbi helyén, és nem akart onnan elmozdulni. Ebből értették meg a szerzetesek, hogy az ikon itt akar maradni, és kis kápolnát, majd később kolostort építettek neki. Ehhez az ikonhoz is gyógyulásért imádkoznak a zarándokok (КАРАМИХАЛИБА 2007). A három ikon először 2007-ben volt kiállítva együtt, a szófiai Alexander Nevszki katedrálisban, ahol Maxim pátriárka vezette a könyörgő imádságot a Líbiában bebörtönzött bolgár orvosokért és ápolókért. A könyörgés után pár nappal szabadon is engedték őket, amit a hívek az ikonok közös erejének tulajdonítottak (ЦАХЕБА 2018). Bulgáriában emellett számos Szűz Máriához köthető forrás, illetve fogadalmi hely található.

Szűz Mária népi kultusza Magyarországon és Bulgáriában

Mind a két országban a Máriához köthető ünnepek nagy száma ellenére a népszokások szegényesnek mondhatók, és a hivatalos egyházi rítusok uralják az ünnepeket.

Magyarországon népi ünnep volt Gyertyaszentelő Boldogasszony, Gyümölcsoltó Boldogasszony, Nagyboldogasszony, Kisboldogasszony és Mária neve napja. Bulgáriában a népi kalendáriumban négy Szűz Máriához köthető napot találunk: Зимна/Вълча Богородица; Голяма Богородица, Малка Богородица, Събор на Пресвета Богородица (ДЯКОВ 1993).

Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén⁸ (február 2.) szokás volt gyertyát égetni a keresztleetlen gyermekek, illetve a betegek és halottak mellett. Az időjáráshoz köthető hiedelmek is jellemzők: gyertyát égettek jégeső ellen, illetve azt tartották, ha hideg van, jönni fog a jó idő. Borsodnádason azt tartották, hogy ha nagyon esik a jégeső, akkor a jégszemekre rá van fagyva Jézus és Mária képe (CSÁKY 2001; BÁLINT 1975, 2004). Azt is tartották, hogyha február másodikán jó idő van, akkor későn tavasodik, ehhez közmondás is kapcsolódott: „Gyertyaszentelőkor inkább a farkas ordítson be az ablakon, minthogy a Nap süssön”. A másik, mind a mai napig jól ismert néphagyomány szerint, ha február 2-án a medve kijön a barlangjából és meglátja az árnyékát (azaz napsütéses idő van), akkor visszabújik még téli álmodni, de ha az idő borús, az azt jelenti, hogy már lassan vége a télnek.⁹ Bulgáriában ehhez a naphoz kötődik Зимна/Вълча Богородица (Téli/Farkas Istenszüelő) ünnepe, amelyhez számos tilalom és szokás kapcsolódott. Az asszonyok cipőt sütöttek, amit két házban osztottak szét. Az aznapi első látogató neme alapján meg lehetett jósolni a születendő gyermek nemét, valamint a lányok jövődó férjének küllemét és természetét. A nőknek tilos volt dolgozni, éles tárgyakat megfogni, hogy a gyermekek egészségesek maradjanak, illetve tiltották a házastársak közti érintkezést is, hogy termékenyek legyenek az állatok (ДЯКОВ 1993).

Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe (Angyali Üdvözlét), bolgárul Благовещение (március 25.) a következő, Szűz Má-

8 Ez az ünnep csak nevében kapcsolódik Boldogasszonyhoz, a gyertyaszentelés az eredeti rítushoz kötődik, Jézus bemutatásához a templomban.

9 http://old.mta.hu/x_osztaly_hirei/februar-2-medve-monda-129223/

riához köthető ünnep. Magyar területen termékenységhiedelmekkel találkozunk: az az asszony, aki ezen a napon érintkezik a férjével, biztosan áldott állapotba kerül. Bulgáriában ez a nap a tavasz érkezéséhez kötődik, a keresztény szimbolika gyakorlatilag nem jelenik meg. Azt tartották, hogy a fecskék és a kakukkok átkelnek a tengeren, hogy elmondják a jó hírt – itt a tavasz. Ezen a napon jöttek elő a kígyók, a tündérek és más természetfeletti lények téli szálláshelyükről, amely a világvégen található. A népszokások a tavaszi takarítás, kártevők elleni praktikákra fókuszáltak: takarítás, söprés, szemétegetés; kígyók elleni szokások – seprűvel, piszkavassal zavarták el őket, emellett kinyitották a kaptárokat és kiengedték a méheket. Azt is tartották, hogy az Angyali üdvözlés napján az elásott kincs kék lánggal világít (МАРИНОВ 1994; ДУЛЕВА 2007; ИВАНОВА 2013).

Mindkét országban a legnagyobb Máriát dicsőítő ünnep a Mária mennybemenetele vagy Nagyboldogasszony, bolgárlul Успение Богородично vagy Голяма Богородица napja augusztus 15. Magyarországon a szokások nagy része a gyással, virrasztással kapcsolatos. Számos helyen az asszonyok gyertyafénynél virrasztottak, frissen ásott sírnál a mennybevételről szóló legendát olvastak fel (Rábaköz), illetve virágokból készítettek koporsót, amiben Szűz Mária szobrot helyeztek, amely felett a temetőkápolnában virrasztottak, énekeltek (Táp, Hercegszántó, Nagykáta – BÁLINT 1975, 2004). Az egyik legösszetettebb ünneplést a Karancs hegyen írta le Bálint (1975, 2004), a kegyhely valószínűleg még Antiochiai Szt. Margithoz köthető. Az ünnep előtti napokban az asszonyok kitakarították a kápolnát, majd a virrasztás délelőttjén felállították a kápolnában a ravatalt, amelyre egy gyermekkoporsót helyeztek, valamint Mária halotti, fekvő szobrát. A ravatalt gyertyákkal, virágokkal (roz-maringgal) díszítették fel. A délután folyamán érkező zarándokok keservesen siratták a halottat, amit közös ájtatosság és keresztútjárás követett. Sötétedéskor megkezdődött a tényleges siratás, felolvasták Mária jeruzsálemi sírjáról szóló leírást, utána pedig halálának verses történetét adták elő. Amikor vége volt a hosszú éneknek, mindenki gyertyát gyújtott, hiszen már tíz óra felé járt az idő. Négy fehérbe öltözött kislány a vállára emelte Mária koporsóját és az ünnepélyes menet megindult körbe a he-

gyen. A végén a ravatalt elbontották, a halotti szobrot eltették, és hajnalig imádkoztak, énekeltek (BÁLINT 1975, 2004; HETÉNYI 2000). Másik jellemző szokás a virágszentelés/virágáldás, amely főleg a németek lakta, de magyar területeken is előfordult. Ezt a szokást is Mária halála, mennybevétele ihlette. Nagyboldogasszonyi füveket (menta, napraforgó, olajfa stb.) helyeztek a kopersókba, hogy a halott örök dicsőségre jusson, tettek belőle az új pár, a csecsemő vagy a gyermekágyas ágyba is, az épülő ház alapjába, valamint füstölésre és gyógyításra is használták. Volt, aki 3 napig a háztetőn tartotta, hogy harmatos legyen, mert ettől még erősebb lesz a hatása. Más helyen kilenc virágfajtából kötöttek csokrot, amit a jégverés, vihar ellen szentelt gyertya lángjánál égettek meg (BÁLINT 1975, 2004).

Bulgáriában, bár a Nagyboldogasszony ünnepe az egyik legnagyobb tiszteletnek örvend, szokásrendszere, ahogy Magyarországon is, szegényes. Megőrződött a keresztény jelleg a halotti torra emlékeztető ünnepi asztallal, a rituális kenyérrel és az üresen hagyott székkal. Szűz Máriát a nők az anyaság védelmezőjeként tisztelték, és ezen a napon virágokkal és ajándékokkal díszítették ikonjait, egészségért és családjuk jólétért imádkoztak. A gyermektelen nők áldozati ételt ajánlottak fel neki, hogy gyermekük legyen. A méhészek áldásra vitték a templomokba az első lépes mézeket, majd az áldás után szétosztották a hívők között. Az asszonyok mézet, frissen szedett gyümölcsöt, újbúzából készült kenyeret vittek a templomba beszentelni, amit utána szétosztottak a jelenlévők és a rokonság között. Délben a Mária nevet viselők ebédre várták az egész családot. Az asztalra nagy tál főtt vagy sült, frissen szedett kukoricát tettek. Ha egy gyermektelen asszony elsőként köszöntötte a névnapost és evett a kukoricából, biztos lehetett abban, hogy Szűz Mária meghallgatja imáit. A családi asztalhoz egy üres széket tettek, váratlan vendégnek, illetve az elhunytaknak, amivel arról emlékeztek meg, hogy mindenki halandó. Az ebéd előtt minden ételből osztottak a szegényeknek is. Azok a települések, ahol van Szűz Máriának szentelt templom vagy kápolna, közös búcsúkat rendeztek. Észak-kelet Bulgáriában Mária a háziállatok védelmezője is volt, ebből az alkalomból kerek, lyukas kenyeret sütöttek, amit az állatok ettek meg (ДЯКОВ 1993; МАРИНОВ 1994).

Ehhez a naphoz számos hiedelem és tilalom kötődött: ha esik, a következő év termékeny lesz. Ha beteg ember vagy gyermektelen nő az ünnep előestéjén, szent helyen tölti az éjszakát, meg fog gyógyulni, illetve gyermeke lesz. Ezen a napon tilos volt bármi pirosat érinteni, hogy a jószág egészséges legyen, illetve, hogy a fiatal nők ne legyenek meddők. A napra teljes női dologtilalom volt, hogy a család egészséges legyen (ДЯКОВ 1993).

Kisboldogasszony napja (szeptember 8.), mindkét országban népi ünnep is (bolgárul: Малка Богородица). Jellemző, közös vonás itt is, hogy ez a nők ünnepe. Magyarországon szokás volt, hogy a nők kora reggel kimentek a hajnalt várni, és aki érdemes volt rá, a napban Máriát is megláthatta (a Napba öltözött asszonyt), akinek a sugarai rózsát szórtak. Palócföldön a búcsújárók szerint alkonyatkor a nap koporsó alakúvá változott, a Szűzanya pedig benne feküdt a rózsák között (LENGYEL-LIMBACHER 1997). Szokás volt még virradóra kitenni a vetőmagot a harmatra, hogy megfogja az „*Úristen szentelése*”, hogy ne üszkösödjön és bőven teremjen (BÁLINT 1975, 2004).

A bolgár hagyományok szerint az ünnepről leginkább a bajban vagy nagy munkában lévő nők emlékeztek meg. Imádkoztak Szűz Máriához egészségért és könnyű szülésért, cipót sütöttek (Szűz Mária kenyere – Богородичен хляб), áldozati ételt készítettek a gyermekek egészségére (nőnemű állatot, leggyakrabban birkát). Az ételekből a szegényeknek is adtak, mivel Szűz Mária a magányosok, elhagyottak, árvák védelmezője is. A kenyérből egy darabot a jószágok kaptak, egy másikat félretettek az Isten-szülőnek, hogy vigyázzon a házra. Ez a nap is dologtiltó – a háziasszony nem varrhat és szőhet, hogy a gyerekek ne legyenek betegek. A nők adományokat (ingeket, kendőket, kötényeket, zoknit) vittek a templomba, és Szűz Mária ikonja elé helyezték. Főztek búzát, amit elvittek a templomba beszentelni, majd szétosztották. Ez nap is népszerű búcsújáró nap egész Bulgáriában, falusi vigadalmakat, esküvőket, keresztelőket rendeztek (ДЯКОВ 1993).

A két ünnep közötti időszak mindkét népnél számos hiedelemmel, tilalommal kapcsolatos. Magyar területen elnevezése két Boldogasszony köze, két Asszony köze, és szerencsés, termékeny időszaknak számított gazdasági szempontból. A hiedelmek

egy része a tyúkokkal kapcsolatos: például Szegeden a tyúkok az összes, ilyenkor tojt tojást kiköltik és fölnevelik a csirkéket, illetve az ez időben tojt tojások akár tavaszig is elállnak. Jó időszak volt ez a búzacséplésre, szellőztetésre, hogy ne kerüljön bele zsiszik. A ruhát kiszellőztették, mert így nem esett bele a moly. Több helyen gyógyfüveket gyűjtöttek, ami összefüggésben áll a Nagyboldogasszony napi szokásokkal (BÁLINT 1975, 2004).

Bulgáriában a két Mária-ünnep közötti időszak szintén termékenynek számított: átültették a virágokat és bokrokat, gyógyfüveket szedtek (parlagi pereszlény [богородиче], boldogasszony-csepegtette fű/szeplőlapu [богородична трева], vagy vad bazsalikom), amelyeket női betegségek, fejfájás gyógyítására használtak (СТАРЕБА 2005a).

Mária neve napjáról csak a magyar területen emlékeztek meg. Ezen a napon a tisztességesen viselkedő, jámbor leányokat és legényeket ajándékozták meg, illetve azt tartották, hogy ha ezen a napon szép az idő, akkor a vénasszonyok nyara hosszú és derűs lesz (BÁLINT 1975, 2004). Az utolsó, Máriához kötődő болгар népi ünnep az Istenanya (Събор на Пресвета Богородица), amelyet december 26-án ünnepeltek. A nők kenyeret sütöttek, aminek egy részét a hozzátartozók között osztottak szét, hogy egészségesek legyenek. Szokás volt tyúkból áldozati ételt főzni Szűz Mária tiszteletére (ДЯКОВ 1993).

Mária (Istenszülő, Boldogasszony) népi kultuszának mindkét népnél van egy ünnepen kívüli aspektusa is – a szülőnő és gyermekágyasok védelme. Bulgáriában azt tartották, hogy az Istenszülő személyesen jelenik meg az összes gyermekszülésnél, a gyermek nem tud addig megszületni, ameddig ő meg nem jön, ha a szülés elhúzódott, akkor a szent szűznek máshol volt dolga. A szülés után közvetlenül kenyeret sütöttek, amelynek neve Istenszülő cipója (богородична питка – СТАРЕБА 2005b). Magyarországon a gyermekágyas nők ágyát „Boldogasszony ágynak” nevezték, amit a baba készített el tiszta szalmából, tiszta lepedőből, majd baldachint tett föléje.¹⁰

---

10 <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-792.html>

Összefoglalás

A tanulmány összevetette Szűz Mária bolgár (pravoszláv) és a magyar (katolikus) egyházi és népi kultuszát. A keresztény vallás képviselői már szinte a kezdetektől fogva határoztak a Szűz Máriát érintő tisztelet jellegéről és mértékéről, a keleti egyházban azonban a 7. században meg is szűntek a mariológiai viták. A katolikus egyházban viszont, többek között a reformáció hatására folyamatosan (a tridenti zsinattól a második vatikáni zsinatig) megvitatták és napirenden tartották a Szűz Máriával kapcsolatos hittételeket, illetve a népi, jámbor tisztelet megnyilvánulásait is a hivatalos egyházi kultusz részévé tették. Ettől a függetlenül, az oszmán hódítás okozta traumák hatására a balkáni ortodox területen is felerősödött a Szűz Mária/Istenszülő iránti kultusz, amely már a népi kereszténység hatása alatt fejlődött, és ugyancsak kegyhelyek, csodatevő ikonok, források tiszteletében fejeződött ki. Magyarországon létrejött a Regnum Marianum egyházi és politikai eszménykép, ez a dimenzió teljesen hiányzik a bulgáriai Mária kultuszból. A Boldogasszony/Istenszülő népi kultusza, a népi kalendáriumban betöltött szerepe szerénynek mondható, az ünnepeire egyik helyen sem jellemző a gazdag rítusrendszer, érezhető az egyházi hatás. A „pogány”, kereszténység előtti elemek nem igazán mutathatók ki, a női motívumok (termékenység – emberi és gazdasági) állnak a középpontban. Az ünnepek közül Nagyboldogasszony és Kisboldogasszony napja a legjelentősebb mindkét országban, a rítusok központjában a nők állnak. Az erős egyházi hatástól függetlenül, mind a magyar, mind a bolgár népi kultúra Mária-alakja bizonyosan integrálta a kereszténység előtti korok női istenségeinek bizonyos vonásait. A népi imádságokban, ráolvasásokban és legendákban megjelenő Szűz Mária sokkal komplexebb alak – segítő, közvetítő szerepe mellett, büntető és bosszúálló is, ami a régi női istenségek, természet ősanyák jellemző vonása. E tulajdonságainak feltárása azonban túlmutat a jelen tanulmány keretein, és további kutatásokat tesz szükségessé.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁLINT Sándor, 1975, 2004: *Ünnepi kalendárium I-II.* Budapest: Neumann Kht. <http://mek.niif.hu/04600/04657/html/> (Utolsó letöltés: 2019. 07. 12.)
- BARNA Gábor, 2014: *Vallási néprajzi tanulmányok.* Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
- BARTHA Elek, 2006: *Vallási terek szellemi öröksége.* Debrecen: Bölcsész Konzorcium.
- BARTÓK István, 2007: Szemelvények a Mária-kultusz történetéből. http://www.arkadiafolyoirat.hu/images/000_irodalom/IRO007_TAN_bartok_maria.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 07. 12.)
- CS. VARGA István, 2000: *Szent Művészet II. Tanulmányok költészetünk szakrális vonulatából.* Székesfehérvár: Magyarországért, Édes Hazánkért Kiadó, Xénia Könyvkiadó.
- CSÁKY Károly, 2001: A népi vallásosság és hiedelmei a Középső-Ipoly mentén. Kalligram 1-2. <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2001/X.-evf.-2001.-januar-februar-Erdelyi-Zsuzsanna-80-eves/A-nepi-vallasossag-es-hiedelmei-a-Koezepso-Ipoly-menten> (Utolsó letöltés: 2019. 07. 12.)
- HETÉNY János. 2000, *Nagyboldogasszony virrasztása/A Karancs-hegyi búcsú.* Szeged: JATE Néprajzi Tanszék.
- KÁLMÁNY LAJOS, 1885: *Boldogasszony. Ósvallásunk Istenasszonya.* Budapest: MTA.
- LENGYEL Ágnes – LIMBACHER Gábor, 1997: *Népi vallásosság a Palócföldön.* Balassagyarmat: Nógrádmegyei Múzeumok Igazgatósága.
- NYULASSY Ágnes, 1998: A szentkultusz kezdetei Magyarországon, különös tekintettel Szent Jakab kultuszára. *Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján: Konferencia a Szegedi Hittudományi Főiskolán és a JGYTF Történettudományi Tanszéken*, 1996. szeptember 19-20. Szeged: Belvedere Meridionale. acta.bibl.u-szeged.hu/5446/1/belvedere_kk_011_097-108.pdf (Utolsó letöltés: 2019. 07. 12.)
- REUSS András, 2012: Mária a mai evangélikus teológiában. https://medit.lutheran.hu/files/2012_reuss_andras_maria.pdf. (Utolsó letöltés: 2019. 07. 12.)

- БЛАГОЕВ Горан, 2005: География на Богородичните чудеса... <https://www.pravoslavie.bg/История/География-на-Богородичните-чудеса/> (Utolsó letöltés: 2019. 07. 12.)
- ГЕРГОВА Иванка 2012, *Чудесата на пресвета Богородица в културата на българското възрождане*. София: Фондация „Покров Богородичен“.
- ГЕОРГИЕВА Иваничка 2013, *Българска народна митология*. София: АИ „Марин Дринов“.
- ДУЛЕВА Стела, 2007: *Благовещение на Пресвета Богородица*. Еортология, богословско съдържание и иконография. https://litenet.bg/publish14/s_duleva/blagoveshtenie.htm (Utolsó letöltés: 2019. 07. 12.)
- ДЯКОВ Томислав, 1993: *Народният календар. Празници и вярвания на българите*. София: Анубис.
- КАРАМИХАЛЕВА Александра, 2007: Чудотворните икони на св. Богородица от Рилския, Троянския и Бачковския манастир. *Църковен вестник* 9. https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,130/catid,94/id,4294/view,article/ (Utolsó letöltés: 2019. 07. 12.)
- МАНДРАДЖИЕВА Таня, 2008: Култът към Великата богиня майка и култът към Света Богородица в Тракия. *Societas Classica*. <http://journals.uni-vt.bg/sc/bul/vol3/iss1/28> (Utolsó letöltés: 2019. 07. 12.)
- МАРИНОВ Димитър, 1994: *Народна вяра и народни религиозни обичаи*. София: БАН.
- СТАРЕВА Лилия, 2005a: *Български светци и празници*. София: Труд.
- -, 2005b: *Български обичаи и ритуали: раждане, сватба, сбогуване*. Труд, София.
- ТОТЕВ Тотю, 2006: За култа на Света Богородица в изкуството на Преслав през IX-X век. <https://www.pravoslavie.bg/Икона/за-култа-на-света-богородица-в-изкуств/> (Utolsó letöltés: 2019. 07. 12.)
- ЦАНЕВА Цвети, 2018: Трите чудотворни икони на Богородица. <https://www.hera.bg/s.php?n=3329> (Utolsó letöltés: 2019. 07. 12.)

DOMINIK SMOLE FEKETE NAPOK ÉS EGY FEHÉR NAP CÍMŰ REGÉNYÉRŐL

MLADEN PAVIČIĆ

Abstract: *Black Days and a White Day* by Dominik Smole is considered to be the first modern Slovene novel. It was published in 1958 when the control over the arts and culture by the communist party leadership was becoming less obvious and it was possible to learn about the cultural life outside Yugoslavia, while artists and intellectuals represented a kind of opposition. The third-person narrator presents three days in the lives of four people. Three of them are also internal focalizers, enabling the reader to see their thoughts, emotions and vision of the world through their internal monologues, which never develop into the extreme – stream of consciousness – form. These monologues allow the reader to understand the desire of the characters to change their lives and their inability/unwillingness to do so, while the fourth character is observed from outside and remains mysterious until the end.

Keywords: slovene literature, modern novel, narrator, focalizer, interior monologue

A dolgozat a szlovén próza korszakváltásának egyik kiemelkedő darabját vizsgálja. Az első modern szlovén regényről van szó, amelyből a *Tánc az esőben* (1961) című film is készült Boštjan Hladnik rendezésében. A regény jelentőségét az is alátámasztja, hogy a szlovén filmkritikusok többsége szerint ez minden idők legjobb szlovén filmalkotása. A regény 1958-ban jelent meg, amikor már véget ért az a korszak, amely a szocialista realista művészetet kiáltotta ki az egyetlen üdvös és követendő művészi kifejezésmódnak, a kommunista politikai vezetés pedig finomabb eszközöket vezetett be a művészet és a kultúra ellenőrzésében és irányításában. A nyugati határ átjárhatóbb lett, ezzel hozzáférhetővé váltak a nyugat-európai folyóiratok, könyvek és filmek. Már az ötvenes évek első felében megindult bizonyos pezsgés a szellemi és kulturális életben, az értelmiség és a művészek pedig egyfajta ellenzéket képviseltek. A *kritikus generációnak* nevezett ifjú irodalmárok és alkotóművészek a *Beseda* (1951–1957) és a *Revija 57* (1957–1958), később pedig a *Perspektive* (1960–1964) című irodalmi folyóiratok körül csoportosultak, amelyek legá-

lisan jelentek meg (Szlovéniában a népi demokrácia idején nem létezett említésre méltó szamizdat), és állami dotációt kaptak, az állam aztán időnként megszüntette őket, amikor véleménye szerint túl messzire mentek (ŠTUHEC 2001: 469–496; VODOPIVEC 2006: 345–362).

A szocialista realizmusnak a szlovén irodalomra gyakorolt befolyása bizonyos politikai események hatására már 1948 után gyengülni kezdett. Az 1950 körül színre lépett fiatal generáció ugyan még tiszteletben tartotta az ún. társadalmi realizmus követelményeit (érthetőség, a kisember humanizmusa, a társadalmi valóság ábrázolása), ám egyre jobban kezdte érdekelni az emberi létezés bensősége, intim világa, figyelme a falusi világtól a város, a polgári lét felé fordult, az emberábrázolásban kezdett tért nyerni a pszichológia, a művek alaptónusát sokszor a rezignáció és az érzelmek adják, formailag pedig egyre inkább a modern jegyek kerülnek túlsúlyba. Ugyanakkor a korábban is publikáló szerzőknek köszönhetően feltámadtak bizonyos, a háború előtti szlovén irodalomban jelen lévő irányzatok (expresszionizmus, újromantika, szimbolizmus, dekadencia) is. A nyitottabb határokon át beáramlottak a kortárs nyugati irodalom legújabb tendenciái, amelyek szlovén irodalomra gyakorolt hatásai közül kettőt érdemes kiemelni, az expresszionizmust és a modern regényt (KOS 2002: 349–356).

A múlt század ötvenes éveinek végén három olyan szlovén könyv is megjelent, amelyek megfelelnek a modern regény követelményeinek – Smole regényén kívül Zorko Simčič *Ember a fal két oldalán* (1957) és Alojz Rebula *Árnyéktánc* (1960) című műve. A politikai emigráns Simčič regénye Buenos Airesben jelent meg, Rebula pedig Triesztben élt, vagyis elmondhatjuk, hogy az áttörés a szlovén irodalom mindhárom színterén végbement: Szlovénia jugoszláv köztársaság határain belül, a közeli határon túli régióban és a távoli emigrációban egyaránt. Simčič regényéről Alojzija Zupan Sosič megjegyzi, hogy Szlovéniában csaknem ismeretlen volt, ezért a szlovén irodalomra gyakorolt hatásáról sem beszélhetünk (ZUPAN SOSIČ 2008: 158). Janko Kos a fenti három regény közül Smole regényét helyezi az első helyre, mi-

vel folytatásokban már 1955-től megjelent folyóiratokban (KOS 1996: 195–198).

Melyek a modern regény alapvető ismérvei? Janko Kos cikkében a következőket említi: „az elbeszélés szubjektívációja, többnyire perszonális elbeszélő bevezetése, gyengülő epikusság, a 'történet' mint eseménysor és azonosítható kezdetű, kibontakozású és véget érő állapotok elhalványulása, az események kiiktatása a regényhősök életének fordulópontjai közül, a regényhősök létét alapvetően bizonyos állandó vagy ismétlődő állapotok határozzák meg; a külső világ visszaszorítása és az egész valóság redukálása szubjektív belső tartalmakra, ebből következően a lírai és esszéisztikus tartalmak térhódítása, ami a regény lirizálódásához és esszéizálódásához vezet; a félfüggő beszéd és belső monológ alkalmazása, főleg pedig az események újfajta struktúrája, amely már nem tér és idő objektív kauzalitására épül, hanem a tudatfolyam szubjektív, asszociatív logikájára, amely új, ismeretlen tér-idő szekvenciákat hoz létre” (KOS 1996: 195). A szlovén irodalomtörténész rámutat, hogy ezeket a sajátosságokat számos modern regényben megtaláljuk, de persze nem mindegyikben, és a hagyományos regényírás is kölcsönzött a fent felsorolt tulajdonságokból, ezért a modern regény formai sajátosságai mellett a tartalmi kérdések is lényegesek: a 19. századi hagyományos realista és naturalista regény történelmi, társadalmi és morális motívumai helyett a modern regény horizontján az ember áll a középpontban, „akit már határozottan elfogott a metafizikai nihilizmus” (KOS 1996: 196). Kos az első modern regényként említi Gustave Flaubert *Érzelmek iskoláját* (1869) és Joris-Karl Huysmans *A különc* (1884) című regényét, az igazi úttörőket pedig a 20. század elejének regényeiben látja, André Gide, Rainer Maria Rilke, Marcel Proust, James Joyce, Franz Kafka, Thomas Mann és Virginia Woolf műveiben. Ami a szlovén irodalmat illeti, Kos szerint a modern szlovén regény kezdeteit Ivan Cankar hosszabb szövegeiben (*Gospa Judit* 1904, *Hiša Marije Pomočnice* 1904, *Nina* 1906, *Novo življenje* 1908, *Milan in Milena* 1913) és unokaöccse, Izidor Cankar *S poti* (1913) című regényében fedezhetjük fel – ezt követően pedig a *Fekete napok és egy fehér nap* című regény megjelenéséig nem jelent meg „semmilyen e névvel illelhető alkotás” (KOS 1996: 196–197). Az ötve-

nes években volt néhány író, akik nem távolodtak el a második világháború tematikájától, de műveikben modern formai újítást alkalmaztak. Ciril Kosmač *Pomladni dan* (1953) és *Balada o trobenti in oblaku* (1956) valamint Ben Zupančič *Sedmina* (1957) című regényéről van szó. Smole regénye tematikájában is nagymértékben különbözik tőlük: értelmezhetjük ugyanis mint „a kommunista-szocialista, marxista, baloldali humanista és nacionalista ideológia kategorikus visszautasítását”, és szintúgy az intimizmus és szentimentális humanizmus elvetését, amelyek az ötvenes években jelentek meg mint „az elhasznált forradalmi ideológia szurrogátuma” (KOS 1996: 200). Alojzija Zupan Sosič azon a véleményen van, hogy a regény olvasója elcsodálkozik azon a letargián és passzivitáson, ami megakadályozza a főalakokat abban, hogy legalább minimális mértékben változtassanak az életükön; kafei világuk okozóját pedig abban a metafizikai nihilizmusban látja, amely a szlovén regényt a forradalmi ideológiából átemeli a modern regény szintjére (ZUPAN SOSIČ 2008: 158).

A regény öt fejezetből áll:

I. Egy nap az életből

II. A hátralévő idő

III. Egy kis sűgőfiú öröme és bánata

IV. A nap vége

V. A következő nap

Az első fejezet egy rajztanár és sikertelen festő egy napját mutatja be, ébredésétől addig a pillanatig, amikor aludni megy. A nevét nem tudjuk meg. A második fejezet a következő nap ebédig tart, de itt a tanár meghitt barátnője, a vöröshajú színésznő, Maruša áll a középpontban, akihez gyötrelmes kapcsolat fűzi. A regény végén, Maruša halála után a névtelen festő rájön, hogy „nap mint nap nagyon nagy szükségük volt egymásra. Különösen abban, hogy egymást annyiszor olyan mérhetetlenül megkínózták” (SMOLE 2004: 140). A harmadik fejezetben folytatódik a nap, a középpontban most Maruša boldogtalan rajongója, a (Maruša színházában dolgozó) „kis sűgő” áll. A fejezet úgy ér véget, hogy este a sűgő meg akarja látogatni Marušát. A színésznő a kopogására nem reagált, ezért a fiú a szomszédok segítségével rátöri az ajtót. A negyedik fejezetben találkozunk Marušával ott, ahol a másodikban hagytuk, oda pedig a barátja, a festő társaságá-

ban érkezett (aki mindenhová követi, miután aznap befejezte a tanítást). A fejezet ugyanaznap este ér véget, amikor a tanár a szomszédjától, Antontól megtudja, hogy Maruša (aki a festőt otthagya egy vendéglőben), meghalt, és mellette a földön ott ül, fejét a halott térdére hajtva, a kis sűgő. Míg az előző fejezetekben az események időrendje nyilvánvaló, könnyen követhető, itt már egy kissé több olvasói koncentrációra és leleményre van szükség: a második fejezet végén kint „nehéz, lucskos és piszkos pelyhekben havazik”, Maruša pedig a vendéglőben ül, ahol minden nap együtt szoktak ebédelni, poharat tart a kezében, és „látta, amint a pohár üvegén át, valami különös dimenzióban, az ismeretlen messzeségbe tűnve, nagy súlya alatt görnyedt a nap további része” (SMOLE 2004: 68). Amikor Maruša barátja a negyedik fejezetben „befordult a vendéglő felé”, „kövér, lucskos, piszkos pelyhekben havazott”, Maruša pedig „*még mindig* (...) a kezében tartotta a poharat (és mintha az üvegen keresztül *még mindig* ott tátongott volna a nap további része)” (Kiemelés M.P.; SMOLE 2004: 116). A pillanat azonosságának egyértelmű jele a megismételt *még mindig*. Az ötödik fejezet ugyanazon a télen játszódik, és az előző fejezet végétől jó pár nap választja el. Időközben eltemették Marušát, a névtelen festő pedig pár nappal később megbetegedett, és a következő napokban „ágyhoz volt kötve” (SMOLE 2004: 137). Ez a fejezet egy napot ölel fel, és ugyanazokkal a szavakkal kezdődik, mint az első: „Elmúlt kilenc óra, ám a fény, amely a beragadt, dermedt szemhéjakon tört át, erőtlen és közömbös volt” (SMOLE 2004: 7; 137).

A második nap második felének kivételével, amelyet kétszer beszélnek el, az elbeszélés az idővel egyenes arányban halad.

Miran Košuta trieszti szlovenista szerint „az elbeszélés egyes egységeinek hossza szinte az utolsó sorig ki van számítva”: állítása szerint az első fejezet hossza 45 oldal, a második és a negyedik 48, az ötödik pedig 43, a harmadik ennél kissé hosszabb – 54 oldal (Košuta az első, 1958-ban megjelent kiadásból dolgozott). Košuta véleménye szerint „a szerző valószínűleg kissé kibővítette ezt a fejezetet azért, hogy aláhúzza vagy mélyebben indokolja a sűgő sorsdöntő, később meghíúsult szándékát, hogy kilépjen apró, védett és titkos odújából a tájékozott és felelősségteljes élet megvilágított színpadára” (KOŠUTA 1996: 214). A középső feje-

zet hosszát talán azzal is magyarázhatjuk, hogy az első és utolsó fejezet a legrövidebb, a második és a negyedik hosszabb az elsőnél és az utolsónál, a középső pedig a leghosszabb, így alkotnak szimmetrikus egészet.

Nincs megnevezve a város, sem az ország, amelyben a regény játszódik, az időt a hét napjai jelzik; többé-kevésbé pontosan tudhatjuk, milyen napszakban járunk, hány óra van, ami már a fentiekből is kiderül. Így a regény első napja péntek, a második szombat (a fiatalabb olvasóknak fontos információ, hogy akkoriban a szombat munkanap volt), az utolsóról semmit sem tudunk, de ez nem is fontos. A cselekmény hozzávetőleges idejét és a szereplők korát a regényben nem különösen hangsúlyozott viszonyok és tények ismeretében meghatározta Janko Kos (aki 1931-ben született): a cselekmény a múlt század ötvenes éveiben játszódik, vagyis a regény keletkezésének idejében, „a 'rajztanár' pedig nem sokkal 1930 előtt született” (vagyis az 1929-es születésű szerzővel egyidős volt; KOS 1996: 199). A cselekmény helyének és idejének meghatározásánál segített a vilamos, amely Szlovéniában csak Ljubljanában létezett (és éppen a regény megjelenésének évében szüntették meg), és egy nő jellemzésénél használt „olasz kurva” („laška cipa”) kifejezés, amelyet az olaszok által 1941–43 között megszállt Ljubljana lakosai használtak az olaszokkal szemben túlságosan megértő lányokra.

A regény helyszínül szolgáló helyiségek többnyire depresszív, karkai hangulatot árasztanak. A rajztanárnak és Marušának sincs saját lakása, mindketten albérleti szobában laknak. A férfi szobájáról már az elején tudható, hogy csak a szomszéd szobán keresztül közelíthető meg, ahol Anton úr él. Hogy ez a szoba távolról sem elegáns, azt már az első oldalakon megtudjuk. Ugyanilyen kevésbé elegáns vendéglátó helyekre jár a főhős.

És az elbeszélés? Végig harmadik személyű elbeszélővel van dolgunk, ám a fokalizátor változik. (Silvija Borovnik felhívja a figyelmünket arra, hogy Smole „több egyenrangú tudat szerepeltetésével követi a modern európai regény bahtyini értelemben vett polifóniáját” (BOROVNIK 2001: 176). Az első, negyedik és ötödik fejezetben a fokalizátor a rajztanár, amiből sejtethetjük, hogy ő a regény főszereplője. A második fejezetben a fokalizátor a vörös hajú Maruša, a harmadikban pedig a sűgő. Mind

a három fokalizátor esetében (Miele Bal elmélete alapján – BAL 1985: 102–106) belső fokalizációról van szó, így az olvasó az ő szemükkel nézi a világot, megismeri gondolataikat, érzéseiket és érzelmeiket. Janko Kos megállapítja, hogy a regény fontosabb szereplői közül csak Anton urat látjuk kizárólag kívülről (KOS 1996: 202). Éppen ezért ő az, aki a legitimizatosabb számunkra. A harmadik fejezet 3. alfejezetében vajon miért keresi a kis sűgót, hogy megmondja neki, hogy menjen el Marušához? És miért éppen Maruša halálának pillanatában mondja ezt? Honnan tudja egyáltalán, hol lakik a kis sűgó? Mit akar mondani azokkal a szavakkal, amelyeket kiemeltem az alábbi idézetben?

– Történt? – ismételte Anton úr, mintha rosszul értette volna. – Igen, – mondta kisvártatva, – vagyis nem tudom, mit akart ezzel mondani. Természetesen semmi sem történt. Azaz, ahogy vesszük, mindig történik valami. Én például, az én életem az utóbbi években valahogy kisiklott, ha szabad ezt mondanom, a szemem láttára esik szét. Hosszú évekig egyáltalán semmi sem történt, egy árva napon sem, ám... ha húzok egy vonalat, ha megnézem közelről, rá kell jönnöm, hogy *valaminek mégis történnie kellett egész idő alatt. Hogy mi a bűnöm, nem tudhatom. Én is azt hiszem, hogy semmit sem követtem el.*

A kis sűgó hallgatott. Fejében még mindig kergették egymást a gondolatok. Aztán megint Anton úr hangja szakította őket félbe.

– Ó, bocsásson meg, meg kell mondanom magának... azt hiszem, magának megmondhatom, mert úgyis elmegy, el kell mennie, messzire... szóval úgy gondoltam, hogy újrakezdhetném, csak lassan, nyugodtan, mivel *semmit sem követtem el, miért ne tehetném jóvá? Nem, ne gondolja, hogy valami isten tudja, milyen nagyszabású terv volt, nem, teljesen jelentéktelen, egyszerű. Aztán semmivé lett... egyetlen ütés... nem tehetek róla... Furcsa. Tulajdonképpen nem történt semmi, csak úgy... csak utána...* – (Kiemelés M. P., SMOLE 2004: 101)

– (...) Már mondani akartam, elmehet. Én maradok, *hadd tűnődjem csak magamról... és a vörös hajú Marušáról*, – tette hozzá egy pillanattal később, csodálkozva és csaknem feleszmélve.

– A színésznőről? – kérdezte.

– Aztán majd egyszer mi is meghalunk – mondta, mint aki már nem hall többet. – De én egyelőre még nem. Erős vagyok és egészséges. *Lesz még időm megérteni, mit követtünk el mi ketten.* – Olyan hangon mondta ezt, mintha éppen nagy gonddal tervezné a következő éveket (Kiemelés M. P.; SMOLE 2004: 102).

Hogy halad az elbeszélés az elemzett regényben? A történéseket leggyakrabban a hősök tudatán keresztül látjuk. Belső monológról vagy tudatfolyamról van-e itt szó? És mi különbözteti meg őket? A ljubljanaí Cankarjeva kiadó által kiadott *Literatura*

című lexikon szerint a belső monológ „a regény műfajára jellemző, gondolatok, benyomások és asszociációk közlésére szolgáló eszköz. Lelki tartalmak, különböző tudati szintek közvetlen bemutatásának illúzióját kelti” (DOLINAR et al. 1981: 159), majd az olvasót a *tudatfolyam* címszóhoz irányítja. E narratív módszerről ezt írja: „a modern elbeszélés-technika eszköze: a cselekményt redukált módon helyettesíti annak egy szereplő ‘tudatfolyamában’ való tükröződése, ahogy az (sokszor logikátlan, tudatalatti) asszociációkban és szimultán érzékelt apró részletekben megjelenik” (DOLINAR et al. 1981: 244).

A lengyel *Ślownik terminów literackich* címszavában a belső monológ olyan szöveg hosszabb részlete, amely tartalmazza egy szereplő belső beszédét egyenes beszéd vagy egyszerű függő beszéd formájában. Az irodalomban a naturalizmust megelőző időszakban a belső monológ általában világosan elkülönült az elbeszélő beszédétől, az újabb regényekben azonban gyakori a hasonlóság az elbeszélő beszéde és a belső monológ között, ezért egyre többször találkozunk egyszerű függőbeszéddel. A belső monológ célja, hogy a lehető legkevesebb közvetítő elem segítségével a szereplő nézőpontjából mutassa be őt és belső világát. A világról szóló közvetlen információk helyett rávilágít, hogyan látja azt egy irodalmi alak. Ugyanez a kézikönyv a tudatfolyamot a belső monológ különleges formájaként kezeli, amely a 20. században alakult ki, és előfordul, hogy szinonimaként használják őket. A tudatfolyam a naturalizmus és a szimbolizmus hatására alakult ki, legfontosabb képviselője és kodifikátora James Joyce. A tudatfolyam az egyéni, az ember intim életére vonatkozó gondolatok pontos leképezésének koncepciója, a belső monológ a lengyel szerzők szerint a próza szubjektívációjának eszméje, amely a lírára jellemző eszközökkel él (GŁOWIŃSKI et al. 1988: 488). Ebben a dolgozatban a belső monológot szélesebb értelemben használom, a tudatfolyamot pedig annak radikális változataként fogom fel, amely a tudat alatti és asszociatív gondolati ugrások következtében elveszíti logikai menetét.

A szereplők mentális folyamatainak nyomon követése a legszembetűnőbb azokon a helyeken, ahol fantáziájuk működését látjuk. Szép példáját találjuk ennek a második fejezet első alfejezetében. Maruša éppen felébred barátja, a rajztanár ágyában,

és szerencsétlen életén elmélkedik, a színházi próbán, ahová mindjárt el kell indulnia, aztán eszébe jut, hogy haza kéne mennie a bátyjához, ahol elfelejthetné eddigi életét, és újrakezsdhetne mindent. Ezután követjük álombeli utazását haza, amit Anton úr kopogása szakít félbe. A valóságból a fantázia világába való átmenetet az alábbi idézet szemlélteti (az idézet a hosszú bekezdés közepén kezdődik):

Átfuttatta az agyán még egyszer, hogy indulás előtt van-e még valami, ami visszatartja, és ráeszmélt, hogy már semmi sem köti oda. Korábban még eszébe jutott, hogy némelyeknek még el kéne mondania ezt-azt, aztán belátta, hogy az út, amely előtte áll, sokkal fontosabb, semhogy bármi eltántoríthatná tőle. Haladéktalanul útnak indult. *Kívülről látta önmagát*, amint gondosan rendezgeti vagyunkáját egy papírbőröndben, hogy minden maradjon úgy, ahogyan otthagya. Egyszerű sötétkék szoknyát, frissen mosott és vasalt fehér blúzt vett fel, hogy csak úgy illatozott a levegőtől. Fázott a hidegben, de nem akart kabátot venni, mert ragaszkodott hozzá, hogy úgy érkezzon meg, ahogyan elment. Arcáról már letörölt mindent, amit hosszú évekig ki tudja, miért magán hordott. Csak a körmein maradt egy kevés vörös körömlakk, amit nem sikerült lemosni, hiába igyekezett eltüntetni: ujjait a tenyerébe rejtette (Kiemelés M. P.; SMOLE 2004: 41).

A *Kívülről látta önmagát* kitétel egyértelműen az olvasó értésére adja, hogy ami utána következik, az a szereplő képzetében történik. A hősnő álmodozásai így érnek véget:

Megkérte a kocsist, hogy álljon meg, mert mégis úgy döntött, hogy várni fog. Leugrott az útra, átment az árkon, és különösnek találta, hogy a fű, amikor ráfeküdt, meleg és puha, noha nem sokkal azelőtt hideg tél volt. Puha, zöld fű, még nem túl magas és nem túl sűrű, úgyhogy láthatta az ég egy darabját. (...) Aztán elaludt.

– *És egyszerre felébredt.* Hirtelen görcsbe rándult, bár a kopogás az ajtón alig hallható és tapintatos volt.

– Kop, kop, kop – egyenletes ritmusban, tompán hangzottak a szelíd kockogtatások. Először az jutott eszébe, hogy elfogta valami alattomos hallucináció, mert még mindig ott fekszik a fűvön, ám amikor a kopogtatás egyre csak ismétlődött, fájdalmasan rá kellett jönnie, hogy a valóság ezen az oldalon áll. Felugrott, aztán visszaült az ágyra az ágytámlának támaszkodva, mert túl erősen vert a szíve ahhoz, hogy egyenesen felálljon, a halántékában is érezte. Aztán lassacskán megnyugodott. Ilyen kevés kellett hozzá, hogy a teste elkezdjen működni, mert óhatatlanul ismét élnie kellett (Kiemelés M. P.; SMOLE 2004: 45).

Az álom világában is azonnal felébredhetett volna, ám nehéz elképzelni a réten egy ajtót, amelyen kopogni lehet, így a kopogás

egyértelműen jelzi az olvasónak, hogy az elbeszélés a hősnő képzeletéből visszatér a kevésbé kellemes hétköznapiakba.

A fenti példában látható, hogy az elbeszélő beszéde az álm-jeleneteknél sem veszít logikai következetességéből, ugyanez a helyzet a hős egyszerű függőbeszédével, amikor kellő mennyiségű alkohol elfogyasztása után már nem viselkedik annyira racionálisan, hiszen – ahogy ez a következő idézetből kiderül – még azt sem fogta fel, hogy egy moziba ment be, ahol képtelen egy westernfilmet megérteni, amihez tudvalevőleg nem szükséges kimagasló szellemi képesség. Először a vetítóból áradó fénycsóvákat nézi, aztán elalszik:

Észrevette, ahogy az út túloldalán az emberek csoportokba verődve be-
mennek egy épületbe: *biztosan szórakozásra, élvezetre, táncra, játékra vágy-
nak, csak mennek egyik teremből ki, a másikba be, és jól érzik magukat. Mi mást
tennének!* – Elvegyült közöttük, és velük együtt lökdösődött önfeledten.
Kissé nyugtalan lett, amikor egy kék egyenruhás férfi felszólította, hogy
adja oda a *menetjegyét, nem, a belépőjegyét.* Megnyugodott, amikor kö-
zölték vele, hogy *egy kevés dohányért megveheti.* Valaki szolgálatkészen
a kezébe nyomta: tényleg nem sokat fizetett érte. Amikor megerősödött
öntudattal ismét elvegyült a tömegben, az egyenruhás úr biztatónan fe-
léje bólintott mielőtt kissé lejjebb ment a süppedős szőnyegen, egyene-
sen egy kimondhatatlanul szépséges fénycsóva közepébe. A terem alján
is egy kék egyenruhás úr várta, aki ugyanolyan kedvesen megmutatta
a helyét. Jókedvűen elhelyezkedett a kényelmes ülésen, és türelmetlen
várakozással emelte fel tekintetét (Kiemelés M. P.; SMOLE 2004: 31).

A fenti bekezdésben az egyszerű függőbeszédet felismerhetjük az első kiemelt példában a felsorolásról, amely különbözik az elbeszélő beszédétől, valamint a felkiáltásról, a második példában a tévedésről, amelyet az elbeszélő nem engedhet meg magának, a harmadik példában pedig a kollokvialis kifejezésről, amely szintén távol áll az elbeszélő választékos kifejezőmódjától. Ebbe a kategóriába sorolhatjuk valószínűleg a könyv leghíresebb bekezdését is:

– Rám férne egy kis kikapcsolódás – mondta a nőnek.
– Érzem, az utóbbi napokban kissé ideges vagyok. Azt hiszem, délután
kimegyek szépen valahová a városon kívülre. Gyalog. Ha ráérsz...
Most ránézhetnék – ötlött fel benne – de nem tette.
Igaz is – *gondolta* – miért ne jönnél velem? Gyötörjük egymást, az igaz,
napról napra új kínokat találunk ki, de azért megvagyunk valahogy. Már
hat vagy nyolc – magam sem tudom, hány éve! Így igaz. Visszavonha-
tlanul igaz. Megvagyunk. Szerelem? Hát az nem tombol éppen, de ki

tudná pontosan megmondani, mi az a szerelem? Ilyen is, meg másmi-lyen is, meg olyan is, hogy egyikhez sem hasonlít. Hat, nyolc – vagy nem is tudom, hány éve! Magányos, elérhetetlen csillagok? Igen, persze, de hát emberek vagyunk, csak emberek. Csak emberek. S úgy rendeltetett, hogy lehetőségeink és tehetségünk szerint éljünk. Szenvedjünk is, de ne túl sokat. Gyűlölködjünk, de ne túl gyakran. Ellenségeskedjünk, de ne állandóan. Ó, vörös hajú Marušám, próbáljuk meg még egyszer, kezdjük újra, vagy ne, ne is kezdjük, folytassuk úgy, ahogy meg van írva. Leplezett undor? Ugyan! Időről időre mindenki megundorodik a másiktól. Ki kell bírni, vörös hajú Marušám, az ember legyen belátó, odaadó, türelmes. Folytassuk, Maruša, folytassuk! Ennél jobb világ úgy sincs. Ezt kell szeretni. Legyenek magányos, elérhetetlen csillagok, meg is érinthetjük olykor-olykor az ezüst szarvukat, ám megragadni, megtartani őket – arról ne is álmodjunk. Ilyen a világ. Ó, gyere velem, vörös hajú Maruša, fogadjuk el egymást!

– Pincér – mondta, – hozzon még egy kis bort! Igen, vöröset, megint vöröset.

(Kiemelés M. P.; SMOLE 2004: 125)

Az, hogy a hosszú bekezdés mondatai nem hangzanak el hangosan, a központozásból is kiderül, valamint erre utal a *gondolta* kifejezés is.

A fentiek alapján egyértelmű, hogy Smole regényében a belső monológ nagyon gyakori, de sohasem megy át tudatfolyamba.

Összegzés

Dominik Smole *Fekete napok és egy fehér nap* című regényének csak egy harmadik személyű elbeszélője, és három belső fokalizátora van – három a négy központi figura közül, akik életükkel nincsenek megelégedve, ám képtelenek rajta változtatni; a negyedik személyt mindig csak egy külső megfigyelő szemével látjuk, ezért mindvégig titokzatos marad, az olvasó nem tudja meg, mit forgat a fejében. A cselekmény három napba sűrűsödik össze, amelyekről a múlt század ötvenes éveinek ismerői könnyedén megállapíthatják, hogy a regény megjelenése előtti évekről van szó. Ugyanígy következtethetünk arra, hogy az elvont város tulajdonképpen a korabeli Ljubljana. Az elbeszélés túlnyomórészt az irodalmi alakok tudatában és tudatalattijában zajlik, ez azonban nem akadályozza annak, hogy jól követhető, logikailag érthető legyen, nincsenek merész asszociációs ugrások, mindvégig vi-

lágos, mi történik a valóságban és mi a szereplők képzeletében vagy álmában. Gyakori a belső monológ, ám sohasem vált át szélsőséges változatába, a tudatfolyamba. A regényben, a második nap második felének kivételével, amelyet kétszer beszélnek el, az elbeszélés az idővel arányosan halad előre.

BIBLIOGRÁFIA

- BAL Mieke, 1985: *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto: University of Toronto Press.
- BOROVNIK Silvija, 2001: Pripovedna proza. *Slovenska književnost III*. Ljubljana: DZS, 145–203.
- DOLINAR Ksenija et al., 1981: *Literatura*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- GŁOWIŃSKI Michał et al., 1988: *Słownik terminów literackich*. Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, 488.
- KOS Janko, 1996: Dominik Smole in moderni slovenski roman. *Dominik Smole*. Ljubljana: Nova revija, 195–209.
- –, 2002: *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: DZS.
- KOŠUTA Miran, 1996: L'Oeuvre au Blanc. *Dominik Smole*. Ljubljana: Nova revija, 211–219.
- SMOLE Dominik, 2004: *Črni dnevi in beli dan*. Ljubljana: DZS.
- ŠTUHEC Miran, 2001: Literarne revije in programi. *Slovenska književnost III*. Ljubljana: DZS, 469–509.
- VODOPIVEC Peter, 2006: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan.
- ZUPAN SOSIĆ Alojzija, 2008: The Contemporary Slovene Novel. *Slovene Studies* 30–2/ 155–170.

A BIBLIKUS CSEH NYELVŰ LITURGIA MÍTOSZA A MAGYARORSZÁGI SZLOVÁK EVANGÉLIKUS GYÜLEKEZETEK BEN

RÁGYANSZKI GYÖRGY

Abstract: This study presents the development of Biblical Czech language which was also used as official and liturgical language of Lutheran Slovaks in Hungary. Lutheran Slovaks' language norm can be traced back to the Protestant Czech Brothers' Bible translation which was printed in Kralice nad Oslavou between 1579 and 1593. However the language has changed a lot, according to Slovak memory in Hungary the language version of Bible translation is still used in local Lutheran congregations. Present form of Biblical Czech language in Hungary has a lot of Slovak phonetics and morphological elements. Unfortunately this languages version is disappearing but the Slovak congregations try to save form of the Biblical Czech liturgy.

Keywords: Biblical Czech language, diglossia, history of Slovak literary language, Slovaks in Hungary, Transcius

Bevezető

A magyarországi szlovák evangélikus gyülekezetek 2017-ben ünnepelték a reformáció 500. évfordulóját, majd egy évvel később Békéscsaba újratelepítésének 300. évfordulóját. A két jubileum felkeltette a magyar és szlovák tudományos élet érdeklődését a protestáns egyházi irodalom iránt; számos konferenciát, ismeretterjesztő előadást és kiállítást szerveztek a reformáció irodalmának örökségéről.

Magyarországi szlovák evangélikus kontextusban elkerülhetetlen a biblikus cseh egyházi irodalom nyelvének vizsgálata. A laikus hívek és népművelők emlékezete szerint a magyarországi evangélikus egyházközösségekben a mai napig az 1579-es Kralicei Biblia nyelvéen tartanak istentiszteleteket, amelyet a nyelvhasználók és a szakirodalom is biblikus csehként (*biblická čeština*, *bibličtina*) ismer. A biblikus cseh nyelv mellett találkozhatunk az ócseh terminussal is, pl. Tábori György szerint a Transcius énekeskönyv nyelve a „16. századi reneszánsz cseh nyelv, amelyet ócseh nyelvként is emlegetnek, amely a 17. században

még liturgikus nyelv volt a latin nyelv mellett. A későbbi időben a magyarországi szlovákok körében az ó-cseh nyelv már csak az egyházi liturgián belül – az énekek szövegében – maradt fenn némely egyházi közösségben egészen a 20. század első feléig” (TÁBORI 1986: 13).

Az ócseh, biblikus cseh terminusok mellett még meg kell említenünk az ószlávot is. Írott formában még nem olvashattam, de istentiszteletek és konferenciák során már elhangzott olyan megállapítás, hogy a magyarországi szlovákok nosztalgiával gondolnak vissza régi ószláv (*starosloviensky*) liturgiájukra. Az ószláv terminus alatt a nyelvtörténet a Cirill és Metód által használt szláv nyelvváltozatot érti, amelyre több biblikus szöveget is lefordítottak, a későbbiek során az ószláv nyelv differenciálódott, több redukciója is létrejött és az ortodox szlávok körében vált liturgikus nyelvvé.

A jelen tanulmány célja ismertetni a Kralicei Biblia nyelvváltozatának elterjedését és módosulását a mai Szlovákia területén a 17. és 18. század folyamán, meghatározni a magyarországi szlovákok egyházi nyelvváltozatának pontos terminusát, feltárni a biblikus cseh nyelv mai helyét és szerepét a magyarországi szlovák evangélikus gyülekezetek értékrendszerében, illetve bemutatni a biblikus cseh kultúra megőrzésének lehetőségeit.

A Kralicei Biblia nyelve

A Kralicei Biblia nyomtatásban megjelent cseh nyelvű protestáns bibliafordítás, amelyet a Cseh Testvérek Szervezete fordított a szent nyelvek alapján, így ez az első cseh bibliafordítás, amely nem a latin Vulgata alapján készült. A Biblia a nyomda városa után kapta nevét, de a szlovák és cseh szakirodalomban szokás Hatkötetes Bibliának (*Šestidílka*) is nevezni, mivel hat részletben jelent meg 1579 és 1593 között. A Biblia első kiadása a Szentírás fordítása mellett gazdag jegyzetapparátust is tartalmaz.

A Biblia fordítói cseh lelkészek voltak, de Izajáš Cibulka szerkesztősége idején a szlovák Pavel Jessenius (*Jesenský*) is közreműködött, aki 1589-től a Cseh Testvérek Szervezetének püspöke volt. A Kralicei Biblia fordítói a szent nyelvekből való fordítás mellett azért is úttörő jellegűek, mivel ők vették át először a mai bibliakiadásokban is használt Robert Estien-en-féle verselést. Az

első hatkötetes kiadás csak szűk körben terjedt el, emiatt 1596-ban újból kiadták a fordítást, de már egy kötetben. A második kiadásból kimaradt a gazdag jegyzetapparátus. A revideált fordítást 1613-ban adták ki utoljára Kralicén, az 1620-as fehérhegyi csata után már nem volt lehetőség újbóli kiadására. Újabb teljes protestáns revideált kiadások csak a 18. század elejétől jelentek meg (KLÁTIK 2013: 155–162).

A Kralicei Bibliát nyelvi sajátosságai alapján többen elemezték (ld. KRAJČOVIČ 2002: 79–83; KOMÁREK 2012; DITMANN 2013: 71–78; ŽIGO-HARGAŠOVÁ 2017: 222–251), helyesírási szempontból legfontosabb formai sajátosságai a következők:

- Diakritikus jelek használata (ékezet és lágyságjel).
- A hosszú í magánhangzót a j graféma jelölte (*djlo*).
- Lágyságjellel jelölték a d', t', n', ř, ž, č mássalhangzókat, de a š jelölésére a dupla ss szolgált (*nasse, wsse*).
- Az ě graféma jelölte az előtte álló mássalhangzó lágyságát (*němý, věc, pěna*).
- Az y és ý grafémákat nemcsak hagyományos pozícióikban használták, hanem a c, z, s mássalhangzók után is (*cyzýj, měšýc, syla*), valamint az i kötőszó helyén és a ney- előtagban (*neywjc*).
- Az ou diftongust au grafémával jelölték (*saud*).
- Megőrizték a w grafémát (=v) és tovább használták a v-clausumot is az u pozíciójában (*včený = učení*).
- A j mássalhangzó jelölésére a g grafémát használták (*gegich*), a g graféma jelölését a lágyságjeles ģ-vel oldották meg.

A Kralicei Biblia nyelvhasználata a korszak nyelvi normájának számított, hatása nem múlt el a fehérhegyi csata után sem, az ún. cseh testvérek helyesírását (*bratrský pravopis, česko-bratrský pravopis*) egészen a 19. század közepéig használták Csehországban, a magyarországi szlovák evangélikusok a Tranoscius énekeskönyv 1923-as átdolgozásáig. A Kralicei Biblia nyelvezete lehetőséget biztosított kompromisszum kialakítására a nyugat-cseh területek között, valamint a hangtani sajátosságok körében. Habár a fordítók többsége Morvaországban működött, a bibliafordítás megőrizte a nyugati területekre jellemző ou diftongust (s *ženou*), a régebbi aj alak helyett az újabb ej alakot használta (*dey, neydále*), lágyság mássalhangzók után í-t használt az é helyén (*řici*), de meg-

őrizte az *y* és *e* magánhangzókat kemény mássalhangzó után (*mladý, dobrého*), valamint a protetikus *v* nélküli alakokat (*oko*) használta (ŽIGO – HARGAŠOVÁ 2017: 232).

A Kralicei Biblia nyelvváltozata a szlovák evangélikusok körében is elterjedt, azonban a szlovák igényeknek megfelelően kisebb vagy nagyobb mértékben szlovakizált változatban. A cseh irodalmi nyelv történetében a nemzeti ébredés előtti időszakokban megkülönböztethetünk Fehérhegy előtti és utáni korszakot. A Fehérhegy utáni korszak narratívája említi a csehet, mint Szlovákia területén használt irodalmi nyelvet, azonban szlovakizált jellege miatt nem tárgyalja a szlovák egyházi irodalmat, bár elismeri, hogy a Szlovákia területén keletkezett nyelvtanok a nemzeti mozgalom idejében nagy jelentőséggel bírtak (KOMÁREK 2012: 36).

A biblikus cseh nyelv a mai Szlovákia területén

A biblikus cseh nyelv szlovákiai térnyerése Luther Kis katekizmusának bártfai kiadásával datálható (1581), amely egyben az első szlovák nyomtatott könyv is (KOVAČKA 2015). A *Katekizmus* feltételezett fordítója Severín Škultétý bártfai evangélikus lelkész volt, fordítói munkájának hatására számos szlovakizmus került a biblikus cseh szövegbe:

- A hosszú *i*-t *ij*-nek jelölte eltérve a Kralicei Biblia későbbi morva kiadásainak *j* grafémájától (*ſkonánij, vlastnij, stvořenij*).
- A szuperlatívusz képzőjében a cseh *ney-* alak mellett a szlovák *nay-* előtag is megtalálható (*neyprwe, neypotřebnegſſý* és *nayhorſſij, naymenſſyho*).
- Fordításában elmaradt az *‘u > i* típusú cseh hangváltozás (*duš-u*).
- A cseh *ou* diftongus helyett nőnem tárgyesetben a szlovák *u* alakot használta (*zlu, křestiansku, weliku*, de vannak vegyes alakok is: *potřebnu a ſpafytedlnau věci*).
- A Buoh/Bůh típusú régi diftongus jelölésében nem volt következetes.
- A vocativusi alakok pozíciója gyengült a nominativusi formák használata miatt (*Otče-Otec*) (a nyelvi elemzést bővebben ld. ŽIGO – HARGAŠOVÁ 2017: 230).

Az 1610-es zsolnai zsinatot követően a biblikus cseh nyelv a szlovák evangélikusok liturgikus és egyben hivatalos nyelvává vált (*oficiálna čeština*). A szlovák nyelvtudomány megkülönböztet normalizált és nem normalizált szlovakizált cseh nyelvváltozatot. A normalizált nyelvváltozat legfőbb jellemzője, hogy használati tudatosan szabályozták, hogy milyen mértékben kívánnak szlovakizmusokat használni, amelyekkel a protestáns szerzők írott vagy beszélt szövegeiket akarták közérthetőbbé tenni.

A szlovák evangélikusok körében használt cseh nyelvváltozatot legelőször Tobias Masník írta le *Zpráva Pjsma Slowenského jak se ma dobře psati, čjsti y tisknauti* (A szlovák betűvetés avagy hogyan kell helyesen írni, olvasni és nyomtatni, Lőcse, 1696) könyvében. Masník után Daniel Krman vállalkozott egy újabb cseh nyelvtan megírására, azonban Krman 1704-es *Rudimenta Gramaticae Slavicae* (A szláv nyelvtan alapjai) írása kéziratban maradt. Krman nyelvtanának megírása során már nem a Kralicei Biblia legelső kiadását használja normatív mintaként, hanem az 1722-es revideált bibliafordítást és az 1734-es Agendát, amelyeket Bél Mátyással közösen szerkesztett. Rudolf Krajčovič Pavel Doležal 1746-os *Grammatica Slavico-Bohemica* nyelvtanát tekinti „a szlovákiai (biblikus) cseh hivatalos normájának” (KRAJČOVIČ 2002: 79). A három nyelvtan helyesírási és alaktani jellemzésére terjedelmi okokból nem térünk ki. Meg kell azonban említenünk, hogy a problematikával legújabban Zuzana Hargašová foglalkozott, aki a három nyelvtan összehasonlítása és korabeli szövegek vizsgálata után megállapította, hogy „a szlovák irodalmi nyelv történetének kodifikáció előtti újabb korszakában a nyelvi norma stabilizálásának mértéke alacsonynak mondható. Annak ellenére, hogy léteztek relatíve alapos szabályleírások az egyes nyelvi szintek használatáról, az ideális norma nem egyezett a valós nyelvi normával” (HARGAŠOVÁ 2016: 98).

Felmerülhet az a kérdés, hogy a szlovákok miért elégedhettek meg a Kralicei Biblia és a revideált kiadások nyújtotta nyelvi normával, miért nem készítettek szlovák nyelvű bibliafordítást és liturgikus kiadványokat. A válasz a szlovák és a cseh nyelv hasonlóságában keresendő. A Kralicei Biblia nyelvezete ki tudta elégíteni a szlovák evangélikusok igényeit, akik amúgy sem rendelkeztek megfelelő intézményi háttérrel egy új fordítás

elkészítéséhez. A szlovák lutheránusokat azonban nem szabad kizárólag a cseh nyelvű protestáns kultúra befogadóiként jellemezni, a szlovák evangélikus írok jelentős mértékben hozzájárultak a cseh nyelvű egyházi irodalom gyarapításához, sőt a cseh nyelvváltozat a szlovákok körében dominánsabb maradt, mint a későbbiekben katolizált csehek között. A biblikus cseh nyelv leginkább a Tranoscus énekeskönyv kiadásain keresztül hagyományozódott tovább.

A Tranoscus és a biblikus cseh nyelv

Juraj Tranovský énekeskönyve a szlovák reformáció irodalmának legismertebb és legterjedelmesebb alkotása. Tranovský énekeskönyve először 1636-ban jelent meg Lőcsén. Az énekeskönyv pontos címe *Cithara Sanctorum Apocv. Pjŕne Duchownj Staré y Nowé Kterychž Cyrkew Kreŕtanŕká pri Weyročnjch Slawnoŕtech a Památkách Jakož y we wŕŕelíkých potrebách ŕwých obecnych y obwzlaŕtnijch profpechem mnohým užívá: Knimžto pridáný gsau Pjŕne Dr. M. Luthera wŕŕecky z Nemecké reči do naŕŕi Slowanŕské Preložené* (Cithara Sanctorum. Régi és új vallásos énekek, amelyeket a keresztény egyház az éves ünnepeken és hétköznapi szükségleteiben használ. Ezekhez hozzáadattak Dr. Luther Márton énekei német nyelvből a mi szláv nyelvünkre fordítva). Az első kiadás 412 éneket tartalmaz, ebből 150 Tranovský saját szerzeménye vagy fordítása.

Az énekeskönyv több mint 200 kiadást élt meg, és az énekek száma a későbbi kiadásokban 1200-ra növekedett. Az evangélikus szlovákok a Biblia és a temetési énekeket tartalmazó Funebrál mellett leginkább a Tranoscus nyelvezetén keresztül ismerhették meg a biblikus cseh nyelvet. A szlovákiai evangélikusok 1992-ig használták a csehet liturgikus nyelvként, egyes magyarországi szlovák gyülekezetek a szlovák irodalmi nyelv ismeretének hiánya és a hagyományápolás miatt megmaradtak a cseh énekeskönyvnél.

Tranovský énekeskönyvének első kiadása és a Kralicei Biblia nyelvváltozata nem egyezik meg teljesen, már az első 1636-os kiadásban is több hangtani és alaktani szlovakizmust találhatunk:

- Hosszú magánhangzóra végződő melléknevek a cseh rövid alak helyett (*přidaný, přeložené* és *wytisštěné*, nem pedig *přídány, přeloženy, wytisštěno*).

- Gyakoriak az eltérő hangtani fejlődéssel összefüggő morfológiai szlovakizmusok (*z českej zemi, v veľkej žalosti*).
- *Archanjel, anjelé* alakok (a cseh *Archanděl, andělé* helyett).
- A szlovák kvantitás szabályai érvényesülnek a feltételezett cseh alakok helyett (*pozdravená, nebesá, chráš, márnótratný*).
- Felszólító mód formája (*zwolag* a cseh *zwoleg* helyett).
- Cseh diftongusok hiánya (*wykúpil/wykúpenj, služite, služj, buřka, posluchegme/prislúchagjcy*).
- Szlovakizmus a *preč* határozószó is a cseh *pryč* alakkal szemben (*ginu cestů se preč brali*).
- Nőnem egyes szám genitívusban, datívusban és locatívusban rendszeres a szlovák morfémák előfordulása (*tegtó chvojle, w jedneg době, teg diwneg raddy, s swej mocy, dusse meg, w tweg sprotnosti*).
- Jelen idő egyes szám első személyben a szlovák -m személyrag: *chcem těko ljbát* (további példák és eltérések: ŽIGO – HARGAŠOVÁ 2017: 234–236).

A Tranoscius 1653 és 1696 között megjelent első öt kiadására jellemző leginkább a szlovakizmusok magas száma. A későbbiekben Daniel Krman hatására a hivatalos cseh nyelvi norma jellemezte az énekeskönyv későbbi kiadásait is. A magyarországi szlovák evangélikus közösségek többsége is ezeket a kiadásokat ismerhette és őrizhette meg, ugyanis az alföldi szlovákok betelepülése jellemzően a 18. század elején történt, és később a pozsonyi Evangélikus Líceumban lelkésznek készülő fiatalok is már a hivatalos cseh nyelvi norma szerint nyomtatott énekeskönyvekből tanulhattak, és később azokból énekelhettek gyülekezeteikben.

A Tranoscius nyomtatott kiadványként több megkülönböztető jegggyel is rendelkezik, amely lehetővé tette, hogy az alföldi evangélikus szlovákságot a Tranosciushoz kössék. A szlovákok letelepedését követően a Tranoscius kulturális kóddá vált az Alföldön, vagyis „jel- és szimbólumrendszerre és az ezzel összefüggő értékrendszerre, amely kifejezi a nemzetiségi közösség összetartozását” (TUŠKOVÁ 2013: 103–104). Az énekeskönyveket 1636-tól 1925-ig fraktúrbetűs nyomással nyomtatták, a gót betűs, ún. „švabachos” énekeskönyvek olvasását az evangélikus elemi iskolákban is tanították. A biblikus cseh nyelv használata

olyannyira meghatározó volt, hogy a második világháború végéig a magyarországi evangélikus szlovák olvasókönyvekben nem irodalmi szlovákot, hanem fraktúrbetűvel nyomtatott biblikus csehet tanítottak.

A Tranosciust nem csak a templomi liturgiában és az oktatásban, hanem az otthoni ájtatosság során is használták. Az énekeskönyv az egyes mezőgazdasági munkafázisokhoz és az egyházi ünnepekhez is külön énekeket írt elő. A Tranoscius mint a háztartás legjelentősebb nyomtatott könyve családi krónikaként is szolgált, a kezdőlapokon vagy a könyv utolsó oldalain dokumentálták a legfontosabb családi eseményeket.

A biblikus cseh egyházi kultúra napjainkban

A magyarországi szlovák szociolingvisztikai kutatások kimutatták, hogy „az alföldi szlovákság legidősebb nemzedéke nyelvi értékrendszerében a biblikus cseh nyelv áll első helyen” (ŽILÁKOVÁ 2013a: 87). A nyelvvaltozat ismerői tudatosan megkülönböztették a biblikus cseh nyelvet az általuk beszélt helyi szlovák nyelvjárástól, ettől függetlenül a két nyelvvaltozat kölcsönösen hatott egymásra. A magyar nyelvű hitoktatás és a lakosságcsere következtében a biblikus cseh nyelvű istentiszteletek egyre széleskörűbben vannak.

A szlovák gyökerű gyülekezetek számára az is kihívás, hogy szlovákul tudó lelkészt találjanak, a biblikus cseh nyelv ismeretét már nem várhatják el a számításba vehető jelöltektől. A két világháború közötti lelkészválasztásokon a gyülekezet még megkövetelte a biblikus cseh nyelv ismeretét, azonban ez ma már nem lehetséges. A történelmi Magyarország területén működő evangélikus líceumok képzéséhez hozzátartozott a biblikus cseh nyelv tanítása is, azonban a pozsonyi és a budapesti evangélikus teológiákon ma már nem követelmény.

A magyarországi szlovák gyülekezetekben az idősebb lelkészek ismerhetik jobban a biblikus cseh liturgia rendjét. Amennyiben a gyülekezet ragaszkodik régi liturgiájához, akkor az istentiszteleteken a biblikus cseh nyelv használata a gyülekezeti éneklés és az igeolvasás során jelenik meg, az igehirdetés már szlovák irodalmi nyelven vagy a helyi nyelvjárásban folyik, a magyarországi szlovákok jellegzetes diglossziája így megszű-

nőben van (a megszűnés folyamatáról bővebben ld. ŽILÁKOVÁ 2013b: 31–40).

A negatív tendenciák ellenére a szlovák közösségek próbálják megőrizni biblikus cseh hagyományaikat. A Szarvas-Újtemplomi Evangélikus Egyházközségben például 2018 óta a nagypénteki magyar nyelvű passió s istentiszteletet szlovák nyelvű úrvacsoraosztás követi. A gyülekezet életében ez rendkívüli alkalom, mivel ezt megelőzően az 1950-es években énekeltek utoljára a biblikus cseh liturgia szerint. Az úrvacsorát osztó Nobik Erzsébet lelkész és segítője Mótyán Tibor felelevenítik a szlovák evangélikus istentiszteletek liturgikus sajátosságait és a hívekkel újból felfedezik a Transcius énekeskönyv énekeit. Az úrvacsorai liturgia során a lelkész a magyar liturgiához képest többet van háttal a gyülekezetnek, recitativo éneklí a szerzési igéket és az istentisztelet végén énekelve ad Ároni áldást.

A liturgikus hagyományok megőrzése mellett fontos a biblikus cseh nyelvhez köthető tárgyi kultúra megőrzése is. Egyelőre csak lelkes helyi gyűjtők vállalkoztak a kidobásra ítélt Transciusok és más egyéb egyházi kiadványok gyűjtésére (Kiszely András Békéscsabán, Mótyán Tibor Szarvason és Juraj Anton Dolnozemský Tótkomlóson). Ahogyan azt István Anna is említi: „sajnos arról sehol nincs adat, hogy pontosan hány Transcius maradt meg az utókor számára és arra sincs, hogy ezek közül melyek a legrégebben nyomtatottak” (ISTVÁN 2018: 115).

Összegzés

A magyarországi szlovák és a szlovákiai evangélikusok emlékezetében a mai napig él a régi biblikus cseh nyelv hagyománya. A hazai és a szlovákiai laikus narratíva szerint a liturgiában használt cseh nyelvű szövegek biblikus cseh nyelvváltozatban keletkeztek, amely megegyezik a Kralicei Biblia első kiadásának nyelvével. A szlovák irodalmi nyelvtörténet legújabb kutatásai is megerősítik, hogy a Kralicei Biblia meghatározta a szlovák protestáns irodalom nyelvezetét, azonban már a legelső szlovák evangélikus kiadványok is hangtani és alaktani szlovakizmusokat tartalmaztak. A magyarországi evangélikus szlovákok liturgikus nyelvére a megfelelő nyelvtörténeti terminus a szlovakizált cseh lenne.

A biblikus cseh fontos eleme a hazai nemzetiség értékrend-szerének, azonban egyre kevesebben használják aktívan. Az alföldi szlovákokra jellemző diglosszia megszűnőben van, és a biblikus csehnek hirdetett istentiszteletek sokszor már csak a liturgia szintjén köthetők a hagyományos egyházi kultúrához, nyelvi szempontból a helyi nyelvjárás és a szlovák irodalmi nyelv sajátos keverékét alkotják.

BIBLIOGRÁFIA

- DITMANN Robert, 2013: Jazyková stránka Bible Kralické. *Za kralickou do Kralic aneb 400. výročí Bible kralické*. Brno: Moravské zemské muzeum, 71–78.
- HARGAŠOVÁ Zuzana, 2016: *Vývin jazykovej normy v mladšom predpisovnom období slovenčiny (so zameraním na deklináciu substantív)*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- ISTVÁN Anna, 2018: A magyarországi szlovákok evangélikus énekeskönyve és irodalomtörténeti hagyományai. *Reformáció és kánon a szláv irodalomban, kultúrában és nyelvekben*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 105–116.
- KLÁTIK Miloš, 2013: Kralická Biblia na území dnešného Slovenska. *Za kralickou do Kralic aneb 400. výročí Bible kralické*. Brno: Moravské zemské muzeum, 155–162.
- KOMÁREK Miroslav, 2012: *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host.
- KOVAČKA Miloš (Szerk.), 2015: *Bardejovský katechizmus z roku 1581. najstaršia slovenská kniha. Filologické, teologické a bibliografické štúdie, textologická a grafická rekonštrukcia poškodeného korpusu unikátneho výtlačku*. Martin: Slovenská národná knižnica.
- KRAJČOVIČ Rudolf – ŽIGO Pavol, 2002: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava.
- TÁBORI György, 1986: *A rézveretes Tranoscus. A magyarországi evangélikus szlovákok régi, vallásos énekeskönyve*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács.

- TUŠKOVÁ Tünde, 2013: Transcius ako symbol a kultúrny kód dolnozemských evanjelikov. *Evanjelická cirkev v živote dolnozemských Slovákov*. Nadlak: Evanjelický luteránsky cirkevný zbor v Nadlaku, 102-107.
- ŽIGO Pavol - HARGAŠOVÁ Zuzana, 2017: Reformácia ako vplyv mentálnej a duchovnej zmeny na slovenské jazykové prostredí. *Studia Academica Slovaca* 46. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 222-251.
- ŽILÁKOVÁ Mária, 2013a: Ambivalentný vzťah dolnozemských evanjelických farárov k štúrovčine. *Evanjelická cirkev v živote dolnozemských Slovákov*. Nadlak: Evanjelický luteránsky cirkevný zbor v Nadlaku, 87-100.
- -, 2013b: Fenomén na ústupe: diglosia Slovákov v Maďarsku. *Slovenský jazyk a kultúra v menšinovom prostredí*. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 31-40.

GAZDASÁGI TERMINOLÓGIA A MAGYAR-SZERB LEXIKOGRÁFIÁBAN

URKOM ALEKSANDER

Abstract: In the Hungarian-Serbian lexicography, due to political, economic and other reasons, we notice huge deficiencies, both in terms of the number of bilingual dictionaries, and in terms of their quality, size, purpose, as well. The new Hungarian-Serbian Large Dictionary, currently under construction in Budapest, is intended to fill the gap. The paper will discuss the structure of a new vocabulary with an emphasis on terminology in the field of economics. The development of economic terminology and methods of marking it in significant Hungarian-Serbian dictionaries will be analyzed.

Keywords: bilingual dictionaries, terminology, business terms

Bevezető gondolatok

A magyar-szerb nagyszótár készítése során érdemes a különböző aspektusokat folyamatosan kutatni, elemezni. Így arra a kérdésre kaphatunk választ, hogy jó irányban folyik-e a szótárkészítési munka, illetve hol lehetnek azok a helyek, ahol esetlegesen beavatkozásra, módosításra van szükség. A dolgozat fő kérdésköre a gazdasági terminológia, valamint a gazdasági szakterülethez kapcsolódó kifejezések előfordulása, hogy milyen formában, arányban és megfontolásban szerepeljenek az újonnan készülő szótárban. Mivel a szótár magyar hasábjára készen van, ezt pontosan át tudjuk tekinteni. Továbbá, a kirajzolódott problémát komparatív síkon is vizsgálhatjuk, elemezni lehet, milyen formában jelenik meg a gazdasági terminológia a korábbi kiemelkedő szótárakban.

Fogalmak meghatározása

Az elején érdemes néhány fontos fogalmat definiálni, elsősorban a téma jobb megértése érdekében. Ha a terminológia és a terminus fogalmakkal foglalkozunk, látjuk, hogy nem egyszerű a meghatározásuk. Így például a terminológia egy-egy szakterület foglalkozásának megnevezéseit jelenti (HELTAI 2004: 25), illetve a terminológia jelentése: 1) elmélet; 2) módszertan; 3) egy adott szakterület terminusainak összessége (TAMÁS 2004: 16). A ter-

minusokat az adott szakterületen nagy gyakorisággal használják, szakterületen kívül azonban kisebb a gyakorisága, a jelentésük pontosan meghatározható, míg a köznyelvi szavak jelentése többrétegű (HELTAI 2004: 25). Terminus egy meghatározott tárgykörön belüli fogalmat jelölő lexéma, szám, jel, vagy ezek kombinációja (FÓRIS 2005a: 37).

Fontos megkülönböztetést tenni a köznyelvi szavak és a terminusok között. A köznyelvi szavak jellemzői: 1) poliszémia, gyakran vannak szinonimáik; 2) referenciális jelentés mellett érzelmi jelentés is lokalizálható; 3) többnyire nem határozható meg pontosan (gyakran elmosódó, az alá- és fölérendeltségi viszonyok sokszor nem határozhatók meg); 4) jelentése függ a kontextustól; 5) az egész beszédközösség használja (HELTAI 2004: 27). Terminusok jellemzői: 1) egy jelentés – nincs szinonima; 2) nem jellemző az érzelmi jelentés; 3) meghatározása a fogalmak alá- és fölérendeltségi viszonyain alapul; 4) mindig ugyanabban a jelentésben használjuk – nem bővítünk, nem szűkítünk; 5) kontextustól függetlenek; 6) meghatározott csoportok használják egy bizonyos szakterületen (HELTAI 2004: 28).

A következő fontos kérdés van-e átmenet a köznyelvi szó és terminus között. A szókincs jelentős része köznyelvi szó és terminus is egyszerre – tehát van köznyelvi jelentése és terminus-jelentése. E szemléltetésre a *gyaloglás* sportterminust hívjuk segítségül. A sportterminus jelentése a következő: az egyik láb mindig érinti a földet (szemben a futással) – így az atlétikában „szabálytalan gyaloglás” is létezik (ami hétköznapi értelmezésben elfogadhatatlan) (HELTAI 2004: 31).

Itt fontos megemlíteni még egy aspektust: a köznyelvi szavak és a terminusok közötti átjárhatóságot. A vizsgált aspektust a két alkalmazott folyamat írja körül: a terminologizáció és a determinologizáció. Terminologizáció a terminusok kialakulásának folyamata a köznyelvi szavakból, amelynek a következő az eredménye: ugyanannak a szónak egy vagy több köznyelvi jelentése mellett van még egy vagy több terminus jelentése. Determinologizáció a fenti folyamat ellenkező irányú lefolytatása: a terminusból köznyelvi szóvá válás (HELTAI 2004: 34).

Bár nyilvánvaló a kapcsolat a lexikográfia és terminológia között, azonban a céljuk lényegében távol áll egymástól. A lexikográfia és a terminológia egyik legjelentősebb szemléletbeli

különbsége, hogy míg a lexikográfiában a vizsgálat elsődleges tárgyát a jelentés, addig a terminológiában a fogalom képezi, így a terminológiát és a lexikográfiát hagyományosan a két szemléletmód összevetésével mutatják be (TAMÁS 2014: 50).

A gazdasági terminológiát a gazdasági szaknyelvben kell keresni. „A szakmai nyelvhasználat fogalmát úgy értelmezzük, mint valamely szakmai beszédközösség specifikus célú nyelvhasználatát, amely egyértelműen és világosan tükrözi a valóságnak azt a részét, amellyel egy adott terület közössége foglalkozik, és ezen keretek között a szóbeli és írásbeli kommunikáció jellegzetes megnyilvánulása” (KURTÁN 2003: 50). A gazdasági szaknyelv fogalmának nehéz a meghatározása: „a gazdaság nem egységes fogalom (nagy számú ágazatot különböztetünk meg), ezért a gazdasági szaknyelv is olyan fogalom, amelyen belül sokféle felosztás létezik” (TAMÁS 2014: 80). A gazdasági szaknyelv társadalomtudományi gyökerei miatt nem tekinthető olyan mértékben egzszt, tudományos jellegű szövegnek, mint a természettudományi szövegek, ebből kifolyólag terminológiája is nyitottabb, kevésbé egységes (TAMÁS 2014: 71). A gazdasági szaknyelvet sokan próbálják kategóriákba sorolni, Chikán a következő felosztást javasolja: 1) Közgazdaságtan (economics) szaknyelve; 2) Üzleti (business administration) nyelv (CHIKÁN 2006). A gazdasági szaknyelv főbb jellemzői: 1) a köznyelv egyik változata, amelynek gazdasági tartalmú szakszövegei sajátos jellemzőket mutatnak lexikai, morfoszintaktikai, pragmatikai és terminológiai szempontból; b) megkülönböztethető erőteljesen szabványosított és kevésbé szabványosított szövegek; c) a többi szaknyelvhez viszonyítva a gazdasági szaknyelv „hibrid”, illetve „ágazatközi” (TAMÁS 2014: 82).

Az elemzett aspektusok jobb megértése érdekében a vizsgált témát történelmi kontextusból is át kell tekinteni. „A technológia fejlődése felgyorsult, a terminológiaalkotás kényszere nem hagy időt sem a terminológiarendezésre, de voltaképpen a definíálásra sem” (KIS 2004: 47). Viszont érdemes megvizsgálni, milyen helyzettel lehetett találkozni a múltban. „Gazdaságtudomány viszonylag fiatal tudományág (a magyar gazdasági szaknyelv kialakulása a nyelvújítás időszakára nyúlik vissza – a gazdasági élet és az ipar nyelve vált fontossá). Társadalmi változások: a) rendszerváltozás (1989/1990) – miután a szovjet tí-

pusú intézményileg zárt gazdaságszervezési modell összeomlott – tervgazdálkodásról piacgazdaságra (áttérés az ún. szocialista gazdasági szaknyelvről a piacgazdaság szaknyelvére); b) 2004. évi csatlakozás az Európai Unióhoz (modernizáció, integrációs törekvések). Ebből a kettőből – a gazdasági fogalomrendszer teljes átalakítását kívánta meg” (TAMÁS 2014: 70). Változások a terminológia kutatásában: 1) új fogalmi rendszer kialakulása; 2) közgazdasági és üzleti nyelv szétválása; 3) őseredeti fogalmak visszaemelése; 4) újfajta ideológiai tartalmak; 5) angol mint lingua franca; 6) euro-adminisztrációs szakszövegek megjelenése (ABLONCZYNÉ 2006: 39–40).

Elemzés

A továbbiakban gazdasági terminusokat mutatunk be kiemelt példák segítségével a készülőfélben lévő magyar-szerb szótárban.

1. Teljes értékű terminus

adósságteher *fn* *gazd* dugovanje s ‘G -nja’

teljes ~ ukupan dug

adóteher *fn*, *gazd* poresko opterećenje

~ **kirovása** nametanje poreskog opterećenja

Teljes értékű terminus körébe azok a példák tartoznak, amelyek nem felelnek meg a köznyelvi szavak jellemzőinek, tehát, nincs köznyelvi jelentésük. A szótárban ezeket a terminusokat megfelelő módon jelölik, ebben a konkrét esetben a „*gazd*” minősítés a gazdasági szaknyelvvvel kapcsolatos terminust határozza meg.

2. Köznyelvi szóból terminus

ajánlat *fn* ‘ot, ~a, ~ok’

1. [*ajánlattétel*] ponuda *n* ‘G -de, N tsz -de’

házassági ~ bračna ponuda

tisztességtelen ~ nepoštena/nemoralna ponuda

vkinek az ~ára na nečiju preporuku

vmely ~ot elutasít odbiti neku ponudu

~ot **tesz vkinek** dati ponudu nekome; ponuditi nekome

2. [*javaslat*] predlog *h* ‘G -ga, N tsz -ozi’

vmely ~ba belemegy prihvatiti neki predlog

~ot **tesz** stavlja ponudu; nuditi

3. *gazd* ponuda *n* <G -de, N tsz -de>
eladási ~ ponuda za prodaju
feltételes ~ uslovna ponuda
 ~ot **tesz** stavljati ponudu; ponuditi

bemutató

I. *mn* demonstrativni (-na *n*, -no *s*)

~ **előadás** → ~ II. 1.

~ **repülés** demonstrativni let

II. *fn*

1. [*előadás*] premijera *n* <G -re, N tsz -re>

2. [*kiállítás*] izložba *n* <G -be, N tsz -be, G tsz bi>

3. *gazd* [*értékpapír*] nosilac *h* <G -ioca, N tsz -oci>

~ra **szóló értékpapír** hartija od vrednosti na donosioca

A fenti példákban a köznyelvi szóból a szaknyelvi jelentés és használat következtében terminust kapunk. Ilyen esetekben a szótárban az első helyen a köznyelvi jelentések szerepelnek, a további pontok alatt pedig a terminológiai jelentések.

3. Szókapcsolatban terminus jelentéssel bővül a kifejezés

ajánlati *mn* <~t> *gazd*

~ **tárgyalás** pregovor o ponudi

árucseré-forgalmi *mn*, *gazd* prometan (-tna *n*, -tno *s*)

~ **egyezmény** ugovor o prometu razmene robe

A fenti példában a terminus csak a szókapcsolatban (vagy több szóból álló kapcsolatban) valósul meg. Ilyenkor több komponens összekapcsolásával kapunk terminológiai jelentést. Ebben a két konkrét példában a terminológiai jelentést nem egy köznyelvi szóból kapjuk, hanem amikor a köznyelvi szót további komponenssel bővítjük, akkor egy szakterületen használatos szakkifejezést kapunk.

4. Terminusból köznyelvi szó

ázsio *fn* <~t, ~ja>

1. *gazd* ázio *h* <G -žija>; interes *h* <G -sa, N tsz -si>

az ~ **csökken** opadanje ažija

2. *átv*, *közb* [*megbecsülés*] procena *n* <G -ne, N tsz -ne>

nagy az ~**ja vkinek** dobra prođa; dobar promet

csőd *fn* <öt, ~je, ~ök> *mn* <öt, ~je, ~ök>

1. *jog/gazd* stečaj; bankrot

erkölcsi ~ moralni bankrot

a ~ szélén áll na ivici propasti

~**be jut** pasti pod stečaj; bankrotirati

~**öt jelent** prijaviti stečaj; prijaviti bankrot

2. *kőzb [kudarac]* propast

teljes ~ potpuna propast

Ebben a példában a terminológiai jelentéssel bíró szóból egy a terminológiai jelentést nélkülöző szót kapunk. Ilyenkor az elsődleges jelentése a szónak terminológiai, viszont az egyéb jelentése köznyelvi.

5. Terminusból további terminus

biankó *mn* <ő>, *gazd* blanko; nepopunjen (-na *n*, -no *s*) <ht. -ni>; neispisan (-na *n*, -no *s*) <ht. -ni>

~ **csekk** blanko ček

~ **csekket ad vkinek** dati kome neispunjen ček

bruttó *mn* <ő>, *gazd* bruto

~ **jövedelem** bruto dohodak

~ **súly** bruto težina

A fentiek olyan példák, amikor a már meglévő terminusból – bővítéssel vagy kiegészítéssel – további terminust kapunk.

A továbbiakban történelmi síkon fogjuk vizsgálni a kiemelt példák alakulását két másik magyar-szerb szótárban. A választás Hadrovics László 1958-as, illetve Palich Emil 1968-as szótáraitra esett, elsősorban azért, mert ezek az utolsó ötven évben a legteljesebb és legkiemelkedőbb magyar-szerb szótárak voltak.

„Adóteher” – nem létezik a megfelelője

Az első példánál észrevehetjük, hogy az *adóteher* címszó egyik vizsgált szótárban sem szerepel. Feltételezhető, hogy a vizsgált szótárak elkészítésekor a fenti kifejezés vagy nem létezett vagy nem volt gyakori a gazdasági szférában. Az, hogy ezt a kifejezést az új szótár rögzíti, a szótárak szóállományainak modernizálását is jelenti egyben. Ez a bizonyítéka annak is, hogy az új szótár nem csupán a szóállomány előző szótárakból történő átvezetésével készül, hanem egy modernizációs folyamaton is átesik.

„Ajánlat” – általános gazdasági jelentés rögzítve, de szakgazdasági jelentés nincs feltüntetve

Mindkét vizsgált szótárban a szakgazdasági terminológiai jelleg nincs megjelölve. A vizsgált szótárakban ugyan találni a gazdasági életben is használatos példákat, azonban azok nincsenek külön megjelölve szakkifejezésként.

„Árucseré” – a megfelelője megtalálható, a korábbi társadalmi rendszerhez kapcsolódik

Ennél a példánál azonosságot tapasztalunk a két vizsgált és a készülőfélben álló szótár között. A fenti kifejezés már a két vizsgált szótár elkészítésekor is használatos volt, így ez egyben azt is bizonyítja, hogy a terminus már a 20. század közepén jelen volt a magyar-szerb lexikográfiában.

„Ázsió” – nem tesz különbséget terminus és köznyelvi szó között

A jelen példánál megállapíthatjuk, hogy a Hadrovics-szótár nem dolgozza fel a címszót, míg a Palich-szótárban szerepel a címszó, viszont nem lehet pontosan megállapítani milyen jelentésben adja meg, terminológiai vagy köznyelvi jelentésében, mivel nem tesz különbséget a jelentések között.

„Bruttó” – nincs jelölve külön a gazdasági szaknyelvi jelentés, csak az általános gazdasági jelentés

Mindkét vizsgált szótár esetében láthatjuk, hogy nem tartalmazza a legjellemzőbb terminológiai szókapcsolatot *bruto dohodak*, hanem csak a terminus metrikai jellegét jelöli. Itt megint egy olyan terminusról van szó, amelyik a múlt század közepén nagy valószínűséggel nem volt használatos.

„Csőd” – teljes a megfelelés, korábban már beilleszkedett a szókészletbe

A jelen példánál részleges azonosság figyelhető meg a Hadrovics-szótár és az új szótár között, illetve teljes azonosság a Palich-szótár és az új szótár között. Itt egy olyan jelentésről van szó, amelyik már teljes mértékben meghonosodott a magyar és szerb nyelvben, nem történtek jelentős változások a jelentésbeli környezetében.

Megállapítások

A fenti elemzésből a következő megállapításokra juthatunk:

- 1) a magyar-szerb terminológia nagyvonalakban követi a magyar-idegen nyelv relációban megszokott terminológiai irányelveket;
- 2) megfigyelhető a 90-es, illetve 2000-es években végbe ment terminológiai bővítés, így feltétlenül szükséges a pótlásuk;
- 3) meggondolandó a magyar-szerb szaknyelvi szótárak fejlesztése, többek közt a gazdasági szaknyelvre vonatkozóan is.

FORRÁSOK

HADROVICS László, 1958: *Magyar-szerbhorvát szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

PALICH Emil, 1968: *Magyar-szerbhorvát szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BIBLIOGRÁFIA

ABLONCZYNÉ Mihályka Livia, 2006: *Gazdaság és nyelv*. Pécs: Lexikográfia Kiadó.

CHIKÁN Attila, 2006: *A gazdasági szaknyelv jellemzői*. Elhangzott: Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 2006. május 12.

FÓRIS Ágota, 2005: *Hat terminológia lecke*. Pécs: Lexikográfia Kiadó.

HELTAI Pál, 2004: *Terminus és köznyelvi szó*, In: *Szaknyelv és szakfordítás* (szerk.: Dróth Júlia). Gödöllő: Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, 25–45.

KIS Ádám, 2004: *Gyakorlati terminológia*, In: *Szaknyelv és szakfordítás* (szerk.: Dróth Júlia). Gödöllő: Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, 46–52

KURTÁN Zsuzsa, 2003: *Szakmai nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

TAMÁS Dóra Mária, 2014: *A gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről*. Budapest: ELTE FTT.

ÚJ SZEMPONTOK A HORVÁT PARTIKULA MEGHATÁROZÁSÁHOZ

VIG ISTVÁN

Abstract: This study examines the definitions of particles in five Croatian grammar descriptions. It concludes that there are several definitions, and all of them are based on semantics. In the grammars one can find a number of contradictions and difficulties in the description of particles, in the presentation of their syntactical roles, as well as in their grouping. This study adopts the approach to the definition of particle by the structure of notions in dependency grammar. [Germ. Dependenzgrammatik, Cro. gramatika zavisnosti]. It starts from its syntactical roles, then the presentation of its morphological and semantic features follows. This results in an unambiguous and simpler definition of particles. Accordingly, particles can be grouped in four.

Keywords: Croatian descriptive grammar, particles, grouping of particles, traditional grammar, dependency grammar

1. Bevezetés

Cikkem öt horvát nyelvtan partikula-definícióinak elemzéséből indul ki. E grammatikák közül négyet horvát kutatók írtak, az ötödiknek német szerzője van. Négy nyelvtan az egyes szófajtákat, így a partikulát is, morfológiai részében (PAVEŠIĆ/TEŽAK/BABIĆ 1991; RAGUŽ 1997; KUNZMANN-MÜLLER 1999; SILIĆ/PRANJKOVIĆ 2005) tárgyalja. Egy azonban a partikulát morfológiai és mondattani fejezetében írja le (BARIĆ et al. 1997).

2. A partikulák a horvát nyelvtanokban

2.1. A partikula meghatározása

A partikulák meghatározásánál négy szempont játszik szerepet, amelyek közül a jelentéstani szempont a meghatározó.

Jelentéstani szempont: a partikula

- a) nem rendelkezik önálló jelentéssel (SILIĆ/PRANJKOVIĆ 2005: 40; PAVEŠIĆ/TEŽAK/BABIĆ 1991: 734);
- b) módosítja/árnyalja a szavak, ill. a nyilatkozatok jelentését (PAVEŠIĆ/TEŽAK/BABIĆ 1991: 734; SILIĆ/PRANJKO-

- VIĆ 2005: 40) ; az árnyalással a jelentések gyakoriságát vagy megerősítését végzi el (SILIĆ/PRANJKOVIĆ 2005: 40);
- c) meghatározza a mondatrészek/mondatok jelentését (KUNZMANN-MÜLLER 1999: 196);
  - d) kiemeli az egyes mondatok jelentését, ill. más jelentést kölcsönöz az egyes szavaknak (PAVEŠIĆ/TEŽAK/BABIĆ 1991: 734);
  - e) tájékoztat a mondat tartalmának keletkezésmódjáról (SILIĆ/PRANJKOVIĆ 2005: 40); a mondatok átalakításának eszköze (PAVEŠIĆ/TEŽAK/BABIĆ 1991: 734; RAGUŽ 1997: 277; SILIĆ/PRANJKOVIĆ 2005: 153).
1. Morfológiai szempont:
    - f) nem ragozható (PAVEŠIĆ/TEŽAK/BABIĆ 1991: 734; SILIĆ/PRANJKOVIĆ 2005: 40).
  2. Mondattani szempont:
    - g) nem tartozik a mondathoz (BARIĆ et al. 1997: 282); egy részük nem tartozik a mondathoz (PAVEŠIĆ/TEŽAK/BABIĆ 1991: 737); nem mondatrész (KUNZMANN-MÜLLER 1999: 196);
    - h) grammatikai funkcióval rendelkezik (RAGUŽ 1997: 277).
  3. Fonetikai szempont:
    - i) nem simulószó (enklitikum) (KUNZMANN-MÜLLER 1999: 196).

2.2. A partikula fajtái

1. Silić/Pranjkoivić:
  - a) kérdő: li, zar
  - b) megerősítő (pojačajna): i, li, također, ta, pa, samo
  - c) összehasonlító (fokozó): mnogo, malo, vrlo, dosta, gotovo, stb.
  - d) felszólító ('ösztönző'): neka, hajde, daj, de, deder
  - e) állító-tagadó: da, ne, jest
  - f) prezentatívum: evo, eto, eno
  - g) módosító (modális): možda, vjerojatno, doista, svtarno, uistinu, stb. (SILIĆ/PRANJKOVIĆ 2005: 253–258).

Silić/Pranjkoivić az a-f) pontok alatt szereplő partikulákat a nem önállóan használt, grammatikalizált szavak csoportjába sorolja, amelyek a szavak, szókapcsolatok és mondatok jelentését módó-

sítják. Az önállóan használt partikulákat a g) pont alatt említettek alkotják, amelyek az egész mondatra vonatkoznak, és tartalmát módosítják (SILIĆ/PRANJKOVIĆ 2005: 253).

2. Kunzmann-Müller:

- a) tagadó: ne; α) mondatot, β) mondatrészt tagadó
- b) felelő: α) eldöntendő kérdésre: da, tako, je/jeste, dabome stb., β) megerősítő: dadako, svakako, točno, naravno stb.
- c) modális: α) kijelentő, kérdő és felszólító mondatban: pa; β) kijelentő és kérdő mondatban: zapravo, valjda, konačno, ipak; γ) kijelentő és felszólító mondatokban: ma; δ) kérdő mondatban: li; da li, je li, zar; ε) felszólító mondatban: nemoj, neka, daj, hajde, da
- d) fokozó: α) mennyiséget jelölő: upravo, baš, prije svega; β) mennyiséget és minőséget jelölő: samo, jedino, isključivo, evo, eto; γ) besoroló: čak, štoviše; δ) időben besoroló: tek, već, još (KUNZMANN-MÜLLER 1993: 196–200).

3. Raguž:

- a) kérdő: zar, li, da li
- b) [tagadó]: ne
- c) megerősítő (potvrđna): da, jest
- d) megengedő: ma, makar, go, bilo, barem
- e) (megnevezés nélkül, a funkció megjelölésével): de/hajde, neka, daj, put/puta, pa, pa opet, ipak, evo, eto, eno, na, de (RAGUŽ 1997: 277–286).

4. Barić et al.:

- a) tagadó: ne
- b) kérdő: li, da li, je li,
- c) felkiáltó: ta
- d) óhajtó: kad(a)
- e) töltelékszók (poštapalice): ovaj, onaj, čuj, kaže, dragi moj stb.
- f) modális funkciójú szókapcsolatok és teljes mondatok: tako reći, općenito govoreći, sve u svemu, hoćeš-nećeš, bolje re-kavši, kao što znate, oprostite (BARIĆ et al. 1997: 282–283; 444–451).

Megjegyzendő, hogy az a-d) pontokban lévő partikula-fajtákat a mondattani részben találjuk, míg a többbit (e-f) a morfológiai fejezetben. A morfológiai részben a partikulák használatuk alapján vannak felsorolva:

- g) valamilyen állítás tagadására: ne
  - h) [eldöntendő] kérdésben: li, zar
  - i) állítás vagy ösztönzés megerősítésére vagy tagadására: da, jest, dabome, dakako, svakako; ne, nikako
  - j) türelmetlenség, óhaj, elégedettség és hasonlók stb. kifejezésére annak a szónak a jelentésével kapcsolatban, amelyre a partikula vonatkozik: bar, baš, čak, i, jedva, još, opet stb.
  - k) nagylelkűség, megengedés kifejezésére: ma, makar, bilo, god
  - l) a (mondatban) közöltekkel kapcsolatos benyomás vagy értékelés kifejezésére: doista, gotovo, istina, možda, sasvim, sigurno stb. (BARIĆ et al. 1997: 282).
5. Pavešić/Težak/Babić a partikulákat szintén funkciójuk alapján, elnevezés nélkül mutatja be:
- a) kérdésben: li, zar
  - b) tagadásra: ne
  - c) figyelemfelhívásra: evo, eto, eno
  - d) god: névmásokkal együtt annak a jelölésére, hogy a nyilatkozat minden személyre, tárgyra, ill. jelenségre érvényes, melléknévi határozószókkal és időt jelölő kötőszókkal annak jelölésére, hogy a nyilatkozat mindenre érvényes, illetve annak a megvalósulására, amelyről a mondatban szó van
  - e) put/puta: a cselekvésben, történésben elfoglalt szerep jelölésére
  - f) neka: parancs, óhaj, áldás, átkozás, megengedés, valamivel való megbékélés, (kettőzött formában) fenyegetés és megrovás kifejezésére
  - g) da: határozószói kapcsolatokban (priložne veze)
  - h) da: jelen idejű felszólító mondatok élén
  - i) szubjektív-modális jegyek és a mondat mint egész értékelését kifejező partikulák: da, ne, dabome, zaista stb. (PAVEŠIĆ/TEŽAK/BABIĆ 1991: 734–737).

3. Értékelés

A következőkben csak a legfontosabb jelenségeket emelem ki. Az összes jellemző részletes elemzése külön tanulmányt érdemelne.

A fenti ismertetés azt mutatja, hogy a nyelvstanok sokféle meghatározást nyújtanak, amelyek az egyszerűtől az összetettig terjedő skálán helyezhetők el.

Mindegyik meghatározás, illetve a partikulák osztályozása is jelentéstani alapon nyugszik.

Az egyes partikulák leírásában jelenős különbségek mutatkoznak. Ezt jól lehet az *evo/eto/eno* 'íme' partikulákról írottakkal illusztrálni. Pavešić/Težak/Babić (1991: 734) arra hívja fel a figyelmet, ami az e. sz. első személyhez (*evo*), második személyhez (*eto*) és harmadik személyhez (*eno*) áll közel. Silić és Pranjkovićnál (2005: 257) a nevük prezentatívum, jellemzőjük a felkiáltás és rámutatás (a kommunikációs partnerre való utalás). A beszédaktusokban előforduló tárgyakra, folyamatokra, eseményekre, cselekvésre utalnak. Más, főleg rámutató funkciójú szavakhoz is kapcsolódhat (a példákban helyhatározószóhoz). Utánuk alárendelt mellékmondat is állhat. Raguž (1997: 285) szerint dolgokra és személyekre, cselekvésre, függő mondatra utalnak, továbbá mellérendelő mondat szerepét is betöltheti. Raguž megfogalmazása helyesbítésre szorul. A partikulák nem személyekre, tárgyakra utalnak, hanem főnevekre. A főnevek jelölnek személyeket és tárgyakat! Hasonlóképpen nem folyamatokra, cselekvésre utalnak, hanem igékre (mondatokra), amelyek folyamatokat és cselekvést jelölnek. Nyilvánvaló, hogy az említett partikulák mondat szerepét töltik be, ugyanakkor az őket követő mondatfajták megítélésében eltérő véleményeket olvashatunk. Az is nyilvánvaló, hogy az *evo/eto/eno* jellemzői nincsenek összhangban a partikula meghatározásával.

A partikulák mondattani jellemzői további ellentmondást tartalmaznak. Fentebb láttuk, hogy a partikulák nem tartoznak a mondathoz, vagy legalábbis egy csoportjuk nem (2.1.h). Például a *Danas ne radimo* ('Ma nem dolgozunk') mondatban a *ne* tagadószó a mondathoz tartozik. A *Ne, ne radimo* ('Nem, nem dolgozunk') példában a második *ne* tagadó partikula a mondaton belül része, míg az első a mondaton kívül helyezkedik el. Példánk eldöntendő kérdésre (*Radite li danas?* – 'Dolgoztok ma?') adott válasz, mellette még lehetséges a *Ne radimo* ('Nem dolgozunk') és *Ne* ('Nem', mondatszó) is. A mondatszó részletes bemutatására nincs helyünk, erről bővebbet (VIG 2008: 244–245). A fent tárgyalt *evo/eto/eno* is mondatszó. Silić és Pranjković közel áll ahhoz, hogy eljusson a mondatszó megfogalmazásához, amikor különbséget tesz a *da* és *ne* partikula nem önálló (ti. mondaton

belüli) és önálló (ti. mondaton kívüli) használata között (SILIĆ/PRANJKOVIĆ 2005: 256). A *Ne, ne radimo* példában homonímiával van dolgunk: a *ne*¹ mondatzó, a *ne*² pedig partikula. A többszófajúságot – a *ne* egyszer tagadó partikula, máskor mondatzó – nehezen lehet megindokolni, és ellentmond az egyértelmű definícióknak. Ez olyan, mintha az *asztalt* ('láb(ak)on nyugvó, vízszintes lapból álló bútordarab') hol *asztalnak*, hol *széknek* ('egy személy részére való ülőbútor'), hol *fekvőhelynek* ('fekvésre, (alvásra) való bútor vagy alkalmatosság') tekintenénk, attól függően, hogy mire használják. Az *asztalt* is lehet alkalmanként ülésre, illetve még fekvésre is használni.

A *töltelékszók* (*poštapalice*), illetve a *modális funkciójú szókapcsolatok és teljes mondatok* (2.2.4. e, f) nem sorolhatók a partikulák közé. A partikulák „... a beszélőnek a közöltekkel kapcsolatos álláspontját fejezik ki, amely a tudásán, óhaján, és érzelmein alapul.” [„...koje iskazuju stav govornika prema onome o čemu se govori, s obzirom na njegovo znanje, želje i osjećaja.” (BARIĆ et al. 1997: 282).

A *töltelékszók*at ellenben a beszélők jelentésüktől függetlenül használják, általában akkor, amikor a beszélgetés során időt kívánnak nyerni, hogy a megfelelő szót megtalálják (BARIĆ et al. 1997: 282). A modális funkciójú szókapcsolatok és mondatok a beszélőpartner figyelmének fenntartására szolgálnak, vagy arra, hogy a beszélő érzelmeinek engedjenek utat (BARIĆ et al. 1997: 283). Jellemzőik nem felelnek meg az idézett partikula-meghatározásnak.

A *töltelékszók*, illetve a modális funkciójú szókapcsolatok és mondatok a diskurzusjelölők körébe tartoznak. A szófajok közé való besorolásuknak az is akadályja, hogy formai szempontból névmások (*ovaj*), rögzült igealakok (*čuj* 'figyeli'; *kaže* 'azt mondja'), frázisok (szintagmák) (*dragi moj* 'kedvesem'), mondatyszerű szerkezetek (*tako govoreći* 'úgymond'), rögzült mondatok (*Kao što znate* 'Mint tudják').

A partikulák alcsoportokba való osztása jelentős eltéréseket mutat az egyes nyelvtanokban. Csupán a tagadó partikulát tekintve teljes az összhang; 3-3 műben a kérdő, illetve felelő (utóbbi részben a tagadóval egy csoportban), 2 esetben a fokozó partikula azonos. Az eltérésektől függetlenül a szerzők a partikulákat bizonyos közös jegyek alapján sorolták be.

A *név nélküli partikulákkal* kapcsolatban a nyelvtanoknak nem sikerült közös jegyeket találniuk, ebből következik egyenkénti felsorolásuk, ami szétaprózó, túlságosan részletes. Ezzel az eljárással kapcsolatban két kérdés merül fel. Az első, hogy érdekes-e ilyen részletekbe menő felsorolást adni? A második, hogy nem lehetne-e más besorolási szempontok alapján a partikulákat viszonylag kisszámú csoportba sorolni? A bemutatott nehézségek abból fakadnak, hogy a partikulákat a mondatrészek, illetve mondatok tartalma alapján osztályozzák. A tartalmi jegyek határai azonban elmosódottak, nem eléggé élesek, nem egy esetben szubjektív a megítélésük. Jelzés értékű az is, hogy nyelvtanok a partikulák leírásában a „kifejezik” (iskazuju), „[vminek a] kifejezésére” (za iskazivanje) szavakat használják. Például Barić et. al. (vö. 2.2.4. f) „a (mondatban) közöltekkel kapcsolatos benyomás vagy értékelés kifejezésére” (BARIĆ et al. 1997: 282–283; 444–451). A „*Gotovo svi su uskiknuli od radosti*” (‘Majdnem mindenki felkiáltott örömében’) mondatban a *svi* névmásra vonatkozó *gotovo* partikulának benyomást vagy értékelést kifejező szerepet tulajdonít. A szöveggörnyezet nélküli példamondat tartalma lehetséges, hogy megfelel a nyelven kívüli objektív valóságnak, de az is lehetséges, hogy a beszélő egyedi, szubjektív álláspontját tükrözi. Az utóbbi állítás akkor igaz, ha a nyelven kívüli valóságban, vagy a mondat szövegbeli előzménye alapján mindenki felkiáltott. Ellenkező esetben, ti. majdnem mindenki felkiáltott, az első állítás igaz. Ebből viszont az következik, hogy a *gotovo* partikulának a beszélő benyomását vagy értékelését jelölő funkciója hol érvényesül, hol nem. A szó szerepének szöveggörnyezet nélküli mondatokban is egyértelműnek kell lennie. A nyelvtani leírás legnagyobb egysége a mondat, amelynek alkotóelemeit ebben a keretben kell meghatározni. Esetünkben a *gotovo* definícióját nem lehet a benyomás vagy értékelés fogalmával összekapcsolni. Más szempontokra van szükség az új meghatározáshoz. Az új szempontoknak egyrészt a partikulák egyértelmű meghatározását kell lehetővé tenniük, másrészt mindegyikük besorolását valamilyen, nem túl nagyszámú alcsoportba. A túlságosan részletes felsorolás ugyanis megnehezíti a partikulák felismerését az elemzések során, valamint memorizálásukat is.

4. A partikula meghatározásának új szempontjai

A partikulák meghatározásához a függőségi nyelvtan eljárása alapján a mondatban elfoglalt helyükből indulok ki. A meghatározást ezután a partikulák alaktani és szemantikai bemutatása egészíti ki.

4.1. Meghatározás

A meghatározás kiindulópontja az, hogy a példamondatokra és a partikulának vélt alkotóelemre kérdéseket teszünk föl, és a válaszokból kiindulva megfogalmazzuk a partikula definícióját. A példamondatokból indulunk ki.

1. *Ti to kazuješ potpuno jasno.*

(‘Teljes mértékben világosan mondom’)

Kako to kazuješ? – Potpuno jasno. – * Potpuno.

(‘Hogy mondom?’) – (‘Egész világosan’). – (* ‘Egészen’).

Kazuješ to? – * Potpuno jasno. – *Potpuno .

(‘Ezt mondom?’) – (* ‘Egész világosan’) – (* ‘Egészen’).

2. *On zapravo nije kriv.*

(‘Valójában nem hibás’.)

Što nije on? – Kriv. On nije kriv.

(‘Mi nem ő?’) – (‘Hibás’). (‘Nem hibás’).

Što nije zapravo on? – Zapravo kriv. On nije zapravo kriv.

(‘Mi nem ő valójában?’) – (‘Valójában hibás’.) – (‘Valójában nem hibás’.)

A példamondatokban dőlt betűvel szedett szavakat partikulának nevezem. Meghatározásom szerint *a partikula olyan szó, amely semmilyen kérdésre nem válaszol.*

A definíció azt az állítást is magába foglalja, hogy a partikula nem mondatrész.

Ahhoz, hogy a partikula a feltett kérdésre adott válaszban szerepeljen, az szükséges, hogy az egész mondatra úgy kérdezzünk, hogy benne a partikula is szerepeljen: *Kazuješ to potpuno jasno? Što nije zapravo on?*

4.2. Alaktani jellemzők

A partikulák nem változtatják az alakjukat: nem ragozhatók és nem fokozhatók.

4.3. Jelentéstani jellemzők

A partikulák ugyan nem változtatják meg a mondatok jelentésének valóságértékét, bizonyos mértékig azonban módosítják a megnyilatkozásokat. A partikulákat annak alapján lehet alcsoportokba besorolni, hogy a megnyilatkozásokat milyen mértékben módosítják (szemantikai vagy kommunikációs szinten), illetve a módosítások a mondat milyen részére (az egész mondatra, mondatrészekre vagy egyes szavakra) terjednek ki.

4.3.1. Árnyaló partikulák (konverzacijske partikule)

A beszélőnek/írónak a mondat tartalmával kapcsolatos álláspontját jelölik. Nem az egyes mondatrészekre vonatkoznak, hanem az ígére, és ezen keresztül az egész mondatra. Elsődleges funkciójuk nem szemantikai, hanem kommunikációs természetű. Ennek megfelelően legtöbbjük szorosan meghatározott mondatfajtákhoz kapcsolódik (kijelentő, felszólító, kérdő mondatokhoz), a mondatfajtákon keresztül pedig bizonyos szándékokkal, ill. cselekvésekkel (felszólítás, kérdés, óhaj, fenyegetés, elvárás) vannak kapcsolatban. A horvát *li* partikula csak kérdő mondatokban, a *neka* '(csak) hogy' óhajító mondatokban fordul elő. A leggyakoribb horvát árnyaló partikulák a következők: *bar*, *barem* 'legalább', *da li*, *li* 'kérdő partikula, vajon', *neka* '(csak) hogy, hadd', *istina* 'tényleg, valójában', *uopće* 'általában', *zapravo* 'tulajdonképpen'.

4.3.2. Fókuszpartikulák (partikule fokusiranja)

Ezek a partikulák nem az egész mondatra, hanem egyes mondatrészekre vonatkoznak. Ebbe a csoportba a következő szavak tartoznak: *baš* 'éppen', *čak* 'sőt, még', *doista* 'tényleg', *eto*, *evo*, *eno* 'íme', *ugotovo* 'majdnem', *i* 'is', *makar* 'legalább', *jedva* 'alig, nehezen', *samo* 'csak', *taman* 'éppen', *tek* 'csak, éppen', *upravo* 'éppen', *uistinu* 'valóban', *već* 'már' stb.

4.3.3. Fokozó partikulák (gradacijske partikule)

Az ide tartozó partikulák fokozati skálán helyeznek el valamilyen tulajdonságot, illetve valamilyen mércéhez viszonyítják őket. Csak melléknevekkel és határozószókkal fordulnak elő: *dosta* 'elég(gé)', *izvanredno* 'rendkívüli (módon)', *osobito* 'különö-

sen', *potpuno* 'teljesen, teljes mértékben', *sasma* 'teljesen', *sasvim* 'egészen', *veoma*, *vrlo* 'nagyon' stb.

4.3.4. Tagadó partikulák (niječne partikule)

Ezeket a partikulákat az alábbi mondatokkal mutatom be:

1. Danas *ne* radimo

('Ma nem dolgozunk'.)

2. Ova kravata mi se sviđa , a *ne* druga.

('Ez a nyakkendő tetszik, nem a másik'.)

3. Ništa *nisu* primijetili.

('Semmit nem vettek észre'.)

A tagadó partikulákhoz a következő szavak tartoznak: *ne* 'nem', *ni* 'sem', *uopće* 'általában', *nigdje* 'sehol', *nikako* 'sehogy(an)', *ni-pošto* 'sehogyan'. A tagadó partikulák arra szolgálnak, hogy a beszélő velük egy nyilatkozat tartalmát cáfolja. A tagadás a mondat egész tartalmára (1.) illetve egy részére (2.) terjedhet ki. A horvát nyelvben, a magyarhoz hasonlóan, kettős tagadás van (3.). A *biti* 'van' létigének külön tagadó alakja van, amely a *ni* partikulából és a *biti* ragozott alakjából áll: *nisam*, *nisi* stb.

5. Befejezés

Véleményem szerint az alkalmazott szempontok a partikulák pontosabb meghatározását és csoportosítását tették lehetővé. Közös jegyeik alapján besorolásuk könnyebbé vált, a felállított csoportok száma nem nagy, ami megkönnyíti felismerésüket a nyelvtani elemzés során. Helyhiány miatt nem tudtam kitérni a mondatzóok bemutatására. Ezek nem a partikulákhoz tartoznak, függetlenül attól, hogy az elemzett nyelvtanok őket a partikulák közé sorolják. Nem volt hely a modális partikulák/mondatzóok elemzésére sem. Meglátásom szerint mind a kettő önálló szófajt alkot. Bemutatásuk majd egy következő cikk témája lesz.

BIBLIOGRÁFIA

- BARIĆ Eugenija et al., 1997: *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- KUNZMANN-MÜLLER Barbara, 1999: *Grammatikhandbuch des Kroatischen unter Einschluß des Serbischen*. Frankfurt a. Main: Lang
- PAVEŠIĆ Slavko/TEŽAK Stjepko/BABIĆ Stjepan, 1991: Oblici hrvatskoga književnog jezika (morfologija). *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Globus/HAZU, 453–741.
- RAGUŽ Dragutin, 1997: *Praktična hrvatska gramatika*. Zagreb: Medicinska naklada.
- SILIĆ Josip – PRANJKOVIĆ Ivo, 2005: *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.

A VÁRNAI CSATA (1444) UTÓÉLETE ÍROTT FORRÁSOKBAN ÉS A SZÓBELISÉGBEN

ZSILÁK MÁRIA

Abstract: The events of the Varna battle lost against the Turkish are well-known from historical works, and widely, from school-books in the Central European area and in the Balkans as well.

In Bulgaria, the most important boulevard of the city is named after the king (Bulevard Vladislav Varenenchik) who lost his life in the battle and was called Ladislaus the first as a Hungarian king and Ladislaus the third as a Polish king. Similarly, a significant boulevard bears the name of the great military leader Janos Hunyadi (Bulevard Jan Hunyadi). But in verbalism, legends came into being about his person. Even in our times there is a legend alive on Madeira, saying that Ladislaus only received a wound in the battle, then, in an amazing way he got as far as Madeira via Cyprus then he lived on Madeira as a knight under incognito.

The escape of Ladislaus is preserved by a Slovakian-language processional chant published trashily, according to which the king was helped by the wonder-working power of the Blessed Virgin Mary.

Keywords: Varna battle, Ladislaus's death, wonderful escape, Virgin Mary, wonder-working power

A Várnai csata emlékezte, amely az egyesült keresztény csapatok súlyos vereségével végződött, évszázadokra megpecsételte a közép-európai és a Balkánon fekvő államok sorsát. A vesztes csatának, színhelyénél fogva különleges helye van a bolgár-magyar/bulgár-magyar történelmi kapcsolatokban, azonban szélesebb, európai kontextusban is őrzi az írott és szóbeli hagyomány. Bulgáriában a csata emlékére Varna legfontosabb körútját a csatában elesett, a magyar trónon I., a lengyelen III. Ulászló királyról nevezték el (Bulevard Vladislav Varnenchik), ugyancsak jelentős körút viseli Hunyadi János hadvezér nevét (Bulevard Jan Hunyadi). I. Ulászló emlékére 1924-ben mauzóleum emlékparkot alapítottak, ahol felállították a király jelképes síremlékét (kenotáfiumát).

E nevezetes esemény helyet kapott a hosszabb-rövidebb ideig török uralom alatt álló országok történelem oktatásában.

A történetírás a tudományterület módszertani kívánalmainak megfelelően tárgyalja a Várnai csatát, ám a népköltészet vagy félnépi műfajok ettől eltérő módon örökítik meg. Főként a csatában elesett Ulászló király személyéhez kapcsolódóan születtek legendák, amelyek részben a népköltészet több műfajában élnek, azonban a félnépi (köztes) műfajnak tekintett ponyvakiadványok is megörökítik.

A hivatalos történetírás szerint a király a Várnai csatában elesett: Ulászló lova megriadt, ledobta urát, Kodzsa Hazir janicsár pedig levágta a fejét. A levágott fejet bemutatta a török seregnek, majd elküldte II. Murád szultánnak. Ezt az eseményt korabeli krónikák is lejegyezték. Ulászló holtteste azonban soha nem került elő, elsősorban ezen a tényen alapulnak a személye körül kialakult legendák. A másik momentum, amely a legendák születését táplálta, a levágott fej azonosításához kötődik. Némely vélemények szerint a levágott fej szőke hajú személyhez tartozott, Ulászlónak pedig közismerten sötét haja, ugyancsak sötét, dús szemöldöke és sasorra volt. A holttest hiánya, továbbá a levágott fej azonosításának problémája nem csupán a legendák kialakulásának képezi alapját, a lengyel és portugál történészek évszázadok óta tartó vitát folytatnak Ulászló személyéről: szerencsétlen haláláról, ill. szerencsés megmeneküléséről. Madeira szigetén ugyanis napjainkban is él a legenda, amely szerint a fiatal király csupán kisebb sérülést szenvedett a csatában, egy kopja sebezte meg a combján. Majd csodával határos módon előbb Ciprusra jutott el, végül Madeira szigetére érkezett. Itt álnéven, lovagként élt, előkelő hölgyet vett feleségül, esküvőjén maga V. Alfonz, Portugália királya volt a tanúja. Egyszer azonban két lengyel ferences rendi szerzetes érkezett Madeirára, akik a lovag személyében felismerni vélték Ulászlót. Az álnéven, lovagként rejtőzködő királynak rendeznie kellett a személyazonossága körüli rejtélyeket, e célból megjelent Alfonz udvarában, visszafelé tartó útján azonban titokzatos módon fiával együtt saját hajóján halt meg, Cabo Girardonál leltek rá mindkettejük holttestére. (ZILÁKOVÁ/ ZSILÁK 2018: 67–70, 111–118, 146–149.)

A történet tömör összefoglalása után szeretném bemutatni azt a szlovák nyelvű, ponyván kiadott búcsújáró éneket, amelynek egyik motívuma Ulászló csodálatos megmenekülését örö-

kíti meg. Bánhidán az Izing család hagyatékában maradt fenn, címe *Počátek milostiwého obrazu Panny Marie Celenskej*. Wydánjm a nákladom Imricha Szobota. W Budapešštini. Tiskem Martina Bagó i Syna. 150. (ŽILÁKOVÁ/ ZSILÁK 2018: 270–273).

A kegyhelyek létrejötte közismerten csodatételekkel függ össze, amelyeket az adott helyen Szűz Máriának (vagy más szentnek) tulajdonítanak. A ponyván kiadott *Počátek milostiwého obrazu Panny Marie Celenskej* [A Celli Szűz Mária kegyképének kezdete] című ének (kiadója Szobota Imre, megjelent Budapesten Bagó Márton és Fia Nyomdájában, év nélkül) bevezető versszakai is a kegyhely létrejöttének rövid történetét beszélik el. A folytatás három jelentősebb csodatételt énekel meg,¹ amelyek közül kettő unikális. Az első csodatétel, egy Ágnes nevű betegeskedő asszony gyógyulása a Celli Szűz Mária segítségével (5-8. versszak). A másik, ennél jelentősebb csodatétel – a szöveg szerint – Lajos király (*Ludwik král*) személye révén vált ismertté a Várnai ütközzel összefüggésben. Az ének szövegében nyilvánvalóan névcseré történt, ami a folklórban nem ritka jelenség, jellemzője a félnépi műfajoknak is (BÁLENT 1947). A névcserét támasztja alá a madeirai legenda is, a forrásanyag (U)lászlóról szól (www. visitmadeira.pt. > ...what to know/ Do you know? > Legends>Legend of Ladislaus). A több évszázadon átívelő tekintélyes mennyiségű irodalomból hozott példák felsorolásától eltekintenek, csupán egy viszonylag kései, 19. századi utalást idézek még a névcserére tényének megerősítésére. Ján Kollár a *Slávy dcéra* (*Szlávia leánya*) 1852-es kiadásában a Várnai csatában török fogságba esett lengyel ifjakat éneklí meg (akik a király seregéhez tartoztak) és helyezi a *Szláv Paradicsomba*. A tizenkét ifjat II. Murád szultán a háremébe sorolta, azonban ők hűen keresztény hitükhöz és szűzi tisztaságukhoz inkább a halált választották² (KOLLÁR 1852: 474, ŽILÁKOVÁ/ ZSILÁK 2018: 117).

A búcsújáró ének 9-14. versszakai beszélik el, miként segítette Szűz Mária győzelemre a fiatal magyar és lengyel királyt azzal a cselekedetével, hogy a csatát megelőző éjszaka az alvó király

1 Az ének teljes szövegét a Függelékben adom közre, kiemelve a három csodatételről szóló szövegrészt.

2 Ezúton mondok köszönetet Kiss Szemán Róbertnek a készülő monográfiájából kiemelt adatért, valamint az idézet interpretációjáért.

mellére tette a saját szentképét, amelynek csodatévő erejével élve megmenekült a csatatérről.³

Mielőtt azonban részletesebben kitérnék e második csodatételben foglalt kultúr- és vallástörténeti összefüggések kifejtésére, röviden essék szó a harmadik csodatételről. A 15-21. versszakok a szűzleány történetét mondják el, aki a tiszta szívét vitte felajánlani a Celli Szűz Máriának. Útközben találkozott a zsványokkal, akik felajánlják neki, kivágják a szívét, hogy a tenyerén vihesse el a kegyhelyre. A szűzleány csodálatos módon élve megérkezik, meggyón, Szűz Mária a mennybe emeli. E történet magyar nyelven is megjelent ponyván, búcsújáró énekként, a szóbeliségben Nagy Mária Celli leány c. balladaként él. (LISZKA 2013: 145-164, 277-286). Szlovák területen Eva Krekovičová szintén balladaként jegyezte le (DROPOVÁ-KREKOVIČOVÁ 2010: 55). A rábamenti szlovéneknél mese formájában őrződött meg a történet: *Dekla nesé v Maria Ceu svoje srce; A leány Máriacellbe viszi a szívét* (ESM/ MSZN 60. sz.szöveg; 2018/7. 86, 159).

Liszka József, aki e harmadik motívumra fókuszálva a magyar ballada nemzetközi párhuzamait vetette össze és elemezte, különböző szóbeli és írott – az ő terminológiáját idézve folklór és nem folklór műfajokban – e motívum kapcsán rámutat az *Agnus Dei* fogalom sajátos, a történelmi Magyarországon kialakult változatára, amely motívum az idézett szlovák búcsújáró énekben foglalt második és harmadik csodatételt összeköti (LISZKA 2013: 151, 164).

Az *Agnus Dei*-nek mint tárgynak története van. Eredetileg viasz táblácska volt, amely a 9. századtól adatolható Rómából, a húsvéti szokások relikviájaként. A húsvéti gyertya maradékát olvasztották össze, majd előbb kerek, később 3-5 cm átmérőjű ovális formába öntötték, az *Isten Báránya* lenyomat került rá. Ezt a tárgyat a mindenkori pápa uralkodása első, majd minden hetedik évében megáldotta és szétosztotta a hívők között (BRAUN 1937: 212-216; DIÓS 1993: 76).

Az *Agnus Dei* egyben Szent Ágnes attribútuma is (PÁL – ÚJVÁRI 2001: 72). Ennek alapján talán nem teljesen alaptalan a feltételezés, hogy a Celli Szűz Mária első csodatétele éppen egy Ágnes nevű asszonyhoz kötődik.

3 A Szűz Mária kép csodatevő erejének motívuma az Izing család hagyatékában több búcsújáró ének szövegében is előfordul más formában.

A második csodatétel kapcsán Szűz Mária képének őrző-védő, bajelhárító amulett jellege kap hangsúlyt, amely Liszka József kutatásai szerint az *Agnus Dei* magyar változata.

Következtetésének fontos láncszeme Iva Bidžovská azon munkája, amelyben a szerző a *Píseň k Panně Marii, která se zjevila v hlavném městě Vidni* című ponyvanyomtatványt elemzi, amelynek szövege a bécsi kolerajárvány történetét beszéli el. Ebben Szűz Mária *agnoušeket* ajándékozik annak a hitbuzgó leánynak, akit meg akar óvni a pusztulástól. Ugyancsak megjelenik ez a motívum a bánhidai hagyatékban, az erdélyi kolerajárványról szóló ének- és imaanyagban, Szűz Mária a döghalál következtében elárvult gyermekeknek a következő tanácsot adja, mivel meg akarja őket óvni a haláltól: „*svaté Āŕgnúštky, mé milé děti každé na swém těle máte nositi*” (ŽILÁKOVÁ/ ZSILÁK 2018: 380).

Liszka összeveti a bécsi kolerajárványról szóló búcsújáró éneket a magyar nyelvű *Kolera elleni ének a celli Szűz Máriához* című, ugyancsak ponyván megjelent párhuzamos szöveggel, amelyből kiemeli a következő idézetet: „*Vedd el lányom ezen Agnust, melyért hosszú ideig vártál.*” További, szélesebb körű szövegvizsgálatok alapján összeköti az *agnoušek*-et az *Agnus Dei*vel mint tárggyal, egyben Szűz Mária személyével, mint őrző, védő funkciójú szenttel. A magyar nyelvű változat világít rá, hogy az *agnust*, Szűz Mária képének kell értelmeznünk (BIDŽOVSKÁ 2010: 47–48; LISZKA 2013: 151–152). Ez a változat jelenik meg a Várnai csatáról szóló búcsújáró énekben, a király csodás megmenekülése kapcsán.

A szlovákiai magyar néprajzkutató szélesebbkörű, nemzetközi vizsgálódásai azt mutatják, hogy a 3. motívum, a „*szűz leány, aki elviszi a Celli Szűz Máriának feljárnani a szívét*” szintén tartalmazza az *Agnus Dei* motívumot, noha a Bánhidán fennmaradt szövegből hiányzik (LISZKA 2013:164).

Ennek alapján úgy vélem, nem tekinthető véletlennek, hogy éppen a kiemelt három motívum ad nyomatékot, hitelt a Celli Szűz Mária csodatételeinek az Izing család hagyatékában fennmaradt búcsújáró énekben. A hármas szám a népköltészetben és szépirodalomban egyaránt stilisztikai elem, a Várnai csatát is megörökítő búcsújáró énekben azonban kultúr- és vallástörténeti háttérével fogva fajsúlyosabb értéket képvisel.

Függelék

Počátek milostivého obrazu Panny Marie Celenskéj. Wydánjm a nákladom Imricha Szobota. W Budapešštini. Tiskem Martina Bagó i Syna. 150.

1. Aby sme wedomosť mali, kresťania milí
kedy Mariu Celenskú na trôň pozdvihli, slyššme
čo nám predkowania – starí o tom howoria, jak
dávno sa na tom míste ctí už Maria.

2. Je tomu sedemsto rokow, čo nábožný
kňaz – priniesol z horného Štýrska ten swatý
obraz; skrze který w každý čas – Matka Božia
wolá nás. Jak sme ššťastliwí, Maria, jeden každý
z nás!

3. Začal nábožný reholník kresťanom kázat
a swaté ewangelium wác rozhlasowať. Sprawil
tam oltár swatý – na stromowej haluzi, kde už
tolko rokow stojí kostol Celenský.

4. Už pred sedemsto rokami Panna Maria
od mnoho tisíc kresťanowA bola uctená; moc
zázrakow činila – tu Matička Celenská. Kdo k
nej s dúwernosťou prijde, vždy ho požehná.

5. Prwý zázrak učinila Panna Maria
Jindrich menom aj manželka, Ahneš nazwaná-
bola vždycky nemocná, a súc takto trápená –
Pannu Mariu Celenskú wyhládávala.

7. (sic!) Tá swatá cesta nebola eššte tak známa,
kade by mohli putowať do teho kraja Sama
Panna Maria – cestu jim preprowila, wôdcu
mali na tej ceste z neba And'ela.

7. Hneď pred trôň Marie padli, na swé kolená; rekli: Zdrawas buď Maria, slawná Kráľowna! My sa Ti wčul koríme, Teba Matko prosíme, daj nám swaté požehnanie, Teba žiadame.

8. Jejich prosbu wysliššala Panna Maria, keď manželku uzdrawila nebes Kráľowna. Hneď uprostred kostola – kaplnku stawat dala, w ktorejžto Panna Maria – swoj swatý trôň má.

9. Wššak eššte znamenitejši – Panna Maria, s welkým diwom a zazrakom – je wyjawená – skrze Ludwika kráľa. W poli sa mu zjawila, aby w zármutku welikom ho potešila.

10. Tento ctitel Marianský bol obklúčený, s úhlawným tureckým wojskom w boj wystawený; mal dwacat tisjc wojska, a táto zber pohanská – bola ukrutne silnejša, než Ludwik kráľa.

11. Ludwik kráľ se swojou silou nijak neúfal, lež s welikou skrúššenosťou k Marii zwolal: Ach Celenská Maria, ráč Ty byť ochrana má; ráčiž w tomto krutom boji nám byť pritomná.

12. W tejto welikej úzkosti takto sie wzdychal, až od welikej žalosti bol tuho zaspal. W tom sni Panna Maria – jemu sa predstavila, na prsa swoj swatý obraz mu položila.

13. Prebudiac sa ze sa (sic!) sna, milý obrázek, pobožkal ho s úctiwosťou, poteššen wššecek. A hneď do boja tiahol, w kterémž aj ššťastliwý bol; lebo Matka Božia stála s mocou swou pri ňom.

14. Druhý obraz nachádza sa tam w
pokladnici, ktorý je tam donesený z uherskej zemi.
Jeden z veľkých ruhačov – zaťal doňho sekeru,
Od tej doby widieť na ňom tú swatú ranu.

15. Jedna čnostná panna spiecha k Marie
Cely, obetovať tam čistotu Panne Marii. Idúc
pres pusté hory, zbojníci ju chytili. „Jak je ďaleko
twá cesta?“ sa jej pýtali.

16. Ja idem k Panne Marii swato Celenskej
obetujem jej srdce – nebes Kráľownej; lebo
je Panna čistá, Matička Krista, nad wššetky
chôry andelské je wyvýššená.

17. „Nuž putuj k Panne Marii swato
Celenskej, my ti srdce wyrežeme – obetuj ho
jej.“ A hned' nože vytiahli, srdce jej wyrezahli (sic!),
do ruky jej ho dajúc, tak ju pustili.

18. Veľké diwy a zázraky sa wtehdy staly.
Tá panenka priššla zdrawá k Márie Cely; tu na
hláwnom klášteri – zwony samé zvonily, a
mnohí hned' w procesii proti nej wyšli.

19. Matka Božia s družičkama proti nej
priššla, pred svoj swatý trôn láskawe doprowadila.
Dewečka tu sklonená – riekla:“ Zdrawas Maria!
Doniesla som Ti mé srdce, slawná Kráľowna.

20. Ostatní raz Teba prosím, Matičko milá,
abych wčul telo Kristowe šťastne prijala. Ach
Panenko Maria, račiz byť ochrana má, bych
chwálila Teba w nebi, aj Twého Syna.“

21. Matka Božia hned' jej dala swé požehnání,
wyprosila jej u Krista šťastně skonání. Tak mili
bratri, sestry, aj wy čisté pannenky, na pamiatku
toto srdce je w pokladnici.

22. Amen, amen, už zawírám moje spiwani,
miliónkrát pozdrawujem nebeskú Pani, by sme
sa radowali – s Kristom Pánom teššili, aby
sme swatú Trojicu wečne chwálili. Amen.

Ján Kollár idevágó szonettjei a Slávy Dcéra 1852-es kiadásából:

Najwíce wšak předce mezi drahnau
Summau těchto mladých blaženců,
Dwanáctero krásných mláďenců
Z polské šlechty oči na se táhnau;

Kudy ti jdau, ke cti jim s nahnau
Wšudy hlavy jiných spasenců,
Po liliech plných pupenců
Čisté ruky Jozefů těch sáhnau:

*Při Warně je w boji Murat chytil,
A pak zamknul w Serail turecký,
By swé wášně, diwoch nimi sitil;*

Ale oni čest swau, stud a nebe
Wážíwše si život nad swětský,
Jeden druhým udáwili sebe.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁLENT Boris C., 1947: *Banskobystrické púťové tlače*. Turčiansky sv. Martin: Slovenská národná knižnica.
- BÁLINT Sándor, 1977: *Ünnepi kalendárium II*. Budapest: Szent István Társulat.
- BYDŽOVSKÁ Iva, 2010: Mariánská poutní místa v kramářských tiscích. *Sdroužení knihoven České republiky*. Brno: Sdružení knihoven ČR, 44–50.
- BRAUN Joseph, 1937: *Agnus Dei. Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*. Bd. I. Stuttgart: Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

- DIÓS István, 1993: *Agnus Dei. Magyar Katolikus Lexikon I.* Budapest: Sent István Társulat.
- DŁUGOSZ Ioannes, 1455–1480: *Historia Polonica Ioannis Długossi, seu, Longini canonici cracovien in tres tomos digesta auctoritate & sumptibus Herbulti Dobromilski edita.*
- DŁUGOSZ Jan / DŁUGOSSIIUS Ioannes, 1701–1702: *Historia Polonica Ioannis Długossi, seu, Longini canonici cracovien in tres tomos digesta auctoritate & sumptibus* (első teljes kiadás).
- –, 1711: *Historia Polonica.* Lipsiae: Sumptibus Io. Ludov. Gleditschii et Mavritii Georgii Weidmanni.
- DROPOVÁ Ľubica –KREKOVICHOVÁ Eva, 2010: *Počúvajte pan-ny, aj vy mládenci...* Bratislava: Eterna Press – Ústav Etnológie SAV.
- ERDÉLYI Zsuzsanna, 1971: Archaikus és középkori elemek népi szövegekben. *Etnographia*, 3. 343–374.
- –, 1976: *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- ESM/MSZN: Gnauk je biu/ Egyszer volt. Izbor pravljic in povedk Slovencev na Madžarskem. Válogatott magyarországi szlovén népmesék és mondák. *Etnologija Slovencev na Madžarskem/ A magyarországi szlovének néprajza.* 2018/7.
- GRABOWSKI Tad. Stan, 1911: *Sprawa grobu szczatków Władysława Warnencyka: przegląqd źródeł, materialow i pamiątek* Warszawa: Wendego.
- LISZKA József, 2013: Átmenetek. Folklór és nem-folklór határán. *Monografiae Comaromienses 12.* Komárom/Komárno: Univerzita J. Selyeho/ Selye János Egyetem.
- KISS SZEMÁN Róbert, Szláv Mennysország Pesten – kézirat, készülő monográfia.
- KOLLÁR Ján, 1832: *Wýklad čili Přjmětky a Wyswětliovky ku Sláwy Dceře.* (S obrazy, s mappau a s Přjdwkem drobnějšich básnj rozličného obsahu, od Jana Kollára). W Pešti: tiskem Trattnera a Károliho.
- –, 1852: *Sláwy dcera. Báseň lyricko-epická w pěti zpěwých.* (Od Jana Kollára. S přjdwkem básní drobnějšich. Wydání obnovené a rozmnožené.) We Wídni. Tiskem P. P. Mechitharistů.

PÁL-ÚJVÁRI József (szerk.), 2001: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest: Balassi Kiadó.

URBANCOVÁ Hana, 2007: *Mariánske legendy v ľudovom speve*. Bratislava: AEP.

– –, 2011: *Cirkevné piesne ako súčasť tradičného spevu Slovákov v Maďarsku. Otázky kultúry/A kultúra kérdései II. Cirkevná kultúra Slovákov v Maďarsku/A magyarországi szlovákok egyházi kultúrája*. Békeéská Čaba-Békéscsaba: Viskumnyú ústav Slovákov v Maďarsku/ Magyarország Szlovákok Kutatóintézete. 126–153.

VASZARY Kolos, 1884: *I. Ulászló magyar király esküszegése és a várnai veszedelem*. Győr: Sauervein Nyomda.

ŽILÁKOVÁ Mária/ ZSILÁK Mária, 2018: *Počúvajte málo, čo sa iste stálo.../ Igaz történetre figyelmezzetek...*Budapest: Robinco Kft.

Kivonat a következőkből:Wikipédia,szabad enciklopédia, a Várnai ütközet leírása az 1564-es elngyel krónikából, Battle of Varna. png.; az egyesült keresztény hadak visszavonulását Škorpiľ írta le.

www. visitmadeira. pt. > ...what to know/ Do you know? > Legends> Legend of Ladislaus

<https://books.google.hu/books?id=3J0YAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=Geschichte+des+Hussitenkriegs+und+-des+Konziliums+zu+Basel&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwil-ez-MtP3YAhWomLQKHZiIC8MQ6AEIMTAB#v=onepage&q=Geschichte%20des%20Hussitenkriegs%20und%20des%20Konziliums%20zu%20Basel&f=false> (Utolsó letöltés: 2018. január 29.)

<https://books.google.hu/books?id=jdJfAAAACAAJ&pg=PA29&dq=Historia+Polonica+Ioannis+D%C5%82ugossi+1711&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwjUybi4voDcAhUNY-lAKHeyEDX0Q6AEIJzAA#v=onepage&q=Historia%20Polonica%20Ioannis%20D%C5%82ugossi%201711&f=false> (Utolsó letöltés: 2018. július 2.)

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA SYMPOSIA SLAVICA

Eddig megjelent:

A cseh szak 50 éve, 1955–2005: a 2005. november 14–15-én megtartott jubileumi konferencia anyaga. 2007. Szerk.: Heé Veronika és Oleg Fedoszov.

Aktuálne problémy slovakistiky. 2007. Szerk.: Zsilák Mária.

A bulgarisztika ma. Eredmények és távolatok. 2007. Szerk.: Dudás Mária.

Jazykovedné dielo Sama Czambela. 2010. Szerk.: Zsilák Mária.

Od početaka do danas: 120 godina kroatistike u Budimpešti. 2016. Szerk.: Lukács István.

Nexus linguarum. Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István tiszteletére. 2017. Szerk.: Lukács István.

Slovenistika 10. Zbornik predavanj. 2017. Szerk.: Lukácsné Bajzek Mária.

Szláv kultúrák, irodalmak és nyelvek. Tanulmánykötet. 2017. Szerk.: Urkom Aleksander.

Velencétől Dubrovnikig. Köszöntő kötet Vig István tiszteletére. 2018. Szerk.: Dudás Mária, Dudás Előd.

Reformáció és kánon a szláv irodalmakban, kultúrákban és nyelvekben. Tanulmánykötet. 2018. Szerk.: István Anna.

Nomadi margine. 2019. Szerk.: Lukács István.

Király Péter 100. Tanulmánykötet Király Péter tiszteletére I, II. 2019. Szerk.: Császári Éva, Mária Imrichová.

Humor és sport a szláv kultúrákban. Köszöntő kötet a 60 éves Lukács István tiszteletére. 2019. Szerk.: Kiss Szemán Róbert.

